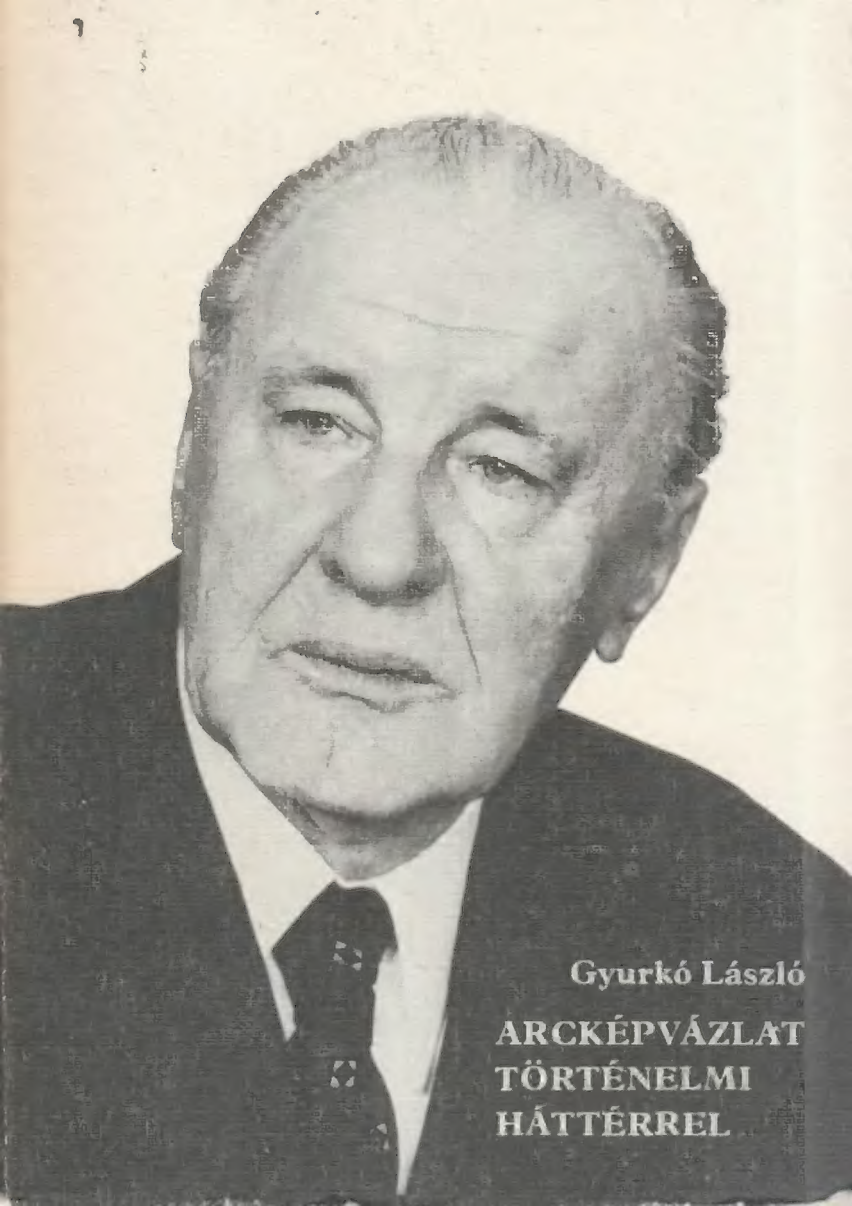

Gyurkó László

ARCKÉPVÁZLAT TÖRTÉNELMI HÁTTÉRREL

1912–1989

Köszönjük hogy halottunk,
Kádár János elvtárs
ravatalánál
személyesen is kifejezte
együttérzését
és részvétét

Budapest, 1989. július 13-14.

MSZMP Központi Bizottsága

Gyurkó László
Arcképvázlat történelmi háttérrel

GYURKÓ LÁSZLÓ

Arcképvázlat történelmi háttérrel

Magvető Kiadó, Budapest

Második kiadás

© *Gyurkó László, 1982*

Bevezető helyett

Nem vagyok elfogulatlan. Nem is hiszem, hogy lehet a történelemről elfogulatlanul gondolkodni. Még a távoli századokról sem, nemhogy a közelmúltról.

Én nem is vagyok történész, s nem történelemkönyvet írok. Egy ember vázlatos portréját igyekszem megrajzolni, háttérben a korral. Átéltem azt a harmincöt évet, mióta Kádár János Magyarország egyik vezetője, s nem igyekszem elfogulatlan lenni, mert valamilyen formában magam is részese voltam e korszak örömeinek, hibáinak, eredményeinek, kudarcainak. Nem igyekszem elfogulatlan lenni Kádárral szemben sem. Több mint harminc éve láttam először, egy tömeggyűlésen. Azóta jó néhányszor találkoztam vele, s nemcsak tanácskozásokon, gyűléseken, a parlamentben. Nem fogom elfelejteni a megkönnyebbülést, amikor sokórás beszélgetéseink befejeztével hátradőlt dolgozószobája meglehetősen kényelmetlen karosszékében, rágyújtott, s elégedetten azt mondta:

– Hát ezt is befejeztük.

A többes szám az udvariasságát jelzi, a megkönnyebbülés azt, hogy teljesítette nem éppen kedvére való kötelességét.

Az előzményekhez tartozik, hogy amikor a Pergamon Press oxfordi könyvkiadó tulajdonosa egyszer Budapesten járt, megemlítette a párt egyik vezetőjének, szívesen kiadná Kádár János önéletrajzát vagy egy róla írt életrajzot abban a sorozatban, amely a kor jelentős államférfiairól készül. Kádár a leghatározottabban elzárkózott ettől. Önéletrajzot nem ír, s abba sem egyezik bele, hogy életrajzot írjanak róla. Később tudtam meg tőle, ugyanilyen kategorikusan megtagadta azt is, hogy a Magyar Televízió portréfilmet készítsen róla, mint korunk számos politikusáról, tudósáról, művészéről. Még azzal a feltétellel sem egyezett bele, hogy a film nem kerül bemutatásra, hanem a televízió archívumában helyezik el az utókor számára.

Ezek után beavatottja lettem annak az „összeesküvésnek", melynek az volt a célja, hogy az oxfordi kiadó tervéből mégiscsak legyen valami. Mert nemcsak Kádár tartott ki makacsul a véleménye mellett, hogy az élete nem közügy, néhány vezetőtársa sem engedett meggyőződéséből, hogy hasznára lenne az országnak, ha a világ többet tudna erről a nem mindennapos politikai életpályáról. Így született a kompromisszumos

javaslat, hogy jelenjék meg egy válogatás Kádár János cikkeiből, beszédeiből, interjúiból, s írjak elé egy bevezetőt, amely megkönnyíti, hogy az is nyomon követhesse Kádár pályáját, aki nem élte át és nem ismeri ezt a kort.

Ezt sem volt könnyű Kádárral elfogadtatni. Beszélgetéseink elején nyíltan megmondta, csak akkor hajlandó erre, ha a párt vezető testülete kötelezi. És csak a Politikai Bizottság határozata után adta be végképp a derekát.

Ez az epizód Kádár egész életútjára jellemző. „Az egyik lap azt írta rólam – mondta 1977-ben, római sajtóértekezletén –, hogy a »kompromisszszum robotosa« vagyok, de szeretném megmondani: rám nézve nem sértő ez a jelző. Régen híve vagyok minden olyan kompromisszumnak, amely segíti azt az ügyet, amelyért dolgozom és harcolok."

Ha Kádár János titkát keressük, bizonyos, hogy élete legalapvetőbb mozgatója a kötelességtudat. S nemcsak alkatának, életfilozófiájának is a valóságérzet a lényege. Ez a két tényező határozza meg döntően politikáját.

Őszintén szólva számomra sem volt egyértelműen vonzó ez a feladat. Tudtam, s úgy tisztességes, ha az olvasóval is közlöm, hogy ez az írás még szándékában sem törekedhet a teljességre.

Ha a történész számára kötelező alapossággal

látok munkához, éveket vett volna igénybe a könyvtári, levéltári kutatómunka. Meg kellett volna kérdeznem a még élő kortársakat, összehasonlítani emlékeiket a dokumentumokkal, alaposabban tanulmányozni századunk világtörténelmét, hogy megismerjem a pontos összefüggéseket. S ha mindezt megteszem, akkor is maradtak volna feltáratlan, bizonyíthatatlan részletek.

Nem tehettem mást, mint eleve vállalni a tökéletlenséget. Ez az írás nem arckép, legfeljebb arcképvázlat. A korról alkotott véleményem bizonyára vitatható, nemegyszer eltér az általában elfogadott képtől. Mint állampolgár joggal hárithatnám át a felelősséget a történészekre, ideológusokra, közgazdászokra, politikusokra, miért nem tárták fel alaposabban, részletesebben ennek a kornak, ennek a személyiségnek a történetét. Mint ennek az írásnak a szerzője, magamnak kell felelnem ítéleteimért, azok megkérdőjelezhetőségéért, olykor nem eléggé megalapozott véleményemért is. A kéziratot Kádár nem olvasta; még ennyi kontrollom sincs. Néhány szakembernek, politikusnak, barátomnak mutattam meg, akiknek az ítéletében, tárgyismeretében bízom. Volt, amivel egyetértettek, volt, amivel nem. Ha meggyőztek, figyelembe vettem észrevételeiket, ha nem, kitartottam a magam elképzelése mellett.

A magam megnyugtatására csak azt tehetem

hozzá: úgy hiszem, az alapvető tényeket ismerem. A részletek feltárása nem ennek az írásnak a feladata. Talán az árnyalatok tisztázása nélkül is felvázolható a lényeg. S talán ez a vázlat még vitathatóságában is kísérlet Magyarország, a magyar szocialista mozgalom közelmúltjának elemzésére.

Nem ismerem sem Kádár János, sem a kor valamennyi titkát, ezért nem vállalhatom a teljesség vonzó és jogos igényét. Írok egy emberről, akit úgy-ahogy ismerek, s egy korról, úgy, ahogy azt megéltem, életemben vagy a tudatomban. Újra mondom, hogy nem történész vagyok, hanem a történelem vizslatója.

Előre tudtam, hogy a legnagyobb nehézség maga Kádár lesz. Noha kötelességtudatból fölvállalta, hogy válaszol a kérdéseimre, s még csak feltételeket sem szabott, de azt is tudtam, hogy lehetőségeim végesek.

A beszélgetések során nem használtam magnetofont, jegyzeteket is csak utólag készítettem. Nem mintha Kádár ellenkezett volna. De jó néhány évvel ezelőtt egyszer elmondta, mennyire zavarba hozta egyik beszélgetőtársa, aki egyszer csak papírt és ceruzát vett elő a zsebéből.

– Hogy lehet úgy beszélgetni – méltatlankodott –, ha a másik közben jegyzetel?

Egy olyan államférfi mondta ezt, akinek az élé-

téhez hozzátartoznak az újságírók, sajtókonferenciák, rádióriporterek. Úgy véltem, többet nyerek a vámon, mint amennyit a réven vesztek, ha a beszélgetéseink oldottabbak, közvetlenebbek, még azon az áron is, hogy az emlékezetemre kell hagyatkoznom.

Kádár udvarias ember. Alkatilag is az, amit még erősít az az elve, hogy minél magasabb tisztséget tölt be valaki, annál inkább kötelessége a mások iránti türelem. Nem szabott határt a beszélgetéseinknek, csak azt kérte nyomatékosan, mondjam meg pontosan, mennyi időre van szükségem.

Látogatóit mindig üres íróasztal fogadja; Kádár asztalán nem hevernek elintézetlen akták, megválaszolatlan levelek. A befejezetlen, lezáratlan ügyek zavarják, idegesítik.

– Nincs nekem arra időm – mondta –, hogy a múltammal foglalkozzam.

Én is a józan kompromisszumok híve vagyok. Három napot kértem tőle. Úgy gondoltam, ennyi elég, hogy a legfontosabbakat megkérdezhessem, s talán nem túl sok, hogy végképp elvegyem a kedvét a beszélgetésektől. Azt hiszem, nem tévedtem, mert láthatólag elégedetten bólintott. Csak azt kérte, feltétlenül tartsuk be a megállapodásunkat. Nagyon pontosan osztja be az idejét.

Természetesen tudtam, harminc nap is kevés

lenne, hogy minden részletet tisztázzak. De azt is, hogy Kádár erre nem lenne sem képes, sem hajlandó.

– Nem úgy vagyok már, mint régen – mondta egyszer. – Mostanában estére már elfáradok.

Hatvankilenc éves volt, amikor ezekre a beszélgetésekre sor került, s Kádár ma is reggeltől estig dolgozik, minden hétköznapon, kivéve egyetlen délutánt, amikor filmet néz. Reggelente sokáig pepecsel, szöszmötöl, kényelmesen mosdik, borotválkozik, szívja a cigarettáját, hosszan néz ki az ablakon. Szép helyen lakik, egy háromszobás budai villában, fák, bokrok között, a város felett. A lakásban mindenütt könyvek, képek; az irodájában is könyvek ezrei sorakoznak a falakon. Ugyanitt lakott, amikor 1951-ben letartóztatták. A feleségét kitették a lakásból, elbocsátották az állásából, segédmunkásként dolgozott hosszú ideig. Most már nyugdíjas; a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának főosztályvezetője volt.

A reggel Kádár számára a felkészülés ideje. Ekkor gondolja át az elmúlt s az előtte lévő napot, munkáját, feladatait. Összpontosít, mint a jó sportoló, mielőtt pályára lép. Sokszor írták róla, hogy ösztönös tehetség. Én inkább a tudatosságát ismertem meg. Megfigyeltem, hogy a hatéves gyerekekkel is úgy beszél, mint a felnőttekkel. Amikor munkás volt, inkább korábban ment be a

műhelybe, hogy rendbe tegye a padját, gondosan kikészítse a szerszámait, minden áttekinthetően a keze ügyében legyen, csak aztán kezdett el dolgozni.

A hivatalában először a postáját, a legfontosabb napi jelentéseket nézi át. Tájékozódik. Aztán következnek az ülések, tárgyalások, megbeszélések. Harmincöt év alatt se szokta meg, hogy diktáljon; leveleit, beszédeit maga írja, kézzel, grafitceruzával. Napi húsz cigarettát szív, se többet, se kevesebbet. Régebben nagyon erős dohányos volt.

– Azt mondták az orvosok – mondja –, szívjak csak tízet. Majd meggondolom, feleltem. Gondoltam: ha most a felére csökkentem, legközelebb megint azt követelik majd, hogy hagyjam el a felét. Így hát megmondtam nekik: maradok a húsznál.

Este nyolcig dolgozik. A hivatalában ebédel, fasírozottat vagy tizenöt deka felvágottat. Meleg ételt csak este, otthon eszik. Régebben vitt haza munkát, ma már nem. S az utóbbi években egyre ritkábbak kedvelt szórakozásai, a színházi esték, a vadászat, a sakkjátszmák, a labdarúgó-mérkőzések. Televíziója nincs; sajnálja az időt elvenni az olvasástól.

Nem érdektelen megemlíteni, hogy a legendák szerint Kádár szenvedélyes kártyajátékos. Cso-

dálatos történetek keringenek az országban, hogy fontos államügyek, személyi kérdések dőltek el ultipartik során; magam is ismerek politikusokat, akik úgy vélték, pályájukat egyengetik, ha kártyatudásukat tökéletesítik. Az igazság az, hogy Kádár valóban szeret kártyázni, mint ahogy minden játékot szeret, de ennek soha nem volt jelentős szerepe az életében. S ha kártyázik, akkor csak a játékkal foglalkozik, semmi mással. A közvélemény elsősorban Mikszáth Kálmántól tudja, hogy a századvég politikai döntései gyakran születtek a zöld posztós kártyaasztal mellett. A legendák születésének mechanizmusa szerint csak az „úri" kártyajátékot, a tarokkot kellett behelyettesíteni a „proli" ultira, s kész volt a mítosz.

Kádár életében ma már csak a legnagyobb szenvedély, az olvasás jelenti változatlanul a mindennapos kikapcsolódást. Nincs este, amikor ne olvasna szépirodalmat, rendszerint párhuzamosan négy-öt könyvet, újra meg újra elővéve a legkedvesebbeket. Elsősorban klasszikusokat, de meglepően tájékozott a kortárs magyar irodalomban.

– Mostanában nem tudom már úgy nyomon követni az életet, mint régen – mondja. – És a jó irodalom segít.

Mosolyog.

– Maguk, írók, besegítenek a világ megismerésébe. Persze, már amikor.

Ismerve rendkívüli elfoglaltságát, hiszen munkateljesítménye egy nála húsz évvel fiatalabb embernek is dicséretére válna, sem hiszem, hogy az időhiány volt a legfőbb oka, amiért ilyen nehezen állt kötélnek.

Mindaz, amit tudok róla, arra vall, hogy Kádár János mélységesen szemérmes ember, a szó legősibb értelmében. Sokat megélt, bölcs, öreg parasztok között találkoztam a leggyakrabban ezzel az alkattal. Akik szívesen beszélnek a természről, a határról, a falu, a világ dolgairól, de mélységesen hallgatnak önmagukról. Nem mintha titkolnivalójuk lenne, de ösztöneik tiltakoznak a kitárulkozás ellen, nem óhajtják és nem is tűrik, hogy bárki behatoljon a személyiségükbe. A lélek szemérme legalább olyan erős belső parancs, mint a testé.

Bizonyos, hogy Kádár ilyen alkat. Nem kívánom megfejteni ennek a titkát, csak a tényt regisztrálom. Ha a híradóban őt mutatják, kimegy a vetítőből. Soha nem hallgatja meg, nem nézi meg magát a rádióban, televízióban. Nincs se hivatalos, se félhivatalos, se nem hivatalos életrajza. A különböző lexikonokban, kézikönyvekben található, róla szóló szűkszavú szöveg némely adata ellentmond egymásnak, ami nem magya-

rázható mással, mint hogy nem olvasta el ezeket. Egyetlen könyvet írtak róla, egy angol történész: még a születésének napja sem egyezik a valósággal. Édesanyja, felesége nevét alig ismerik az országban. Ritkán szerepel a nyilvánosság előtt, viszolyog minden ünneplőstől, csak akkor jelenik meg a televízió képernyőjén, szólal meg a rádióban, ha okvetlenül szükséges.

Hatvanadik születésnapja alkalmából a Központi Bizottság ebédet adott a tiszteletére. Kádár pohárköszöntőjét szerencsére szó szerint, minden stilizálás nélkül közölték. A fésületlen szöveg, a rögtönzésből adódó ismétlések, fogalmazásbeli sutaságok csak növelik mondandójának hitelét:

„Az illendőség szerint is szólnom kell valamit, bár nem nagyon egyszerű ilyenkor beszélni. Meg szeretném mondani először azt, hogy az életkörülményeim olyanok voltak, hogy a családban, ahol nevelkedtem, nem volt szokás sem házassági évfordulót, sem születésnapot, sem névnapot ünnepelni. Én így nőttem föl. Az utóbbi tíz-húsz évben találkoztam először azzal, hivatalosan és nemhivatalosan, hogy az ilyesmit illik megünnepelni. Meg szeretném jegyezni, hogy helyes az, ha megünneplik a családi élet nagy eseményeit. De nekem ebben nem volt részem, ezt én nem szoktam meg, és mostanában kezdek hozzászok-

ni. Ezt azért mondom, hogy értsék meg az elvtársak, engem feszélyez ez az évforduló és ezek a rendezvények, zavar, és zavarban is vagyok. A születésnapi megemlékezés, mint családi ügy, helyes és jó dolog, hagyományos is a mi népünknél. Sajnálom, hogy nekem ebben nem volt részem abban a korban, amikor felnő és amikor, úgymond, fizikailag is és lelkileg is felépül az ember. Ezt én hiányosságnak érzem, de már nem tudok rajta változtatni. Más dolog, amikor egy ilyen családi esemény, mondjuk születésnap, közüggyé és politikává alakul át. Ezzel kapcsolatban én úgy vagyok, hogy az eszemmel értem, és tulajdonképpen helyesnek is tartom, hogy bizonyos esetekben, az ízlés megfelelő határáig, egy tisztára személyes ügyből – mondjuk egy születésnapból – politikát és közügyet is csinálnak. Két feltétellel helyeslem ezt és értem az eszemmel: azzal, hogy az ízlés megfelelő határáig, és akkor, ha nem rólam van szó. Akkor nagyon helyeslem. Ha rólam van szó, akkor megerősítem, amit már mondtam, hogy engem feszélyez, zavarba hoz, zavar – egyszerűen nem szoktam hozzá."

Amikor az életéről faggattam, mindig figyelembe kellett vennem azt a tulajdonságát, hogy nem szeret önmagával foglalkozni, önmagáról beszélni. Pedig hány részlete van az életének,

amiről nincs semmiféle dokumentum, egyedül tőle kaphattam volna felvilágosítást. Kérdéseimet nemcsak az időhiány korlátozta, hanem Kádár alkata is, amit tiszteletben kellett tartanom.

Pedig Kádár nem magányos, zárkózott alkat. Szereti a társaságot, szeret beszélgetni, szereti a tréfát, jó, nemegyszer csípős a humora. Csak azt nem szereti, ha az ő személye van előtérben.

Nem kis ellentmondása életének, hogy ilyen alkattal kora ifjúságától vezető volt, s negyed százada egy ország vezetője. Ez a kettősség is csak a kötelességtudatával magyarázható.

Úgy tudom, arra készült, ha eléri a korhatárt, nyugdíjba megy, mint az ország legtöbb dolgozója. Nem így lett. Erre sincs más indok, mint hogy megértette, az országnak még szüksége van rá. Mert alig ismerek vezetőt, akit olyan kevéssé foglalkoztatna saját pozíciója, mint Kádárt. A hatalom gyakorlása számára mindennapos tehertétel is. Egyik munkatársa szerint kettőtől fél igazán: a fogorvostól és a hatalomtól. A hatalomtól jobban.

Bizonyára nagy megrázkódtatás egy államférfinak, aki évtizedekig részt vett az ország sorsának irányításában, nap mint nap részese volt a legfontosabb döntéseknek, akinek egész életritmusa, napirendje ehhez az életformához igazodott, hogy egyik napról a másikra gyökeresen

megváltozik az élete, mindennapos környezete, életbeosztása, elmaradnak mindennapos feladatai. Mégsem hiszem, hogy ha Kádár nyugdíjba ment volna, megkeseredett, a helyét nem találó, céljavesztett ember lenne, mint nem egy vezető, akit ismerek, s aki nem tudott úrrá lenni a gyökeres életforma-változáson. Kádár, ha szabadságra megy, valóban kikapcsolódik a politikai életből, a hivatali és államügyekből, még az újságokba is csak belelapoz. Ez is a titkai közé tartozik: ritka kiegyensúlyozott, fegyelmezett ember.

Amikor Kádár János titkáról beszélek, nem azokra az államtitkokra gondolok, melyek minden politikai vezető életéhez hozzátartoznak a világ bármely szegletében. A személyiség, az alkat, az egyéniség titkairól van szó, ami minden ember legbensőbb sajátja. Ez valóban Kádár magánügye, s csak annyiban tartozik a nyilvánosságra, amennyiben segít megértetni pályáját, politikáját.

De van Kádárnak egy mindennél fontosabb, valóban mindenkire tartozó titka. Akik átélték a kort, tudják, hogy 1956 novemberében több százezer magyar számára a földkerekség leggyűlöltebb embere a Magyar Szocialista Munkáspárt első titkára, Kádár János volt. S ha átlapozzuk a nyugati világlapok akkori példányait, neve mel-

lett kizárólag olyan jelzők találhatók, mint hazaáruló, hóhér, szovjetbérenc, zsarnok.

Huszonöt év telt el azóta. A Magyar Szocialista Munkáspárt első titkára ma is Kádár János. S nem kétséges, hogy napjainkban ő az ország legbecsültebb, legnépszerűbb embere. És aki manapság figyelemmel kíséri a nyugati világ sajtóját, tapasztalhatja, hogy a szocialista társadalmi rend legkonokabb ellenségei is respektussal írnak Kádár személyéről, politikájáról.

Ez a szinte hihetetlen változás Kádár János igazi titka, amit valóban érdemes megfejteni.

Egy proligyerek Magyarországon

1912-ben, amikor Kádár János született, Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia része volt. A birodalom trónján Ferenc József ő császári és királyi felsége ült, aki nemcsak azt mondhatta el magáról, hogy címei és rangjai szinte felsorolhatatlanok, hogy birodalmához tartozik a mai Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia, valamint Jugoszlávia, Románia, a Szovjetunió, Lengyelország és Olaszország egy része, hanem azt is, hogy példátlanul hosszú ideig uralkodott: hatvannyolc évig. 1848-tól 1916-ig.

Amilyen mérhetetlen hatalmú és hosszú életű volt az utolsó előtti Habsburg-uralkodó, olyan szerencsétlenül alakult családja sorsa. Öccsét, Miksa mexikói császárt idegen hazája győztes szabadságharcosai kivégezték. Leánya, Zsófia meghalt. Fia, Rudolf trónörökös öngyilkos lett, miután agyonlőtte kedvesét. Feleségét, Erzsébetet egy olasz anarchista leszúrta. Unokaöccsét, a birodalom trónörökösét, Ferenc Ferdinándot a feleségével együtt megölte egy szerb diák, ürügyet szolgáltatva ezzel az első világháború kitöréséhez.

Ez a fekete krónika nemcsak az 1273 óta uralkodó Habsburg-ház agóniáját jelzi. Rudolf trónörökös azért lett öngyilkos, mert nem vehette feleségül Vetsera Máriát: egy Habsburg főherceg nem köthetett házasságot egy egyszerű bárónővel. Ferenc Ferdinánd makacsabb volt: feleségül vette Chotek Zsófia grófnőt, megszegve ezzel a 650 éves dinasztia írott és íratlan szabályait. Meg is fizetett érte. Nemcsak azzal, hogy az esküvőt megelőzően hivatalosan el kellett ismernie a császár és a főhercegek előtt, hogy rangon aluli házasságot köt, ezért utódai elvesztik a trón öröklésének jogát, feleségét nem illetik meg a főhercegnének kijáró kiváltságok, jövendő gyermekeik az anyjuk nevét kötelesek viselni, mintha törvénytelen kapcsolatból származnának. Ennek a ma már komédiának tűnő, akkor bizonyára megalázó ceremóniának sokkal súlyosabb következménye is lett: a trónörököspár halála. Ferenc Ferdinándot a rangja szerint megillette volna, hogy 1914-es szarajevói látogatása alkalmából az utca mindkét oldalán fegyveres katonák sorfala biztosítsa személyének védelmét, de a felesége a protokollszabályok szerint nem részesülhetett ebben a megtiszteltetésben. A merénylők így juthattak kétszer is akadály nélkül a trónörökös hintójához: az első, sikertelen merénylet után a második már eredményes volt.

Kádár János 1912. május 26-án született Fiumében. Csermanek János néven anyakönyvezték; ez volt az édesanyja neve, egy fiatal, csaknem írástudatlan parasztlányé, aki a Fel-Dunától nem messze lévő Ógyalláról vándorolt sok száz kilométert az Adriai-tenger partjáig, hogy munkát találjon. Csermanek Borbála cselédlány volt Fiumében; abban a korban s még jó néhány évtizedig ez volt szinte az egyetlen megélhetési lehetőségük azoknak a parasztlányoknak, akik kénytelenek voltak elhagyni szülőfalujukat, mert odahaza nem volt miből megélniük. Az Adria partján Csermanek Borbála beleszeretett egy dunántúli parasztlegénybe, aki katonai szolgálatát teljesítette Fiumében. Sorsuk ettől kezdve hasonlatos a trónörökösékéhez, csak díszpompa, kastély, bomba és revolverlövések nélkül. A fiatal katona el akarta venni szerelmesét, de a családja nem engedte. Nekik volt néhány hold földjük, a lánynak meg semmije, vagyis koldusnak számított. A legényt annak rendje és módja szerint megnősítették egy „rangjához illő" parasztlánnyal, Csermanek Borbála pedig leányanyaként szülte meg a fiát. A feudális kötöttségek és szokások ugyanolyan kérlelhetetlenek voltak az uralkodóházban, mint a legszegényebb parasztok között.

Törvénytelen gyereknek lenni Magyarországon akkoriban nagy szégyen volt. Hogyan viselte

ezt a sorsot Kádár János gyerekkorában, nem tudom. Az bizonyos, hogy korán meg kellett ismerkednie a társadalmi előítéletekkel.

Aki cselédlányként kereste meg a kenyerét, annak gyereke nem lehetett. Egyetlen házba se fogadtak volna be egy cselédlányt gyerekkel. Ezért Csermanek Borbálának is nevelőszülőkhöz kellett adnia a fiát, ha munkát akart kapni. Márpedig dolgoznia kellett, nem volt senkije, aki eltartsa. Így került Kádár János kisgyerek korában a Somogy megyei Kapolyra. Szülővárosára, Fiuméra nem is emlékezett; államférfi volt már, amikor egyszer ellátogatott a városba. Nem az az alkat, aki keresi a múltja nyomait.

Kapoly valóban az isten háta mögött van. Se vasútja nem volt, se kövesútja; azt említeni se kell, hogy a faluban nem volt se villany, se vízvezeték, se csatornázás, mert a legtöbb magyar faluban sem volt. A harmincas években magam is ezen a környéken töltöttem gyerekkorom egy részét, emlékszem erre a szép fekvésű, koldusszegény falura. Két girbegurba utca, közöttük kis ér, amely nyáron mindig kiszáradt, a falu végén nincs tovább, ott már az erdő kezdődik. Mintegy ezer ember lakta Kapolyt, felerészben katolikusok, felerészben reformátusok. A többségük nagyon szegény, de azért mindkét egyháznak saját temploma volt, ahogy akkoriban illett. S mivel a határ

legnagyobb része a bencés szerzetesek tihanyi apátságának birtoka volt, ami kevés munka akadt, elsősorban a katolikusok kapták. Kádár nevelőapja viszont református volt. Ugyanolyan nincstelen paraszt, mint Csermanek Borbála, csak épp fedél volt a feje felett, a kertben megtermett ez-az, állatot is tarthatott. Viszont nagyon nehezítette amúgy sem könnyű életét, hogy a felesége súlyos beteg volt, s nemcsak a munkából nem vehette ki a részét, még ő szorult ápolásra, gondozásra.

Sok évvel később Kádár János így emlékezett ezekre az évekre:

„Hatéves koromig egy kis Somogy megyei faluban nevelkedtem, amely petróleumlámpával világított, szalmatetős, zsúpfedeles házakból állott. Sárba ragadt fészek volt, de az volt az én világom, ott minden teremtett lelket, minden fát, bokrot, dombot és patakot ismertem. Számomra Somogy s az ismerős tájak szinte szülőföldemnek számítanak, mert a világra eszmélés, az emberek és környezetük, a haza megismerésének döntő idejét töltöttem ott. Minden vidéknek megvannak a maga sajátosságai: tájszólásban, egyszerű emberi dolgok megítélésében, szokásokban, ruházkodásban, népművészetben és sok másban, amelyeket az ott született, nevelkedett gyermek magába fogad, s nyomaiban holtáig megőrzi.

Mindezt én Somogyban kaptam az élettől, és nemcsak emlékként őrzöm mindmáig."

Kádár gyerekkora sokban hasonlít a nála hét évvel idősebb József Attiláéhoz. De amíg József Attilát élete végéig lidércnyomásként kísértették gyerekkori emlékei, Kádár szinte idillként emlékszik ezekre az évekre. Ezt bizonyára nevelőszüleinek, elsősorban nevelőapjának köszönhette. Feleségén és édesanyján kívül senkiről sem hallottam olyan melegséggel, szeretettel beszélni, mint Sándor bácsiról. Ebben a szűkszavú parasztemberben valami mélységes jóság lakozhatott. Pedig nap mint nap meg kellett küzdenie a betevő falatért, s a kemény munkánál is gyötrőbb lehetett az állandó létbizonytalanság, hogy lesz-e másnap is munkája. Ezt a feszültséget nem fojtotta borba, mint annyi más sorstársa, és sohasem éreztette a családjával: a szegény emberek keserves sorsa nem kérgesítette meg a szívét. Gondosan ápolta a feleségét, a kisfiút pedig úgy megszerette, hogy amikor az asszonya meghalt, a gyerek kedvéért feleségül akarta venni Csermanek Borbálát.

„Az a szerencsétlen,
aki ezeket írta, mér-
hetetlenül áhítozik sze-
retetre, hogy a szeretet
vissza tartsa őt oly
dolgok elkövetésétől,
melyeket fél megtenni.
Őt olyasmiért verték, amit
soha nem tett volna,
ha szerették volna. Ő az
a gyermek, akit nem szeret-
tek, s akit ezen kívül azért
vertek, mert nem tudták
elviselni azt, hogy
nem szeretik...”

József Attila jajkiáltása ez, az élete végén, amikor már egyre gyakrabban beszélgetett a halállal. A szeretet őt nem tudta megmenteni attól, amit félt megtenni. Hogy milyen hatással volt nemzedékemre, két tragédia is példázza. Barátom, generációnk jeles kritikusa, s a korosztály talán legjelentősebb színésze néhány év különbséggel ugyanott vetették magukat a vonat alá, amikor az élet már elviselhetetlen volt számukra. Utolsó cselekedetük jelképes tisztelgés volt korosztályom bálványa és nevelője, József Attila előtt.

– Én azt tanultam Kapolyon – mondja Kádár

–, hogy a legnehezebb sors is elviselhető, ha az embert szeretik.

Barázdált az arca, a homloka ráncos, a tekintete olykor fáradt. Élete aligha tartozik a könnyű sorsok közé.

Sándor bácsitól hallotta először azt a bölcsességet is, amit soha életében nem felejtett el:

– Tanuld meg, Jani, hogy a szegény ember gyerekének mindig dolgoznia kell.

– Ez volt az első marxista oktatás, amiben részesültem – mondja Kádár. Mosolyog, de látszik, hogy nagyon komolyan gondolja.

Sándor bácsi azt fogalmazta meg, amit a kisgyereknek az életben amúgy is meg kellett tanulnia. Alighogy megtanult járni és beszélni, segítenie kellett a ház körüli munkákban, a nevelőanyja ellátásában, aztán pulykapásztor lett, kiskondás, bojtárgyerek.

Talán hatéves lehetett, nagy nyár volt, rekkenő hőség, aratásidő, az egész falu a földeken dolgozott. Ő három magakorabeli gyerekkel a falu egyetlen palatetős házának szérűjén játszott. A palatető akkoriban nemcsak gazdagságot, rangot is jelentett. A ház gazdája úr volt, amolyan intézőféle. Az egyik fia kissé ütődött, ahogy ma mondanák, szellemi fogyatékos. A nagy kánikulában is bizonygatta, hogy fázik. Tüzet gyújtott, lángra kapott a boglya, a palatetős ház. A templomok-

ban félreverték a harangokat, az aratók futottak be a földekről. A gyerekek jobbnak látták eliszkolni. Estefelé mégiscsak vissza kellett oldalogniuk a faluba. A Csermanek gyereknek nyugodt volt a lelkiismerete, nem ő gyújtotta föl a kazlat. Amikor az intéző meglátta, mégis végigvágott rajta a lovaglóostorával. A gyerek hazaszaladt Sándor bácsihoz, aki nyugodtan végighallgatta, ami történt, aztán azt mondta:

– Téged csak az üthet meg, aki kenyeret is ad neked.

Ez az ősi paraszti mondás a kisemmizettek és megalázottak dacát és büszkeségét tükrözi, s alighanem igen jellemző volt Sándor bácsira. De nem kevésbé jellemző a történet epilógusa Kádár Jánosra. Vagy tizenöt év múlva hazalátogatott a faluba, ahol nevelkedett. Akkor már sok éve nem volt Kapolyon. Kerékpáron jött Budapestről. A falu határában asszonyokkal találkozott. Köszönt nekik, s megkérdezte, emlékszenek-e még Csermanek Janira. Hogyne, volt a válasz, az a gyerek gyújtotta föl az intéző házát. Kádárt annyira bántotta, hogy ilyen igazságtalanul emlékeznek rá, hogy fölült a biciklijére, és visszakarikázott a fővárosba – ami százötven kilométer –, anélkül hogy bement volna Kapolyra. Ez a csendes beszédű, nyugodt, kiegyensúlyozott ember

konok, dacos alkat. És az igazságtalanságot nagyon nehezen tűri. Pedig eleget kellett elviselnie életében.

Sándor bácsival azután sem szakadt meg a kapcsolata, hogy hatéves korában az édesanyja magával vitte Budapestre. Az iskolai szünidőt mindig falun töltötte, s amit nyáron mezei munkával keresett, abból fedezte részben az iskolai költségeket. Így tudta elvégezni nemcsak a kötelező négy elemit, de a négy polgárit is, ami a hozzá hasonló nincstelenek között nagy ritkaság volt. Csak amikor inas lett, attól kezdve nem mehetett Kapolyra, mert az inasoknak akkoriban nem járt szabadság. Később, amikor már keresett, ha csak tehette, küldött néhány pengőt Sándor bácsinak. Háza volt az öregnek, a kert megtermette a legszükségesebbet, de az, hogy ebből a néhány pengőből olykor meghívhatta a barátait egy pohár borra, nagy elégtétel és büszkeség volt számára. Azt hiszem, Sándor bácsinak az önmegbecsülés lehetősége legalább annyit jelentett, mint a mindennapi betevő falat. Jó lenne bízni, hogy ez az emberfajta nincs még kiveszőben.

A falu nemcsak a gyerek számára jelentett más életformát, mint a város, s nemcsak a természetet szerettette meg Kádárral, olyannyira, hogy ha teheti, ma is szívesen járja az erdőt. A majdani po-

litikusnak is nagy iskola volt, hogy évekig parasztok között élt, belülről ismerte az életüket, szokásaikat, erkölcseiket, életfelfogásukat. Magyarország Kádár fiatalkorában mezőgazdasági ország volt, s az maradt még jó ideig. A húszas években a népesség kétharmada élt falun, a keresők fele foglalkozott mezőgazdasági munkával. Az ország megművelhető területének egynegyede ezer nagybirtokos tulajdonában volt, akiknek a földjén 400 ezer zsellér és napszámos dolgozott, családtagokkal együtt a lakosság 20 százaléka. A parasztbirtokok 85 százaléka nem biztosította tulajdonosuknak a létminimumot sem.

Arról, hogy Kapolytól alig tíz kilométerre, egy még kisebb faluban, Pusztaszemesen él az édesapja, a gyermek Csermanek Jánosnak fogalma sem volt. Csak felnőttkorában tudta meg, hogy van apja és három féltestvére. Sosem alakult ki közöttük szoros kapcsolat.

– A vérség nem igazi kötelék – mondja Kádár. – Leéltünk egy életet úgy, hogy nem is tudtunk egymásról. Ezt nem lehet se bepótolni, se helyrehozni.

Az apja hozzá hasonló konok ember lehetett. Idős korában érszűkülete volt, le kellett volna vágni a lábát. Nem engedte. Inkább meghalt, mint hogy láb nélkül éljen. A temetésére Kádár koszorút küldött. Egyetlenegyszer találkoztak

életükben. Azt hiszem, Kádár nem tudta megbocsátani neki, hogy magára hagyta az édesanyját.

Csermanek Borbála a fővárosban mosónő, újságkihordó, viceházmester volt. Akinek van emléke ezekről az évtizedekről, tudja, mit jelentett vicinének lenni. A társadalmi hierarchiában ez a munka körülbelül az utcaseprőével volt egyenrangú. Azzal a különbséggel, hogy a viciné a nap minden órájában ki volt szolgáltatva nemcsak a házmester, de minden lakó kényének-kedvének, szeszélyeinek. Nem lehetett könnyű beilleszkedni ebbe az életformába egy gyereknek, aki talán a megaláztatást viselte a legnehezebben.

Anya és fia nehezen barátkozott meg egymással. Nemcsak azért, mert a gyerek nagyon ragaszkodott Sándor bácsiékhoz, őket érezte az igazi szüleinek, s nem az anyját, akit csak hébe-hóba látott. Csermanek Borbála nehéz természetű asszony volt. Kiegyensúlyozatlan, hamar felfortyanó és hamar ellágyuló. – Sorsverte teremtés – mondja róla Kádár. Annyira rövidlátó, hogy csak két osztályt járt ki az elemi iskolában, aztán kimaradt, mert a betűk összefolytak előtte. Hányatott, keserves életét aligha tette könnyebbé, hogy a világot mindig fátyolosan látta, mindig bizonytalanul botorkált, tapogatódzott az emberek között.

Amit a gyerek a legkevésbé értett, az a vallás

volt. Nem a későbbi kommunista vezető világnézetét vetítem vissza gyerekkorába; sokkal egyszerűbb oka volt ennek. Sándor bácsi számára Isten nem létezett, így hát nem létezett Csermanek Jani számára sem. A félig magyar, félig szlovák Csermanek Borbála viszont hivő katolikus volt. A gyerek nem értette, mért küldi el karácsony estéjén az anyja, hogy álljon sorba kenyérért, mikor még volt otthon kenyér. Ez az első világháború vége felé történt, amikor a szegények már este sorba álltak a péküzlet előtt, hogy kapjanak a hajnali sütésből. Hideg volt nagyon, s a gyerek fázott. Amikor pisilnie kellett, megkért egy aszszonyt, tartsa a helyét a sorban, és hazaszaladt. Belesett az ablakon, s látta, hogy az édesanyja a karácsonyfát díszíti. Akkor már tudta, miért kell neki sorba állnia. Csak nem értette. „Odahaza", Kapolyon Sándor bácsi karácsony előtt vette a kisbaltát, kézen fogta a gyereket, s együtt mentek az erdőbe fenyőfát vágni. Csermanek Jani tudta, hogy a karácsonyfát nem a Jézuska hozza, s az édesanyja mégis azt követelte, hogy ezt higgye.

Este az anyja imádkozott. Ráförmedt a fiára, hogy imádkozzon ő is. A gyerek nemcsak nem akart, nem is tudott imádkozni. Csermanek Borbála kukoricát szórt a sarokba, arra térdeltette engedetlen fiát. Szokásos fenyítés volt ez akkoriban, a legenyhébbek közül való. A „sarokba ál-

lítás" megszégyenítés: a bűnös ki van rekesztve a világból, nem érdemli meg, hogy annak részese legyen. A kukoricaszemek meg törik a térdet, hadd okozzon testi fájdalmat is a büntetés.

Csermanek Borbála az ima végeztével lefeküdt. A gyerek nem mozdult a sarokból. Aludni egyikük sem aludt. Aztán az anya könyörögni kezdett konok fiának, jöjjön már lefeküdni. De a sértődött gyerek nem ment. Csak akkor, amikor az anyja már sírva kérlelte.

Kádár János és József Attila gyerekkora nemcsak abban különbözik, hogy Kádárnak hasonló körülmények között szerencsésebb sors adatott meg. Abban is, hogy ő konokul ellenszegült, ha a maga igazát érezte sértve, amíg a sokkal sérülékenyebb József Attila sebet sebre halmozott magában. A két lázadó közül az egyikből pártmunkás lett, a másikból költő.

Minden kezdeti civódás ellenére sem hiszem, hogy a feleségén kívül volt még ember, akit Kádár annyira szeretett, mint az édesanyját. Haláláig együtt lakott a mutterral, ahogy az anyját emlegeti. Kivéve persze a börtönéveket, melyekből Kádárnak meglehetősen sok jutott, s az illegalitásban töltött ugyancsak nem rövid időt. Kádár már az ország egyik vezetője volt, s akkor is tudta, bármilyen későn megy haza, az édesanyját ébren találja: ott gubbaszt a konyhában, nem

fekszik le addig, amíg haza nem ér a fia. Az egykori parasztlánynak ezt parancsolta a kötelességtudat és a szeretet: nem fekhet le addig, amíg a fia ébren van. Márpedig akkoriban a pártvezetők ritkán kerültek ágyba éjfél előtt.

Egyelőre azonban még csak 1918-at írunk, Csermanek János ekkor került Kapolyról Budapestre. Akkor már nemcsak a világháború, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia is a vége felé közeledett. Októberben a monarchia békeajánlatot tett az antanthatalmaknak, beismerve, hogy a háborút elvesztette. A Habsburg-birodalom agóniája ezután már csak néhány hétig tartott. A monarchia felbomlott, s novemberben a Károlyi Mihály vezette új magyar kormány is az Ausztriától való elszakadás mellett döntött.

Az 1918-as forradalom jelképe az őszirózsa volt, ez a szelíd, szerény virág, melyet a katonák a monarchia letépett sapkarózsája helyébe, a civilek a gomblyukukba tűztek. Megvalósítani azt tudta, amiben az ország valóban egységes volt: a békét, a függetlenséget, a polgári szabadságjogokat. A gazdasági csődön nem tudott úrrá lenni, s Magyarország egyik legnagyobb problémáját, a földkérdést sem tudta megoldani. Az országban csak a katolikus egyháznak több mint másfél millió hold földbirtoka volt, s akadt olyan főúr, aki több mint százezer holdat mondhatott a magáé-

nak, amíg sok millió paraszt egy talpalatnyi földet sem. Hiába iktatták törvénybe a nagybirtokok térítés ellenében való fölosztását, hiába igyekezett a közben ideiglenes köztársasági elnökké választott Károlyi Mihály példát mutatni azzal, hogy hozzákezdett saját birtokai fölosztásához, a földtörvény lényegében írott malaszt maradt.

1918 novemberében Oroszországból hazatért hadifogoly kommunistákból, baloldali szociáldemokratákból, egy forradalmi szocialistáknak nevezett illegális csoportból s néhány baloldali értelmiségiből megalakult a Kommunisták Magyarországi Pártja. Ez a párt abban különbözött minden más politikai erőtől, hogy a forradalmat nem tekintette befejezettnek, hanem szocialista társadalmi rendet követelt. Bár eleinte maroknyian voltak, befolyásuk úgy nőtt, ahogy a nép elégedetlensége növekedett. Az ellentét a kormány és a kommunisták között odáig fajult, hogy amikor 1919 februárjában a tüntető munkanélküliek összecsaptak a karhatalommal, s a harcban több ember életét vesztette, a kommunisták mintegy ötven vezetőjét letartóztatták.

A szélsőbal ideiglenes háttérbe szorítása sem oldhatta meg a Károlyi-kormányzat egyik legsúlyosabb problémáját. Károlyi Mihály es társai kezdettől abban reménykedtek, hogy a Habsburg-háztól való elszakadással, a független köz-

társaság kikiáltásával megnyerik az antanthatalmak bizalmát, s az országhatárok megállapításánál érvényesülnek majd Wilson szépen hangzó elvei a nemzetek önrendelkezési jogáról. Nem így lett.

1919. március 21-én a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Kommunisták Magyarországi Pártja egyesült, kikiáltották a Tanácsköztársaságot, kijelölték az új kormány tagjait, akiket népbiztosoknak neveztek, a kormányt pedig Forradalmi Kormányzótanácsnak, ezzel is deklarálva az új, szocialista rend különbözését a polgári rendszertől. A kormányzótanács elnöke a szociáldemokrata Garbai Sándor, a külügyi népbiztos a kommunista Kun Béla lett.

Kádár ezekre az országrengető eseményekre nem emlékszik. Nemcsak azért, mert hétéves volt ekkor. Teljesen lefoglalta, fölkavarta az életében bekövetkezett gyökeres változás. Egyébként sem az az alkat, aki egyik pillanatról a másikra könnyedén beleilleszkedik új környezetbe, helyzetekbe, körülményekbe. Sok évtized múlva így írt erről:

„Amikor a Déli pályaudvarról kilépve meglátam, majd megismertem Budapestet, el nem mondható hatást tett rám, ez azonban érthető. Itt láttam először aszfaltot, kövezett utat, villanylámpát, emeletes házat, villamost, földalattit,

gépkocsit, repülőgépet, mozit és más, addig ismeretlen csodát. És itt láttam először tengernyi ismeretlen embert. Mindez egyszerre volt csodálatos, idegen és félelmetes számomra; bevallom, jó pár évig idegen maradt és nem nagyon tetszett nekem Budapest."

Nincs igazán emléke Kádárnak a tanácshatalomról sem, mely a későbbiekben meghatározta az életét. Mit észlelhetett a világ változásából egy hétéves gyerek, aki egyik napról a másikra csöppent bele egy isten háta mögötti falu csendjéből a nagyváros káoszába, forgatagába? Kenyérért, krumpliért ugyanúgy sorba kellett állni, mint azelőtt, nem volt több sem a pénz, sem a ruha, nem jutott se játék, se cukor. A Tanácsköztársaság átörökölte a szegénységet, a nyomort, s az öntudat nem a kisgyerekek sajátossága.

Pedig Magyarországon közben lázas iramban folyt a társadalom és a gazdaság gyökeres átalakítása. A kormányzótanács első kiáltványában kimondta a nagybirtokok, a gyárak, bankok, közlekedési vállalatok társadalmi tulajdonba vételét. Államosították a 20 munkásnál többet foglalkoztató üzemeket s a 100 holdnál nagyobb birtokokat. Bevezették a 8 órás munkaidőt, 20 százalékkal emelték a munkások bérét, ingyenessé tették az orvosi ellátást, bevezették a betegségi segélyt, kidolgozták az általános nyugdíjrendele-

tet, a dolgozó anyáknak 12 heti fizetett szülési szabadságot biztosítottak, egyenjogúsították a törvénytelen gyerekeket. A fővárosban, ahol mintegy negyedmillió ember lakott nyolcadvagy többedmagával egy szobában, több mint százezer szegényt költöztettek be a gazdagok villáiba, tágas lakásaiba. Budapesten munkásegyetem nyílt, ahol több ezer fizikai munkás, akiket mentesítettek a délutáni munka alól, üzemvitelt, könyvelést, idegen nyelveket tanult. A tanácstörvény szerint minden 18 éven felüli férfi és nő választó és választható volt, kivéve a kizsákmányolókat és a papokat. Kimondták az állam és az egyház szétválasztását, államosítottak minden iskolát és tanintézetet. Kidolgozták az egységes általános iskola rendszerét, melyben az addigi négyosztályos elemi iskola helyett 14 éves korig terjedő tankötelezettség mellett ingyenes oktatásban részesült volna minden gyerek.

Szinte hihetetlen, mi mindenre telt néhány hét és hónap alatt az új rend erejéből és fantáziájából, még akkor is, ha a rendeletek nemegyszer elsietettek vagy végrehajthatatlanok voltak, a végrehajtás pedig szükségszerűen akadozott, és sokszor zűrzavart teremtett. Bőségesen találkozunk az utópizmus jegyeivel is; a Tanácsköztársaság vezetői abban a boldog tudatban éltek, hogy a

szocializmus rövid átmenet lesz a közelgő világforradalom által létrehozandó kommunizmusig.

Ez az utópizmus szülte Tanács-Magyarország legsúlyosabb politikai tévedését is, azt, hogy nem osztotta szét a földet a parasztoknak, hanem az államosított birtokokon szövetkezeteket hozott létre. A paraszt, mióta a világ világ, földet akar, s azt pártolja, akitől földet kap: ez volt Szovjet-Oroszország sikerének egyik titka. A Tanácsköztársaság nem adott földet a nincsteleneknek, így a parasztok többsége nem érezte magáénak a forradalmat, nem úgy harcolt érte, hogy a saját földjét védi. Ez a végzetes hiba nemcsak a Tanácsköztársaság idején éreztette a hatását, de a tanácshatalom leverése, majd az ország 1945-ös felszabadulása után is: egy helytelen politikai döntés fél évszázadon keresztül befolyásolta Magyarország történelmét. A tanácshatalom nem úgy rögződött a parasztság tudatában, mint amelyik földet adott neki, s a Horthy-rendszer nem úgy, mint amelyik a földjüket elvette.

A Tanácsköztársaság akkor is elbukott volna, ha jó a parasztpolitikája. A tanácshatalom története nem érthető anélkül meg, hogy ne tudnánk: vezetői meg voltak győződve, rövid időn belül számos európai országban győz a proletárforradalom, s Tanács-Magyarország nem magányos kis sziget lesz az ellenséges tengerben, hanem egy

hatalmas és erős unió tagja. Ez volt egyébként akkortájt az orosz kommunisták véleménye is.

Minden történetfilozófia kulcskérdése: megítélhető-e a történelem a lehetőségek, avagy csupán a tények alapján. A történelemnek vannak törvényszerűségei; sem a nagy sikerek, sem a nagy kudarcok nem véletleneken múlnak, de nem elkerülhetetlen szükségszerűség, hogy ezek akkor, ott és úgy következzenek be, ahogy bekövetkeztek. S minél zavarosabb egy korszak – márpedig az első világháborút követő évek igazán azok voltak –, annál valóságosabbak a később már utópiának tűnő remények is. Nemcsak azért, mert az eseményeket szinte lehetetlen áttekinteni, hanem elsősorban a hihetetlenül felgyorsult történelmi mozgás miatt: a szélsőséges lehetőségeknek ilyenkor sokkal nagyobb a valószínűségük, mint a konszolidált korokban.

Hat évtized távlatából, számos nagyra becsült történésszel szemben is úgy gondolom, hogy az európai szocialista forradalom reménye nem naiv messianizmus volt, hanem valóságos lehetőség. A háborút elvesztő Németországban hasonló forradalmi helyzet alakult ki, mint Oroszországban vagy Magyarországon, s több mint valószínű, ha Németországban győz a szocialista forradalom, a láng átcsap legalábbis Kelet-Európára.

A német forradalom leverése megpecsételte a többi európai ország sorsát is. Voltak ugyan harcok, felkelések Ausztriában, Lengyelországban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Romániában, Bulgáriában is, de ezek elszigeteltek maradtak. A német kudarc megpecsételte Tanács-Magyarország sorsát is. Az erős nyugati nagyhatalmak nem tűrtek meg idegen testet Európában, mint ahogy Szovjet-Oroszországban is megkísérelték leverni az új rendet. De amíg a hatalmas szovjet köztársaságok ellent tudtak állni a támadásnak, a kicsi Magyarország erre képtelen volt. A Tanácsköztársaság harcolt, még katonai sikereket is ért el, de végül is el kellett buknia a többszörös túlerővel szemben.

1919. augusztus 1-én a Budapesti Munkás- és Katonatanács ülésén bejelentették, hogy a kormányzótanács lemond, s átadja a hatalmat egy szakszervezeti kormánynak. Az ülésen elnöklő volt szociáldemokrata Rónai Zoltán nem tagadta meg a Tanácsköztársaságot: olyan kompromisszumról beszélt, mely megmenti „Magyarország földjét arra, hogy itten megint lobogjon a világforradalom lobogója, amikor ez a világforradalom más országokban is elterjedt".

Hitte-e Rónai, amit mond, nem tudom, de valószínűnek vélem. A magyar Tanácsköztársaság úgy bukott el, ahogy született és élt: egy utópia

szép reményében bizakodva. 133 napig létezett. Kétannyi ideig, mint a párizsi kommün.

Amíg az országot forradalom és ellenforradalom kavarta föl, a Csermanek gyerek a neki oly idegen, sokban riasztó és félelmetes nagyvárossal ismerkedett. Az iskolában eleinte falusi tahónak tartották; amikor somogyiasan pipicének mondta a csirkét, az egész osztály tanítóstul rajta nevetett. Hogy ne érezze magát olyan egyedül az ezernyi idegen ember között, egy kiskakast hozott magával a falujából. Egyébként ma is tart baromfit; ragaszkodik a szokásaihoz. Az ismeretlen város elől a természetben keresett menedéket.

„Laktam a Belvárosban – írta –, majd a XIII., a VII. és a VI. kerületben, és fokozatosan, jól megismertem Budapestet. Annál is inkább, mert anyám két gyermekét egyedül nevelő, szakképzetlen munkásnő lévén, nekem az iskola mellett sokat kellett dolgoznom otthon is, és különféle megbízatásokkal jártam a várost. De a városban jöttem-mentem maradék szabad időmben is. A falun az erdőt, a mezőt, a határt jártam, ezért Budapesten is kifelé törekedtem, oda, ahol szabadabban lehetett lélegezni, s a tekintet elől már nem zárta el a látóhatárt a házak sűrű tömkelege. Egymás után fedeztem fel és lett kedvenc tartózkodási helyem a Duna partja, a Téli kikötő, Lágymányos, Kelenföld, a Gellérthegy, a Sas-

hegy, a Városmajor, a Szúnyog-sziget, a Városliget, a Népliget."

Aki csak kissé is ismeri Budapestet, tudja, hogy ezek a kóborlások több órás gyalogtúrák voltak. Arra, hogy villamosra üljön, egy proligyereknek nem volt pénze.

– Nagyon nehezen szoktam meg a várost – mondja Kádár. – Most pedig már úgy érzem, hogy tősgyökeres budapesti vagyok. Látja, milyen az ember?

A tanuláson, a munkán, a kóborlásokon kívül három foglalatosság töltötte ki a gyerek életét, ami azt is jelzi, hogy alvásra nem túl sok ideje maradhatott: a labdarúgás, az olvasás és a sakk. Két évig rúgta a labdát a Hársfa utcai Sport Club ifjúsági csapatában, büszke volt a Hársfa utcaiak sárga-kék sávos mezére, s tűrte az anyja szidalmait és pofonjait a szétrugdalt cipőkért. Centerhalfot játszott, amit ma középpályásnak neveznénk, s természetesen arról ábrándozott, hogy válogatott labdarúgó lesz. Amikor inas lett, nem volt többé ideje kijárni a Népligetbe focizni. A labdarúgó-mérkőzéseket ma is szereti.

Az olvasás hamar szenvedélyévé lett. Falta a könyveket, ami csak a kezébe került. Mivel olvasni jobbára csak este ért rá, s a lakásukban nem volt villany, a petróleum pedig sokba került, letelepedett egy utcai lámpa alá, s ott olvasott, nem-

egyszer éjfélig, holott reggel ötkor már dolgoznia kellett. Egész életében keveset alvó volt.

– Nem is tudom – mondja –, miért nyűgöztek le annyira a könyvek. Talán, mert új világokat nyitottak meg a számomra. Pedig mindig jobban hittem az életnek, mint a betűknek. De akkoriban nagyon behatárolt életem volt. Aztán úgy megszoktam az olvasást, hogy ma már úgy hiányozna, mint az étel.

A sakkozásban is eljutott a versenyzésig. A Külső-Ferencvárosi Munkás Sakk-kör tagja lett, s mondani sem kell, hogy látta már magát mint jövendőbeli nemzetközi nagymestert. Az nem lett belőle, de ma is figyelemmel kíséri a sakkvilág eseményeit, s kedvelt szórakozása, hogy otthon könyvből lejátszik egy-egy feladványt, mesterjátszmát.

A magyar munkásmozgalomban mindig jelentős szerepe volt a művelődésnek, a sportnak. Az olvasó- és sakk-körök, tornaegyletek, szavalóestek, sportklubok, tudományoselőadás-sorozatok, természetjáró csoportok ugyanúgy hozzátartoztak a mozgalom életéhez, mint a politizálás. Azért alakult ez így, mert a munkásmozgalmat mindig üldözték Magyarországon, s igyekezett „semleges" szervezeteket kialakítani, vagy azért, mert jó érzékkel tudták, közösségi élet csak élő közösségben lehetséges, nem tudom, de úgy gon-

dolom, a két ok erősítette egymást. Mindenesetre munkásvezetők egész csapata nőtt ki ebből a környezetből, ezekből a hagyományokból.

A sakkozásnak köszönhette Kádár is azt az élményt, amely bizonyára kihatott az életére. A Borbély Szakszervezet Havas utcai székházában ifjúsági versenyt rendeztek, s az első díj egy könyv volt. A versenyt és a könyvet a tizenhat éves Csermanek János nyerte. Erre később így emlékezett:

„Mikor otthon megnéztem a könyvet, csak csodálkoztam. Már a címe is – *Hogyan alakítaná át Dühring Jenő úr az összes tudományokat* – furcsa volt nekem. A tartalmával még több bajom volt. Korábban a *Mister Herkules* című ponyvaregénytől kezdve Vernéig és Zoláig sok mindent összeolvastam, de ehhez hasonló könyvet még soha. Az első olvasás után megdöbbentem. Hogyan lehet ez: magyarul van írva, a betűket ismerem, a szavakat értem, egyes mondatokat is, az egészből pedig mégsem értek semmit? Saját szellemi képességeimet – talán mondanom sem kell – akkoriban igen nagyra értékeltem. Gondoltam, a könyvben van a hiba. Az élet titka izgatott. Ebben a könyvben meg az van írva, hogy »az élet nem más, mint fehérjetestek létezésének módja«. Ez felháborított, de nyugtalanított is, felcsigázta az érdeklődésemet is.

Nem akarom nyújtani a dolgot. Rabja lettem ennek a könyvnek. Mindjobban belemerültem; majd nyolc hónapon át olvastam, nem is tudom, hányszor. Barátaim rángattak, kiáltoztak, szamárfüleket mutattak nekem, de nem tágítottam. Végül ujjukkal homlokukra mutatva jelezték, hogy szerintük valami nincs nálam rendjén. Nem mondhatom, hogy teljesen megértettem akkor Engels *Anti-Dühring*-jét, az első marxista könyvet, ami a kezembe került, de attól kezdve másképpen gondolkoztam az élet dolgairól, mint korábban."

Ha végignézzük az *Anti-Dühring*-nek csak a tartalomjegyzékét, még azt is kétségbe kell vonnunk, hogy a négy polgárit végzett fiatal inas a szavakat vagy a fogalmakat pontosan megértette. Hiszen ilyen fejezetcímeket találunk: „Kozmogónia, fizika, kémia", „A tagadás tagadása", „Egyszerű és összetett munka", „Tőke és értéktöbblet". S belelapozva a könyvbe, ilyen mondatokat: „A magábanvalóban Hegelnél a valamely dologban, folyamatban, fogalomban rejlő, ki nem fejlődött ellentétek eredendő azonossága van meg; a magánakvalóban bekövetkezik a rejtett elemek megkülönböztetése és elkülönülése, s megkezdődik egymással való küzdelmük."

Ember legyen a talpán még az a filozófiában némileg járatos olvasó is, aki az efféle mondato-

kat s az *Anti-Dühring* mondanivalóját pontosan követni tudja. Huszonöt évvel azután, hogy Kádár az előbb idézett emlékeit leírta – vagyis ötvenkét évvel a könyv olvasása után –, újra megkérdeztem, milyen szerepe volt életében az első marxista műnek, amit olvasott. Nagyon pontosan és szabatosan fogalmazott, ami arra enged következtetni, hogy alaposan átgondolta ezt a kérdést.

– Nem lettem marxista attól, hogy az *Anti-Dühring*-et elolvastam. Már csak azért sem, mert azt sem tudtam, mi a marxizmus. De tény, hogy ez a számomra rendkívül furcsa könyv csaknem egy évig foglalkoztatta a képzeletemet. Izgatott, mert nem értettem. De nemcsak a számomra ismeretlen világ titkai hoztak izgalomba, hanem az is, hogy ebben az eleinte érthetetlennek tűnő gondolatmenetben megsejtettem valamit abból, ami később az életem értelme lett. Nem hiszem, hogy a könyvvel való nyolchónapos viaskodás után pontosan megértettem Engels tételeit. De a gondolkodásmódomat megváltoztatta ez a könyv. Ráeszméltem, hogy a világban olyan törvényszerűségek és összefüggések vannak, melyeket én addig nem is sejtettem.

Kádár ekkortájt nemcsak a marxizmusról nem tudott semmit, arról se, hogy van a világban munkásmozgalom. Az akkori törvények a legszi-

gorúbban tiltották, hogy egy tizennyolc éven aluli munkás nemhogy szociáldemokrata párttag (a kommunista párt be volt tiltva Magyarországon), de akár szakszervezeti tag legyen. Kádár úgy emlékszik, hogy a műhelyben, ahol inaskodott, egyetlen szervezett munkás volt, s feltételezi, hogy épp az említett tilalom miatt nem beszélt vele soha politikáról.

Hogy ezt megértsük, ismét vissza kell kanyarodnunk a történelemhez.

A kormányzótanács abban a naiv hitben adta át a hatalmat a jobboldali szociáldemokratákból álló szakszervezeti kormánynak, hogy annak sikerül majd valamit átmentenie a munkásuralomból. Csakhogy a szakszervezeti kormány mindössze öt napig volt hatalmon. 1919. augusztus 4-én a román királyi csapatok bevonultak Budapestre, két nap múlva az önmagát kormányzónak kikiáltó Habsburg József főherceg lemondatta a kormányt, s egy jelentéktelen politikust nevezett ki miniszterelnöknek.

Az elkövetkező hónapok politikai bakugrásait komédiának is lehetne nevezni, ha ez az időszak nem lett volna a magyar baloldal tragédiája. A Tanácsköztársaság bukását követő első három hónapban a rendelkezésekre álló adatok szerint 5 ezer embert öltek meg, több mint 70 ezret zártak börtönbe, internáló táborba, 100 ezren emigrál-

tak. S valószínű, hogy a rendelkezésünkre álló adatok elmaradnak a valóságtól; a lincselésekről általában nem szoktak jegyzőkönyvet készíteni.

Kormányok jöttek és mentek, augusztus végén az antant nyomására lemondott József főherceg, a maga csinálta kormányzó. A románok nagy mennyiségben szállítottak ki az országból gyári felszereléseket, élelmiszert, egyéb értékeket, s nemcsak az általuk megszállt országrész lakosságát terrorizálták, hanem magát a kormányt is: sajtócenzúrát alkalmaztak vele szemben, lehallgatták a miniszterek telefonjait, a miniszterelnöknek is engedélyt kellett kérnie a román katonai parancsnokságtól, ha vidékre akart utazni. Nem csoda, hogy ilyen körülmények között senki sem tudta, ki van voltaképp hatalmon.

Maguk a győztesek is zavarban voltak. Levertek egy baloldali rendszert, de nem tudták, kinek adják át a hatalmat. A Magyarországgal szomszédos államok rettegtek minden olyan kormánytól, amely a monarchia föltámasztására törekedhetett volna, tehát eleve bizalmatlanok voltak a konzervatív – nagyrészt arisztokrata – politikusokkal szemben. Az antant azt szerette volna, ha Magyarországon valamiféle liberális hatalom jön létre, mert ebben látta a Habsburg-restauráció s a kommunizmus legjobb ellenszerét, és ezért nem fogadta el a konzervatív főurak ajánlkozását.

Végül is, mint ez már ilyenkor lenni szokott, a katonák vették át a kezdeményezést. Az úgynevezett nemzeti hadsereg, amely körülbelül 1000 emberből, nagyrészt hivatásos tisztekből és tiszthelyettesekből állt, 1919. augusztus 9-én elindult gyülekezőhelyéről, a franciák által megszállt Szegedről, a románok által meg nem szállt Dunántúlra. Amerre a különítmények vonultak, folyt a vér. Akasztottak, korbácsoltak, botoztak, tüzes vassal bélyegezték meg az elfogottakat, elevenen nyúzták meg áldozataikat, páncélvonatjuk kazánjában égették el a foglyokat. Az 1514-es parasztfelkelés leverése óta nem tombolt ilyen eszeveszett terror Magyarországon. A fehérek, ahogy magukat az ellenforradalmárok a vörösökkel szemben nevezték, szomorúan felülmúlták az 1848-as szabadságharc leverőit. Haynau osztrák császári generális csak fölakasztatta, főbe lövette, börtönbe záratta az elfogott szabadságharcosokat, de a fehérkülönítmények módszerei ugyanolyan középkoriak voltak, mint amikor 1514-ben a parasztkirályt, Dózsa Györgyöt tüzes vastrónon elevenen megsütötték.

Tény, hogy a Tanácsköztársaság alatt is végeztek ki embereket. Az állambiztonsági osztagok akkoriban nyíltan és büszkén terroristáknak nevezték magukat. A bőrkabátos Lenin-fiúk mintegy kétszázan voltak. Az osztag, melyet később

túlkapásai miatt feloszlattak, egész tevékenysége alatt tizenkét embert végzett ki bírói ítélet nélkül. S ha ezt a számot a dokumentumok hiányossága miatt megsokszorozzuk, akkor is csak a töredékét kapjuk a fehérterror áldozatainak. És a terroristák öltek, de nem kínoztak; akinek nincs füle ennek a különbségnek az észlelésére, semmit sem ért meg Kelet- és Közép-Európa huszadik századi történelméből.

A nemzeti hadsereg fővezére az akkor 51 éves Horthy Miklós volt. Középnemesi családból származott, 1000 holdat birtokolt, vagyis koldus volt a nagybirtokosokhoz képest, és rangban senki a főurak mellett, de gőgös nagyura minden parasztnak, munkásnak, polgárnak. A monarchiában tengerésztiszt, a hadiflotta ellentengernagya, évekig Ferenc József szárnysegéde. Konzervatív, keménykezű, nem különösebben értelmes katonatiszt, aki még nemzeti fővezérsége idején is jobban beszélt a monarchia szolgálati nyelvén, mint anyanyelvén. Nemcsak azért került a fővezéri posztra, mert neki volt a legmagasabb katonai rangja. Elsősorban azért, mert az el nem döntött hatalmi harcban szóba jöhető politikusok nem láttak benne komoly ellenfelet.

1920 márciusában vitéz nagybányai Horthy Miklóst Magyarország kormányzójává választot-

ták, s negyedszázadig ő volt az ország tényleges, csaknem korlátlan ura.

Számtalanszor láttam fényképen, filmhíradóban, kétszer vagy háromszor az életben is ezt a délceg, sasorrú urat. Rendszerint díszes tengerésztiszti egyenruhát viselt, számlálhatatlan kitüntetéssel, s szívesen mutatkozott lóháton. Innen a gúnynevc: a lovastengerész.

Évtizedek távlatából visszatekintve, ismerve már a történelmet, a titkos irattárak anyagait, Horthy saját életrajzát, csak azt tudom mondani, hogy nem volt jelentékeny politikus vagy egyéniség. Jellemző azonban, hogy huszonnégy évig a rendszer egyetlen, nála sokkal nagyobb képességű politikusa sem fordult vele szembe. Hatalmát mindnyájan elismerték. Igazi ellenfele soha nem akadt. Ennek a rejtélynek megfejtése történészek és filozófusok feladata.

Alig néhány hónappal kormányzóvá választása után a szélsőséges nacionalista Horthy aláírta a trianoni békeszerződést, melynek alapján 3 millió magyar jutott kisebbségi sorsra. Az addigi Magyarország területe 282 ezer négyzetkilométerről 93 ezerre csökkent, lakosainak száma 18 millióról 8 millióra. Több százezer magyar menekült az új határokon túlról Magyarországra, ahol nagy részük évekig vagonlakó volt, vagy szükségtelepeken tengődött. Horthy sokkal rosszabb békefelté-

teleket fogadott el, mint amilyeneket sem a Károlyi-kormány, sem a Tanácsköztársaság nem volt hajlandó elfogadni. Kétségtelen, hogy nem tehetett mást. Illetve tehetett volna: aki ennyire élesen szembekerül saját elveivel, talán jobb, ha lemond. Horthy pályájára azonban az volt a jellemző, hogy soha nem mondott le, s mindig arra hivatkozott, hogy nem tehetett mást.

A Tanácsköztársaság leverését követő két esztendő a teljes káosz időszaka volt. A rendszer megszilárdulására akkor került sor, amikor Horthy 1921-ben gróf Bethlen Istvánt nevezte ki miniszterelnöknek. Bethlen, a Horthy-korszak legkoncepciózusabb politikusa, az ország egyik legrégibb főúri családjából származott, ősei között erdélyi fejedelmeket is találunk. Meggyőződéses konzervatív volt. Tízéves miniszterelnökségének idejét joggal nevezik a rendszer konszolidálásának. Lemondása után szürke eminenciásként befolyása volt a magyar politika minden jelentős döntésére, s angolbarát felfogása sokban hozzájárult ahhoz, hogy a meggyőződéses németbarát Horthy a világháború folyamán lassan eltávolodott Hitlertől. Alacsony, szikár, bajuszos ember volt, fejedelmi sarjként zsakettet viselt abban a korban, amikor fájdalmasan nevetséges anakronizmusként egyre terjedt a divat, hogy vezérigazgatók és bankárok is kócsagtollas föveg-

ben, vitézsujtásos, prémes mentés, kardos, csizmás díszmagyarban pompáztak. Az úri Magyarországot neki sem sikerült megmentenie.

Az ország gazdasági konszolidálása annyit jelentett, hogy a Bethlen-korszak fénykorában, 1929-ben, Magyarország termelése körülbelül elérte a háború előtti szintet. Amíg azonban a háború előtti gazdasági növekedés nagyjából megfelelt az átlagnak, a világháború után az európai ipar növekedése több mint kétszerese volt a magyarnak, tehát az ország gazdasági elmaradottsága nőtt.

A bethleni konszolidáció gazdasági értelemben nem jelentett mást, mint a háború előtti állapot helyreállítását. Társadalmi szempontból a Bethlen-kormányzat nem változtatni akart a világháború előtti helyzeten, hanem konzerválni igyekezett azt. Az országot földbirtokosok és iparmágnások uralták, katonatisztek, hivatalnokok, polgárok terebélyes rétegeire támaszkodva. A munkást és a parasztot ugyanúgy nem tekintették egyenrangú embernek, mint a monarchiában.

Hogy a gazdagok sanyargatják a szegényeket – marxista terminológiával: kizsákmányolják őket –, arról a kiskondásnak, a viceházmester fiának, az inasgyereknek, a munka nélküli segédnek bőséges tapasztalatai voltak. Kádár János írógépműszerésznek tanult, de nem dolgozott a szak-

májában. A hároméves inasidőből másfél évig csak a műhelyt takarította és trógerolt, mint többi inastársa. Aztán fél évig tanulta a szakmát, s a harmadik évben, amikor a mestere már kiküldte írógépeket karbantartani, azt kellett hazudnia, hogy segéd. A mesternek így volt ez kifizetődő: inasokkal végeztette a segédek egyszerűbb munkáit.

Kádár nemcsak azért nem dolgozott a szakmájában, mert szabadulása egybeesett a világgazdasági válsággal s az azzal járó munkanélküliséggel. Utolsó éves inas volt, amikor egyszer szakadt ingben ment be a műhelybe. A mestere dühbe jött; így mégsem küldheti a „segéd urat" a megrendelőkhöz. Ráförmedt:

– Mért jársz te szakadt ingben?

Tegyem hozzá, hogy akkoriban Magyarországon a mester természetesen tegezte az inasát?

– Mert nincs más.

Kádár nem mondja, de el tudom képzelni, hogy ekkor már forrt benne az indulat.

– Gyere el hozzám vasárnap, majd adok egy inget.

Kádártól tudom, hogy amennyire soha nem volt válogatós ételben, ruhában, már gyerekkorában irtózott attól, hogy idegen ember fehérneműjét vegye magára. Alighanem ezért formálódott ilyen szemtelenre a válasza:

– Mért nem ma ad?

A mester erre csak annyit kérdezett, mikor szabadul. Kádár megmondta.

– Másnap már ne is gyere be. Nekem az ilyen ember nem kell.

Kis létszámú szakma volt az írógépműszerészeké. Kádár emlékezete szerint mintegy százötvenen lehettek a fővárosban. Természetes, hogy mindenki mindent tudott mindenkiről. Ez a szóváltás hozzájárult ahhoz is, hogy Kádárból csak papír szerint lett írógépszerelő.

Az anyjával többször beszélt a gyerek a sorsukról. Ha valaki, Csermanek Borbála igazán tudta, milyen nyomorúságos a szegény ember élete. De azt mondta, újra meg újra:

– Bitang népek ezek, Jani, de nem tehetsz ellenük semmit. Ők az erősebbek.

Ez a mondat, azt hiszem, milliónyi munkásban és parasztban fogalmazódott meg akkoriban. A nyomorúságukat tudták, azt is, kik ennek az okai, de nem bíztak benne, hogy változtathatnak a helyzetükön. A féktelen terror, a forradalom leverését követő kiábrándultság nemcsak a munkásmozgalmat bénította meg, a nép hitét is megtörte.

Változást az 1929-es gazdasági világválság hozott. A válság négy éve alatt a magyar ipar termelése 24 százalékkal, az ipari munkások száma 30

százalékkal csökkent, az ipari munkanélküliek száma csaknem megháromszorozódott. A mezőgazdasági napszám 50–60 százalékkal csökkent, több mint félmillió teljes vagy részleges munka nélküli agrárproletár volt az országban. A főváros lakosságának egynegyede alacsony összegű, rendszertelen segélyekből, könyöradományokból, ingyenebédekből élt.

1930. szeptember elsején került sor a két háború közti legnagyobb munkástüntetésre. A hangulat már a nyáron izzó volt az országban, elsősorban a tömeges munkanélküliség miatt. A Szakszervezeti Tanács augusztus 11-én felhívást adott ki, hogy szeptember 1-én délelőtt 11 órakor Budapesten a munkások tegyék le a szerszámot, s vonuljanak a munkanélküliekkel együtt közös nagygyűlésre. A felvonulást a kormány betiltotta. A Gyáriparosok Országos Szövetsége úgy határozott, hogy szeptember 1-én minden üzemet zárva tartanak, hogy a munkásoknak ne legyen hol gyülekezniük. A szakszervezeti főbizalmiak értekezlete úgy döntött, hogy a rendőrségi tilalom miatt lemondja a nagygyűlést, de felszólítja a munkásokat és a munkanélkülieket, hogy „békés sétával" fejezzék ki tiltakozásukat. Több mint százezer ember vonult ki az utcákra, s a békés sétából csakhamar véres harc lett. Az összetűzések során egy munkás meghalt, hetven tün-

tető és néhány rendőr súlyosan megsebesült, több száz embert letartóztattak.

Ez a nap volt Kádár János tűzkeresztsége is. Huszonöt év távlatából így emlékezett erre:

„Mivel szakmámban nem tudtam elhelyezkedni, élni pedig kellett, 1930 nyarán a Klauzál utcában dolgoztam egy szőnyeg-nagykereskedőnél mint raktári munkás. A munkásosztály politikai harcairól nem sokat tudva végeztem a munkámat egy reggel, amikor izgatott sietséggel bezárták a raktárt, mondván, hogy csak holnap dolgozunk. Körülnézek, látom: nagy gyorsasággal bezárják a közeli üzleteket, műhelyeket is. Az utcán kevés a járókelő. Egy idősebb proli megy el a ház előtt, és öklét rázva kiáltozza: »Megálljatok, burzsujok, most megfizetünk nektek!« Egyedül volt, senkit sem bántott, de láttam, hogy ő ejtette rémületbe a Klauzál utca kispolgárait. Hallom, hogy munkanélküliek tüntetnek a Nagymező utcában. Rohanok oda, olyan, mint egy elhagyott csatatér. Az utca üres, a betört kirakatok üvegcserepén lépkedek. Az Andrássy út hasonló képet mutat. Elindulok a kihalt úton a Liget irányában. A Nagykörúton rendőrkordon. Nem engednek tovább. A Király utcánál sem. A Dob utca sarkán a Városligetből visszafelé jövő tüntető munkásokkal találkozom. Csatlakoztam hozzájuk. A Városligetben és környékén történt összecsapásokról be-

szélnek. Ünnepi érzés, valami vidám feszültség uralkodik rajtuk és ragad át rám is. A Dob utcában az egyik kapu alól egy stráfkocsi hajt kifelé, megrakva szódásüvegekkel. Az egyik mellettem haladó munkás odakiált a kocsisnak és a kocsikísérőnek: »Miért dolgoztok, ma sztrájk van?!« Erre a kocsis az ostorral az arcába vág ennek a munkásnak. Ami ezután következett, pillanatok alatt játszódott le. Nem gondolkoztam, nem határoztam én semmit. Ma sem tudom, hogyan történt, csak azon vettem magam észre, hogy a huligánok és a tüntetők között kitört verekedés kellős közepébe kerültem."

Kádárt a verekedés során úgy helybenhagyták, hogy elvesztette az eszméletét. Egy padon tért magához, ahová ismeretlen társai cipelték. A szeptember 1-i tüntetésben való részvétele, még ha elsősorban kíváncsiságból került is bele, olyasféle folyamatot indított el benne, mint az ugyancsak véletlenül a kezébe került, nem is egészen megemésztett *Anti-Dühring*. A két véletlen a szükségszerűt szolgálta: Kádárnak, életútja és alkata miatt, előbb vagy utóbb találkoznia kellett a munkásmozgalommal.

Föld felett, föld alatt

A gazdasági válság csúcsán, 1931 augusztusában Bethlen István és kormánya benyújtotta lemondását. 1931 szeptemberében Csermanek János belépett a Kommunista Ifjúmunkások Magyarországi Szövetségébe.

„1931 első felében sok időt töltöttem mint munkanélküli a József utcai munkaközvetítő vasipari osztályán, a kiközvetítésre várva – emlékezett Kádár 1956-ban ezekre az időkre. – Nemhiába hívta a nép akkor az állami munkaközvetítőt »köpködő«-nek. Gazdag embernek tűnt akkor közöttünk, aki reggelizett, és volt 20 fillér a zsebében egy darab kenyérre és öt darab Levente cigarettára. Így, a gyárosokat átkozva és az éhkoppot nyelve, fő időtöltésünk ott valóban a köpködés volt.

Szenvedélyes politikai viták is folytak a »köpködő«-n. Egynéhány jobboldali szociáldemokrata befolyás alatt álló munkás Peyerék szavait ismételgette: »Várni kell türelemmel, nem szabad meggondolatlan tettekkel ártani!« Abban az időben sok öntudatlan és szervezetlen munkás is járt oda. Én is az voltam még akkor. De az emberek óriási többsége és jómagam is, a kommunista agitátorok igaz szavait helyeselte. Harcot sürgettünk, és lehurrogtuk a birkatürelmet hirdetőket;

naponta többször is kizavartuk onnan a minket csendesíteni akaró rendőröket. Korábban azt hittem, hogy gyenge és tehetetlen vagyok, hogy éhen halhatok vagy megfagyhatok családommal együtt, úgy, hogy még csak észre sem veszi a többi ember. Ott azonban már megértettem, hogy sok-sok ezren vagyunk mi, munkások, és dolgozni, élni fogunk – ha harcolunk.

Én magam is megszabadultam már a nyomort fátyol alá rejtő és feledtető gyermeki ábrándoktól; nem akartam már sem válogatott futballista, sem sakkmester lenni, csak egyszerűen dolgozó, a munkájáért a jogos bért megkapó vasmunkás. Már tudtam, hogy ezért harcolni kell."

Ilyen egyszerűen, hétköznapian, magától értetődően alakult egy munkás öntudatra ébredése, aminek folyamatát Marx történetfilozófiává általánosította. Érdemes idézni *A filozófia nyomorúságá*-nak erre vonatkozó sorait:

„A gazdasági viszonyok a népesség tömegét először munkássá változtatták. A tőke uralma a tömeg számára közös helyzeteket, közös érdekeket teremtett. Így ez a tömeg már osztály a tőkével szemben, de még nem önmagáért. A harcban alkotja meg magát magáért való osztályként. Az érdekek, melyeket képvisel, osztályérdekekké válnak."

Kádár visszaemlékezésében két lényeges elem

van, pontosan azok, melyeket Marx az öntudatra ébredés alapjaként jelöl meg. Az egyik annak a felismerése, hogy nincs egyedül. A kis műhelyben inaskodó, kis vállalatoknál dolgozó Kádár a munkaközvetítőben ébredt ennek a tudatára, ahol naponta száz meg száz hozzá hasonló munkástársával találkozott. A másik, hogy harc nélkül nem valósíthatja meg sem önmaga, sem családja, sem sorstársai részére az emberhez méltó életet, amire ösztönösen mindig is vágyott. Ez pedig az osztályharc szükségességének felismerése.

Amikor megkérdeztem Kádárt, miért lett kommunista, sokáig latolgatta a választ, mint mindig, amikor nagyon pontosan akar fogalmazni. Lényegében ezt mondta:

– Nem elméletből, hanem érdekből; a marxista elméletet én akkoriban nem ismertem. De megtanultam és felismertem, hogy jogos érdekeimet csak másokkal összefogva valósíthatom meg. És amikor érdeket mondok, nemcsak a magam egyéni érdekeire gondolok. Felelősséget éreztem munkásbarátaimért, s később, bármilyen nagy szónak hangzik is, minden munkástársamért.

– Volt bennem indulat is. Nevezhetjük dacnak vagy sértettségnek. Meggyőződésem volt – ma is az –, hogy aki dolgozik, annak jogai vannak. Még inkább annak, aki jól dolgozik. Én viszont azt tapasztaltam, hogy hiába végzem lelkiismeretesen

a munkámat, a bért mintha szívességből adták volna, és soha nem voltam biztos, mikor kerülök az utcára, függetlenül attól, hogy jól dolgozom vagy sem. Ez bántott, felháborított, sértette az önérzetemet. Olyan világban akartam élni, ahol a munkás megkapja azt, amit a munkájával kiérdemel.

A többi így történt:

„1931. szeptember elején, miközben elgondolkozva mentem a Barcsay utcában, ismerős hang üdvözölt; öt éve nem látott Fenákel János barátom volt a HSC futballcsapatából. Beszélgetésünk során kiderült, hogy egyforma, de a futballtól távol eső gondolatok foglalkoztatnak bennünket. Munka nélküli ifjúmunkások voltunk mindketten. Elmondtam neki, mi a helyzet otthon, hogyan hajszolom a munkalehetőséget hiába. Beszéltem barátomnak arról, hogy részt vettem már munkanélküliek tüntetésében is, tudom, harc nélkül elveszünk, de hozzátettem, hogy fogalmam sincs arról: hogyan tovább?

Amikor barátom így hallott beszélni, megmondta, hogy ő tagja a Kommunista Ifjúmunkások Szövetségének, és nekem is ott volna a helyem. Először állott előttem egy ember, aki illegális mozgalom tagja volt, kommunista volt. Nagyon meglepődtem. Nem tudom már, hogyan képzeltem én el akkoriban a kommunistákat, de

csodálkoztam, hogy egy éppen olyan fiatal szakmunkás, mint én vagyok, akit jól ismerek, aki gyerekkorában velem együtt rúgta a labdát – kommunista!"

Kádárban nagyon mély nyomot hagyhatott a Kommunista Ifjúmunkások Magyarországi Szövetségébe való felvétele, mert fél évszázad távlatából is emlékszik, ha nem is a pontos dátumra, de arra, hogy egy csütörtöki napon történt, délután öt óra tájban, a Paulay Ede utca 22-es számú ház egyik lakásában. Ott ülésezett a KIMSZ „Szverdlov" nevű alapszervezete, amely három ifjúmunkásból állt; a titkár egy lány volt. Elmondták Kádárnak, ki volt Szverdlov, akinek addig a nevét sem hallotta, kik a bolsevikok (róluk is vajmi keveset tudott), mi a Szovjetunió – bizony, Kádár erről is alig tudott valamit. Beszéltek a konspirációról, az illegális és legális munkáról, s Kádár megkapta első fedőnevét a mozgalomban, ami az illegalitásban kötelező volt: ettől kezdve Barnának szólították. Alighanem azért, mert szőke haja volt, de erre Kádár már nem emlékszik pontosan. Arra viszont igen, hogy amikor elmondták neki, készüljön föl a letartóztatásra, ami ettől kezdve állandóan fenyegeti, nem annyira a rendőrségtől félt, mint attól, hogyan veszekszik majd vele a mutter, ha erre sor kerül.

Sor került rá, igen hamar. November 9-én tar-

tóztatták le először; életében hét évet töltött börtönben. A rendőrségen, mint akkoriban szokás volt, alaposan megverték. Fenyegették, ígérgettek neki mindenfélét, de semmit sem tudtak kipréselni belőle. Három hónap múlva vád hiányában szabadlábra helyezték. 1932 februárjában Barna János már a kerületi bizottság tagja volt, s néhány hónap múlva a KIMSZ Központi Bizottságának titkára, ami azt is jelentette, hogy automatikusan tagja lett a Kommunisták Magyarországi Pártjának.

Ma már szinte hihetetlen, hogy egy húszéves munkás, aki alig tudta, mi a marxizmus, a szocializmus, a Szovjetunió, a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom, s a napi politikában is járatlan és tájékozatlan, fél év alatt az illegális kommunista párt ifjúsági szervezetének titkára lett.

– Nem is igen fogtam fel – mondja Kádár –, mit jelent ez a funkció. Akkoriban csak a harc számított, csak az foglalkoztatott.

Az ok, ami ezt nemcsak lehetővé, hanem szükségessé tette, az volt, hogy a gazdasági válság hatására megélénkülő munkásmozgalom a rendőrséget minden addiginál szélesebb körű és alaposabb hajszára késztette a kommunisták ellen, s gyakorlatilag szétverték a párt egész vezető apparátusát. A letartóztatottak helyére új emberek kellettek, akár volt gyakorlatuk, akár nem.

A politikai rendőrségnek sikerült beépítenie a párt vezető szerveibe egy árulót; aki a titkárság és a Központi Bizottság tagja lett, s számos vezetőt buktatott le. 1932-ben letartóztatták és rögtönítélő bíróság elé állították a párt illegális titkárságának tagjait. A statárium kihirdetésére az szolgáltatott indokot, hogy a minden valószínűség szerint a rendőrségnek dolgozó Matuska Szilveszter, máig sem pontosan tisztázott körülmények között, fölrobbantotta a biatorbágyi viaduktot, s a mélységbe zuhanó nemzetközi gyorsvonat roncsai között 21 ember lelte a halálát, sokan pedig súlyosan megsebesültek. Hiába tiltakozott az európai politikai és szellemi élet megannyi kiválósága – Léon Blum, Thomas Mann, Paul Fauré, Brecht, Johannes R. Becher, Ludwig Renn, Anna Seghers, Ernst Toller, Käthe Kollwitz, Karl Kautsky, Barbusse, Romain Rolland, Aragon, André Gide –, a kommunisták két vezetőjét, Sallai Imrét és Fürst Sándort halálra ítélték és kivégezték. 1932-ben, amennyire ezt a rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján meg lehet állapítani, 146 embert tartóztattak le azzal a váddal, hogy kommunista, s további 152 ellen indult eljárás. 1933-ban több mint 300 kommunista került börtönbe. Ekkor tartóztatták le újra Kádár Jánost is. S amitől tartott, bekövetkezett: édesanyja a beszélőn keményen lehordta, hogy épp

akkor vitték el, amikor ő gombócot főzött a családnak.

Hogy hány tagja volt a harmincas években Magyarországon a kommunista pártnak, arra csak következtethetünk. A szigorú illegalitásban természetesen nemcsak nyilvántartást nem vezettek, de minden lehető nyomot is igyekeztek gondosan eltüntetni. A konspiráció nem járt kedvében a jövendő történészeinek.

Ma is bizonyíthatóan mintegy 500 párttag volt rendszeres kapcsolatban a pártvezetőséggel. Ez nem azt jelenti, hogy ennyi tagja volt a pártnak, még kevésbé, hogy ennyi kommunista volt Magyarországon. A szigorúan konspiratív szervezetben egy-egy összekötő letartóztatása, emigrálása, kizárása, lehagyása vagy kilépése emberek tucatjainak kapcsolatát szakította meg hosszabbrövidebb időre – vagy örökre – a párttal mint szervezettel. Óvatos becslések szerint mintegy 1000–1500 illegális párttag tevékenykedett akkoriban Magyarországon, s ennek két-háromszorosára becsülik azoknak a számát, akik valamilyen okból – például, mert vidéken éltek – nem tudtak kapcsolatba kerülni a párttal. Külön kérdés a frakciók ügye. A fővárosban több, magát kommunistának valló csoport tevékenykedett, melyeknek vezetői részben elvi, politikai, részben személyes okokból váltak ki a pártból. Rendkívül

bonyolult szerepük elemzése nem ennek az írásnak a feladata, de úgy vélem, tagjaik döntő többsége meggyőződéses szocialista volt, akik a szigorú konspiráció miatt olykor nem is tudták, hogy nem a kommunista párthoz tartoznak. Viszont az is igaz, hogy a politikai rendőrség okos taktikából nemegyszer tűrte ezeknek a csoportoknak a működését, hogy ezáltal csökkentse a kommunista párt tagjainak számát. A párt körüli szimpatizánsok és segítők gyűrűje rendkívül változó volt, s a becslések annyira ellentmondóak, hogy szerintem számuk ma már megállapíthatatlan. Bármennyire bizonytalanok is ezek az adatok, azt jól mutatják, hogy egy-egy nagy letartóztatási hullám, mint az 1932-es is, szinte megsemmisítette a párt egész vezető káderállományát.

Aligha eszményi, hogy egy ilyen sok veszélynek kitett mozgalomban olyan kevés tapasztalattal, gyakorlattal, ismerettel rendelkező emberek lettek felelős vezetők, mint Kádár is, s természetesen nem ő volt az egyetlen. De a két háború között a kommunista párt, a munkásmozgalom helyzete is minden volt, csak nem eszményi.

A Tanácsköztársaság leverését a kommunista mozgalom sosem tudta kiheverni. Az újkori történelem is bizonyítja – a párizsi kommüntől Spanyolországon át Chiléig elég példa van rá –, hogy ahol a revolúciót ellenforradalmi hatalom

veri le, ott a forradalmárok hosszú ideig szinte cselekvésképtelenek. Részben azért, mert az ellenforradalom megsemmisíti a forradalom szervezeteit és vezetőit, s ezek nélkül egyetlen mozgalom sem ütőképes. Részben pedig, mert a népet nemcsak a terror bénítja meg, hanem a vereség tudata is.

A magyar kommunisták legtapasztaltabb vezetői emigráltak, börtönbe kerültek, vagy kivégezték őket. A szociáldemokraták legjobb vezetői ugyancsak emigrációba kényszerültek, a pártvezetés a jobboldal kezébe került, amely tragikus hibának minősítette a kommunistákkal való együttműködést.

A mozgalom csak a jéghegy csúcsa. Maga a jéghegy, a nép, amelynek a Tanácsköztársaság oly sokat szeretett volna adni, szabadságot, jogot, jólétet, emberhez méltó életet, a valóságban igen keveset kaphatott a rövid életű, élethalálharcát vívó, gazdaságilag kivérzett tanácshatalomtól. A dolgozók legöntudatosabbjait, akik ennek ellenére a forradalom pártját fogták, az ellenforradalom megölte, megkínozta, bebörtönözte, internálta. A tömeg elfásult, elfáradt, nem a gerincét törték el, a hitét. Kádár édesanyja az ő szemléletüket fogalmazta meg: az urak bitangok, de nem lehet tenni ellenük, ők az erősebbek. A húszas-harmincas években a munkás, a paraszt örült, ha

maga és családja nem éhezett. Amíg a szakszervezeteknek 1921-ben 150 ezer tagja volt, addig 1938-ban 110 ezer, 1942-ben csak 70 ezer. A harmincas évek közepén minden tizedik munkás volt szakszervezeti tag, a negyvenes évek elején minden huszadik. Az 1927-től 1937-ig tartó évtizedben a munkásságnak évente átlagosan egy százaléka sztrájkolt.

Lenin a baloldaliságot a kommunizmus gyermekbetegségének nevezte. A túlzó baloldaliságnak, amely oly sok hibát, bűnt, tévedést, kínt, borzalmat okozott a kommunista mozgalomban, számos megjelenési formája van, az elméletet tízparancsolattá változtató dogmatizmustól Pol Pot kambodzsai rémuralmáig A közös gyökér alighanem a forradalmárok fanatizmusa, ami nélkül valóban nem jöhet létre és nem győzhet forradalom. De ha a vakhit kiiktatja az értelmet, a józanságot, az elemzést, az a legszörnyűbb katasztrófához vezethet. Ha a vezetők nem azt látják, ami van, hanem amit szeretnének, a politika ilyen vagy olyan módon, de óhatatlanul eltorzul. S minél nehezebb, kilátástalanabb a helyzet, az emberek annál könnyebben menekülnek az ábrándok világába.

Az ábránd, amely a magyar kommunista vezetőket a Tanácsköztársaság bukása után is hatalmában tartotta, az volt, hogy Magyarországon és

Európában a közeljövőben lehetséges a szocialista forradalom győzelme. 1923-ban, miután az utolsó fegyveres német munkásfelkelést, Bulgáriában a népfelkelést, Lengyelországban a tömegsztrájkot leverték, nyilvánvaló volt, hogy a világháborút követő utolsó forradalmi hullámok is elültek Európában. Ezt elméletileg a Kommunista Internacionálé is elismerte, de az elméleti felismerés nem alakította át a gyakorlatot. A magyar párt vezetői, akik jórészt Bécsben és Moszkvában éltek, gyökeresen félreismerve az otthoni és az európai helyzetet, változatlanul a proletárdiktatúra megvalósítását tűzték ki célul, amire pedig akkor semmi remény nem volt. Ez a politika káros messianizmus volt; forradalom csak forradalmi helyzetből születhet.

Ez volt az oka annak a súlyosan hibás felfogásnak, hogy megtagadták a szövetséget minden más baloldali erővel. 1925-ben történt ugyan egy nyitási kísérlet: kommunisták és baloldali szociáldemokraták Magyarországi Szocialista Munkáspárt néven legális pártot alapítottak, ami azonban rövid életű volt. Részben, mert vezetőit sorra letartóztatták, működését a rendőrség lehetetlenné tette, de azért is, mert az emigrációban élő kommunista vezetők nem voltak hajlandók lemondani a proletárdiktatúra közvetlen megvalósításának ábrándjáról.

Emberi, lélektani alapja volt ennek a csodavárásnak. 1945-ben, amikor a Vörös Hadsereg fölszabadította Magyarországot, a Tanácsköztársaság egykori híveinek százai nem értették, miért nem valósítják meg azonnal a proletárdiktatúrát, s volt helység, nem is egy, ahol spontán megszervezték és megalakították a tanácshatalmat. A kommunista pártnak és a hatóságoknak kellett közbelépniük.

Ez természetesen csak magyarázata, nem mentsége a kommunista vezetők hibás politikájának a húszas-harmincas években. S a hibát csak fokozta, hogy a külföldön élő magyar kommunistákat is megfertőzte minden emigráció elkerülhetetlen betegsége, a frakcióharc. A mérsékeltebbek a nagy tekintélyű Landler Jenő körül tömörültek, s a szociáldemokratákkal, a szakszervezetekkel való együttműködést szorgalmazták. A radikálisok, akiknek vezetője Kun Béla, a Tanácsköztársaság elismert vezére volt, egyetlen feladatot ismertek: az illegális párt készítse elő Magyarországon a második proletárdiktatúrát, s ne szövetkezzék senkivel. Ha eltekintünk a különböző kitérőktől, kisebb-nagyobb programmódosításoktól, a magyar kommunista párt politikáját a harmincas évek közepéig Kun irányvonala határozta meg.

Nemcsak a magyar párt stratégiája volt ez,

hanem az egész kommunista világmozgalomé. Kommunisták Magyarországi Pártja: ez a név annyit jelentett, hogy a párt a Kommunista Internacionálé magyarországi szekciója. Így volt ez a szociáldemokratáknál is: a Magyarországi Szociáldemokrata Párt a Szocialista Internacionálé magyar tagozata volt. A munkásmozgalom szervezetileg ekkor még ragaszkodott a marxi elvhez, a világ munkásainak egységes pártjához.

A Kommunista Internacionálé 1919-ben vált ki a Szocialista Internacionáléból. Néhány évig még történtek kísérletek a két szervezet egyesítésére, de csakhamar bebizonyosodott, hogy ez lehetetlen. Alapvető különbség volt a céljaik között: a kommunisták forradalmat akartak, a szociáldemokraták reformokkal kívánták megváltoztatni a társadalmat. A tragikus testvérharc odáig fajult, hogy kommunisták és szociáldemokraták nemegyszer jobban gyűlölték egymást, mint az életükre törő ellenséget. A legborzalmasabb következménye ennek Németországban volt, ahol a két munkáspárt egymás elleni küzdelme is szerepet játszott abban, hogy a nemzetiszocialisták hatalomra jutottak.

A frakcióharcnak is megvannak a maga öntörvényei. Például az, hogy az igazságot sokszor háttérbe szorítják klikkérdekek, személyes torzsal-

kodások, bizalmatlanság, elfogultság. A frakciók viszálya nemcsak a korabeli kommunista mozgalmat fertőzte meg, még évtizedek múlva is érezhető volt a pártban, nem utolsósorban szomorú emberi tragédiákat okozva.

– Ezekről a vitákról akkortájt én semmit sem tudtam – mondja Kádár. – Engem csak a harc érdekelt, elméleti, stratégiai kérdések nemigen foglalkoztattak.

Kádár láthatólag el akarja kerülni, hogy utólag okosabbnak lássék, mint a párt akkori, ma már nem élő vezetői. De ismerve alapvetően realista alkatát, tudva, hogy munkások és parasztok között élt, nehezen elképzelhető, hogy ő is bízott volna a proletárdiktatúra közeli győzelmében. Már csak azért sem, mert többször elmondta, nemigen remélte, hogy megéri a munkások hatalomra jutását Magyarországon, ami nem gátolta abban, hogy harcoljon egy ügy győzelméért, melynek ő valószínűleg nem lesz már haszonélvezője.

– Nem kell a munkásokat mitizálni – mondja. – De az biztos, hogy ismertük egymás verítékének a szagát. Volt nekem egy szaktársam az üzemben, esernyőkészítő. Égett a keze alatt a munka. Otthoni munkát is vállalt, az egész családja besegített. De ivott, mint a kefekötő, az isten pénze sem volt elég neki. Aztán belépett a nyilas pártba, tépte a száját nagyon. Amikor már

illegalitásban voltam, egyszer véletlenül találkoztunk. Nem jelentett föl. Negyvenöt után megkeresett a pártközpontban. Akkoriban rendőrfőkapitány-helyettes is voltam. – Mit csináltál? – kérdeztem tőle. – Semmit – mondta. – Ha berúgtam, járt a pofám. És tudod, hogy gyakran rúgtam be. – Dekkolj néhány hétig – mondtam neki –, amíg lecsillapodnak az indulatok. Aztán jelentkezz a rendőrségen. – Úgy tudom, később tisztességes melós lett.

A pártvezetésben lévő villongásokról Kádár már csak azért sem tudhatott, mert a párt a legszigorúbb konspirációs szabályok szerint dolgozott. A pártsejtekbe 3–4, lehetőleg azonos területen dolgozó kommunista tartozott, akik elvben egymás fedőnevét ismerhették csak, bár ez a gyakorlatban sokszor megvalósíthatatlan volt. A 4–5 tagú kerületi bizottságok valamelyik tagjával csak a sejtek titkárai voltak kapcsolatban. Ugyanilyen konspiratív összeköttetés volt a kerületi bizottságok és a budapesti pártbizottság, illetve a budapesti bizottság és a titkárság között. Országos hálózatot gyakorlatilag nem sikerült kiépíteni. Az emigrációban élő Külföldi Bizottság illegálisan rendszeresen küldött haza vezetőket az itthoni munka irányítására, de ezeket gyakran kellett váltogatni, hogy elkerüljék a letartóztatást, ami gyakran még így sem sikerült.

Az illegalitás, a konspiráció, a titkolódzás a párt legszigorúbb szabályai közé tartozott. Ugyanakkor biztos, hogy sokszor nem tartották és nem is tarthatták be. Példa erre Kádár beszervezése is. Képzeljük el a helyzetet: egy fiatalember véletlenül találkozik egy másik fiatalemberrel, akit öt éve, vagyis tizennégy éves kora óta nem látott, s rövid beszélgetés után közli vele, hogy egy, a törvény által szigorúan üldözött illegális szervezet tagja, majd felszólítja gyerekkori pajtását, lépjen be ő is a szervezetbe, amit a másik fiatalember azonnal el is fogad. Ez a történet, melynek hitelességét már csak azért sincs okom kétségbe vonni, mert nem egy hasonlóról tudok, még csak nem is hasonlít ahhoz, amit konspirációnak neveznek. Ismerve, hogy Kádár később milyen rigorózusan ragaszkodott az illegalitás szabályaihoz, ezt az esetet tipikusnak vélem: fiatalkorukban alighanem sokan kerültek hasonló véletlenek folytán a mozgalomba. Még azt is megkockáztatom: az efféle „véletlen tagtoborzás" nélkül a párt valószínűleg nem is létezhetett volna. Az alkalmasságot sokszor nem a felvétel előtt, hanem a felvétel után kellett bizonyítani.

Tény viszont, hogy az illegalitás, a konspiráció szabályainak megsértése, de akár ennek a leghalványabb gyanúja is sokszor elég ok volt, hogy valakit lehagyjanak a mozgalomból. Ez azt jelentet-

te, hogy nem zárták ki a pártból, mint például azokat, akik megtörtek a rendőrségi kínzások során és vallottak, nem függesztették fel a párttagságukat, mint azoknak, akik valamilyen politikai kérdésben szembekerültek a pártvezetéssel, egyszerűen megszakították velük az összeköttetést. Egyébként akkoriban valakit kizárni vagy felfüggeszteni sem volt olyan egyszerű. Nemcsak azért, mert természetesen nem vezettek semmiféle nyilvántartást, senkinek nem volt tagsági könyve, s minden kommunistáról legfeljebb néhány ember tudta, hogy párttag. Jelentős gond volt, hogyan tudassák a párttagsággal, hogy valakit kizártak. A külföldön nyomtatott s az országba becsempészett vagy az idehaza sokszorosított kiadványokban ugyan közölték a kizártakat – valódi nevükön – és a felfüggesztetteket – fedőnevükön –, de ezek a sajtótermékek nem jutottak el minden párttaghoz. Így fordulhatott elő, hogy olyanok, akikről bebizonyosodott, hogy rendőrügynökök, s ezt közhírré is tették róluk, még jó ideig tevékenykedhettek a mozgalomban.

Előfordult ennek az ellenkezője is, bizonyára jóval nagyobb számban. Minden ennyire konspiratív, kis létszámú illegális szervezet, melynek a rendőrség állandóan a nyomában van, s állandóan igyekszik besúgókat beépíteni a soraiba, óhatatlanul melegágya a bizalmatlanságnak, a gya-

nakvásnak. Egy kétértelmű mondat, egy rossz hangsúly, egy pontatlanság, különböző tények téves kombinálása elegendő, hogy feltámadjon a gyanú. Márpedig az illegalitás könyörtelen szabálya, hogy aki a legkisebb gyanúba keveredik, azzal azonnal meg kell szakítani a kapcsolatot, hiszen emberek tucatjait veszélyezteti. Bármilyen keserves, az illegalitásban nincs és nem is lehet vád, bizonyítási eljárás, tanúvallomás, védekezés: a gyanú maga az ítélet. Hány kommunistát taszított ki a pártból a puszta gyanú, soha senki nem tudja már megmondani. De ismerjük azoknak a szörnyű tragédiáknak a sorát, amikor az igazságtalan gyanú évekre, évtizedekre, olykor életük végéig megnyomorította tisztességes, becsületes emberek életét. Az illegalitás kegyetlen valóságában kapott és adott sebek nemegyszer fél évszázad múltán sem hegedtek be.

És nemcsak a politikai gyanú okozhatta, hogy valakit kitaszítottak. Elég volt, hogy nem megfelelő a baráti, ismeretségi köre, ha túlzottan feltűnően viselkedett, vagy közismertté vált, ha nem igazodott a kötelezőnek vélt vagy hirdetett erkölcsi normákhoz, vagy bármilyen más vonatkozásban veszélyessé vált vagy válhatott a párt számára. József Attila tragikus lehagyásának például egyaránt volt ideológiai, művészeti és emberi indoka. Tény, hogy a költő nem egy kérdésben el-

tért a párt ideológiájától, például a marxizmus és a freudizmus szintézisét hirdette. Az is tény, hogy sem kortársai, sem elvtársai nem ismerték fel életében költői zsenialitását. De bármilyen kegyetlen, az is tény, hogy egy súlyosan idegbeteg, pszichoanalitikus kezelésben lévő ember, aki orvosainak a legrejtettebb titkait is igyekezett feltárni, nem lehetett egy illegális szervezet tagja.

Ilyen körülmények között az éberség természetesen elsőrendű követelmény volt a mozgalomban. De egy túlságosan gyanakvó, minden kákán csomót kereső vagy egyszerűen rossz természetű ember nemcsak sokak sorsát keseríthette meg, de a mozgalomnak is sokat árthatott. Kádártól tudom, hogy a második világháború alatt, amikor már a titkárság tagja volt, üzenetet kapott egy lefizetett börtönőrön keresztül a Központi Bizottság egy másik, letartóztatott titkárától, hogy egy elvtársuk – ismert, ma is magas beosztásban lévő kommunista – áruló. Kádár visszakérdezett, ugyancsak a lefizetett őrön keresztül: miből gondolja ezt. A válasz: az illető azt mondta a szerelmérről, hogy mindenre képes érte. Márpedig aki egy nőért mindenre képes, az a pártot is képes elárulni.

Ma, csendes békeidőkben, megmosolyogtató vagy elkeserítő ez a történet. Akkor, a börtön és az akasztófa árnyékában, véres valóság volt.

A Központi Bizottságnak ugyanez a tagja vádat emelt a titkárság harmadik tagja ellen is, hogy áruló. Az indok: az általa kezelt pártkasszából állítólag 400 pengő hiányzott. Ez az összeg akkoriban egy tisztviselő havi fizetése volt. S a párt pénzéről aligha vezettek kettős könyvelést, belégekkel és bizonylatokkal. Kádár, mint mindig, a józan észre hivatkozott: elképzelhetetlen, hogy valaki 400 pengőt sikkasszon, amikor több tízezer pengővel gazdálkodik, nem is beszélve arról, hogy árulását a politikai rendőrség bármikor hajlandó lett volna hatalmas összeggel jutalmazni. A vád azonban vád maradt, s a titkárság harmadik tagját lehagyták a pártból, azzal, hogy a felszabadulás után majd tisztázhatja magát. Ezt közölték is vele, s ő egyetértett a határozattal: hasonló helyzetben ő is így döntött volna. A felszabadulás után valóban sikerült tisztáznia magát.

Ítéljük el a Központi Bizottság titkárát ezekért a rágalmakért? Megtehetjük, bizonyos értelemben meg is kell tennünk. Különösen, mivel nem éppen dicsőséges szerepe volt az 1949 utáni években. De azt is tudnunk kell róla, hogy a Szovjetunióból tért vissza Magyarországra, az életét kockáztatva, csaknem tíz évet töltött börtönben, úgy, hogy még a nevét sem tudták kiszedni belőle. Vannak emberek, akik bizonyos helyzetekben

hősök, más helyzetekben nagyon is gyarlók, sőt vétkesek.

Törjünk pálcát Kádár felett, aki meggyőződése ellenére kitaszította a pártból annak egyik vezetőjét, akit ismert, becsült? Megtehetjük, meg is kell tennünk, ahogy ő sem dicséri magát ezért a tettéért. De gondoljunk arra, hogy az illegalitás állandó fenyegetettségében a meggyőződés, az emberismeret nem elég nyomós érv a gyanú ellen. Ki meri emberek tucatjainak az életét, esetleg az egész mozgalmat kockára tenni, mert úgy gondolja, hogy neki van igaza?

Kádár mosolyog, amikor ezeket a történeteket meséli. De a mosoly nem tünteti el a barázdákat az arcáról.

Ismerek egy másik történetet is. A párt egyik vezetőjét Kádár nem szerette, tevékenységét károsnak vélte. 1956 után, amikor támadták, mégis a védelmére kelt: ne felejtsék el, hogy ez az ember a felszabadulás előtt, amikor a nyomozók egy titkos találkozóra vitték, a villamos elé vetette magát, hogy ne leplezze le az elvtársát.

Ezt a mozgalmat csak akkor lehet megérteni, ha a színét és visszáját egyaránt ismerjük.

Előreszaladtam az időben, de hadd időzzek még ezeknél az eseményeknél. Nem hiszem, hogy egy kort, egy rendszert, egy szervezetet meg lehet érteni anélkül, hogy ismerjük a hétköz-

napjait, mindennapos életét. Aki ma azt olvassa, hogy egy illegális párt vezetője a szervezet legféltettebb titkairól egy börtönőr segítségével cserél véleményt, vagy azt feltételezheti, hogy a kommunistáknak hatalmas, jól szervezett apparátusuk volt, vagy azt, hogy elment az eszük.

A valóság egyszerűbb. A Horthy-rendszerben nem valami jól fizették a börtönőröket, akik általában parasztfiúból lettek továbbszolgáló katonák s aztán foglárok. Még így is akadt bőven jelentkező, mert a kevés, de biztos fizetés, a nyugdíj, az ingyen egyenruha még mindig jobb volt, mint az állandó létbizonytalanság, a látástól vakulásig tartó mezei munka. A rosszul fizetett szolga viszont megvesztegethető, nemcsak mert pénzre van szüksége, hanem mert nem kötődik az urához.

A kommunistáknak nem volt nagy, jól szervezett földalatti apparátusuk. Viszont az illegalitás néhány ösvényét igen jól ismerték, gondosan kiépítették. Ezek közül az egyik legfontosabb az volt, hogy kapcsolatot tudjanak tartani a bebörtönzött vezetőkkel, hiszen előbb-utóbb csaknem valamennyi vezető börtönbe került. A kapcsolatot gondosan kipróbálták; semmitmondó, megtévesztő üzeneteket küldtek a börtönből és a börtönbe, olyanokat, amelyekről azonnal kiderült

volna, ha a közvetítő jelenti a rendőrségnek. S csak többszörös próba után következtek a valódi üzenetek.

Hogy még ekkor is fennállt a veszély, hogy elárulják őket? Kockázat nélkül nincs illegális munka.

De térjünk vissza a harmincas évekre. Amikor Kádár kapcsolatba került a mozgalommal, a kommunisták a szigorú aszkézis szükségességét vallották – szintén egy „baloldali gyermekbetegség" –: aki a világforradalmat szolgálja, annak nem lehet és ne is legyen magánélete. Kádár nagyon jól ismerte a prolit, s tudta, hogy a munkásnak az aszkézis olyan, mint ördögnek a tömjénfüst. Elég nyomorúsággal sújtja a sors, elég lemondásra kényszeríti – még önként is száműzze életéből azt a kicsi jót, ami neki megadatott?

Bármennyire kötelezőnek érezte Kádár a pártfegyelmet, valóságtudatát képtelen volt megtagadni.

– Tusakodtam, győzködtem magam – mondja –, de hiába. A valóságot semmilyen elméletnek nem tudtam alárendelni.

Nem önmagáról volt szó. Arról, hogy ha a párt addig vár a munkások megnyerésével, amíg azok majd nem isznak, nem dohányoznak, nem kártyáznak, nem káromkodnak, akkor régen rossz a

pártnak is, a munkásságnak is. Márpedig ő nem ezért lett kommunista.

„1932 tavaszán – emlékezett vissza azokra az időkre – a KIMSZ északi területi bizottsága tagjaként beszélgettem egy kommunista ifjúmunkás lánnyal, a Selyemárugyár illegális alapszervezete titkárával. Négy tagja volt akkor ottani alapszervezetünknek, és már hónapok óta nem vettek föl új tagot. Ennek oka után érdeklődtem. Az elvtársnő azt mondta, hogy azért nem vesznek föl új tagot, mert náluk csupa olyan lány dolgozik, akiket semmiféle komoly dolog, mint például gazdasági helyzetük vagy a politika nem érdekel. Csak a mozi, a rúzs, a szép ruhák, a fiúk érdeklik őket – mondta az elvtársnő. És még valami olyasmit is – igen elkeseredett hangon –, hogy nem a legfeddhetetlenebb erkölcsűek (ennél sokkal erősebb kifejezést használva).

Először nem tudtam mit válaszolni, csak néztem szótlanul, és töprengtem. Végül megragadott egy gondolat. A KIMSZ selyemgyári alapszervezetének titkára hat hónapja volt tagja az illegális kommunista mozgalomnak a beszélgetés időpontjában. Hat hónappal korábban pontosan olyan volt ő maga is, mint amilyennek a hat hónap illegális múlt fölényes magaslatából letekintve munkatársnőit látta. A mozi, a szép ruhák, a fiúk érdekelték őt is. De nemcsak a mozi, a szép

ruhák, nemcsak a fiúk. Hiszen nem lehetett volna akkor kommunistát nevelni belőle. És milyen bűnt követett volna el a mozgalom ellen az a KIMSZ-tag, aki vele nyolc hónappal korábban foglalkozni kezdett, és csak a felszín után ítélve legyintett volna, hogy nem érdemes ezzel foglalkozni, hiszen csak a mozi, a szép ruhák, a fiúk érdeklik."

Ebben már benne van Kádár későbbi politikájának a lényege, hogy – a brechti fogalmazással élve – a népet nem lehet leváltani: azokkal az emberekkel kell élni, dolgozni, boldogulni, akik egy országban adva vannak. De ettől a korszaktól még messze vagyunk; sok megpróbáltatás, sok vargabetű várt Kádárra is, a kommunista mozgalomra is, amíg ez az elv megvalósulhatott.

Mindenekelőtt a harmincas-negyvenes évek magyar politikájának buktatói. Ennek a politikának két meghatározója volt, bármilyen kormány irányította az országot. Az egyik, hogy ellensége volt nemcsak a kommunistáknak, a szociáldemokráciának, de minden haladó, baloldali törekvésnek, gondolatnak. A másik a területi revízió követelése. Aki ezt a két alapelvet nem vallotta magáénak, nem juthatott politikai szerephez Magyarországon.

Horthy-Magyarország meglehetősen furcsa államképződmény volt. Végső soron minden a kor-

mányzó személyes döntésétől függött, de a parlamentben néha olyan viharos szópárbajok zajlottak, mint a legfejlettebb polgári demokráciákban. Többpártrendszer volt, de a magát többször átkeresztelő kormánypárt abszolút hatalmát senki sem fenyegette. Nem is csoda egy olyan választási rendszerben, ahol csak 1938-ban vezették be a titkos szavazást, addig, arra hivatkozva, hogy a titkolódzás nem felel meg a magyar nemzeti jellegnek, 245 képviselőből 199-et nyílt szavazással választottak meg. Szavazati joggal csak az a 30 éven felüli állampolgár rendelkezett, aki 6 éve egy helyben lakott, s elvégezte a 6 elemi iskolát. Az egymást váltó kormányokban egymás mellett ültek mágnások, akik sok száz évre vezették vissza a családfájukat, zsidó bankárok, katonatisztek, papok, diplomaták, eleinte egy-egy „díszparaszt" is, de ezek csakhamar kimaradtak. Viszonylagos sajtószabadság volt, de az érdemi politikai, társadalmi kérdéseket sokszor az olyan különböző titkos, féltitkos vagy legális szervezetekben döntötték el, mint az Etelközi Szövetség, a Magyar Országos Véderő Egylet, a Trianon Elleni Szövetség, az Ébredő Magyarok Egyesülete, a Kettős Kereszt Vérszövetség, a Turul Szövetség. Nevük sok mindent elmond a korról s a korszellemről. Alighanem Magyarország volt az első ország a világon, ahol egy hivatalos intézmény-

ben, a honvédség Térképészeti Intézetében a kormány, de legalábbis a miniszterelnök tudtával nagy mennyiségű valutát hamisítottak „hazafias célokra", s a csak külföldi nyomásra lefolytatott per egyik fővádlottja a rendőr-főkapitány volt. A kormány bele sem bukott ebbe a nemzetközi botrányba, viszont azt az ellenzéki képviselőt, aki a parlamentben kijelentette: „az a kormány, amely alatt ez megtörténhetett, nem maradhat a helyén", egykori tiszti-különítményesek fényes nappal megverték az utcán.

A német nemzetiszocialisták hatalomra jutása döntően kihatott a magyar politikára is. Nemcsak Horthy, az angolbarát Bethlen István is tudta, hogy revíziós terveik megvalósítását csak Németország segítségével érhetik el. Németország pedig nem árult zsákbamacskát. „Aki az asztalnál akar ülni, annak legalább a főzésben segítenie kell" – mondta Hitler a nála bemutatkozó látogatáson lévő magyar miniszterelnöknek. A magyar politika önmaga foglya lett. Mindent egy lapra tett fel, a valóban igazságtalan trianoni békeszerződés revíziójára, s ezzel nemcsak katasztrófába sodorta az országot, de távlatokban is lehetetlenné tette a határok rendezését. Érzékletes, még ha számunkra tragikus példája is ez a történelem dialektikájának.

Németország előbb annektálta Ausztriát, majd

feldarabolta, s a következő évben elfoglalta Csehszlovákiát. Ebből a zsákmányból már Magyarországnak is jutott. A tengelyhatalmak bécsi döntése alapján 12 ezer négyzetkilométer került vissza az anyaországhoz, 1 millió, többségében magyar lakossal. 1940-ben, a második bécsi döntés alapján Erdély területéből 43 ezer négyzetkilométert csatoltak vissza Magyarországhoz, két és fél millió lakossal, akik közül 1 millió román volt.

A Hitler által emlegetett segítség addig csak gazdasági és politikai volt. 1939-ben azonban Németország megtámadta Lengyelországot, s kitört a második világháború.

A magyar kormány miniszterelnöke akkor gróf Teleki Pál volt. Személyénél azért érdemes időzni, mert nagyon jellemző korára. Az ország egyik legősibb főúri családjának leszármazottja, kiváló földrajztudós, Bethlen István elvbarátja. Egyik irányítója a Tanácsköztársaság megbuktatására irányuló szervezkedésnek. Külügyminiszterként tagja az általa is mélységesen elítélt trianoni békeszerződést aláíró küldöttségnek. 1920-tól miniszterelnök: ekkor vezetik be Magyarországon újra a botbüntetést. A miniszterelnökségről azért kell lemondania, mert támogatja IV. Károly király hazatérését. Részese a frankhamisításnak, támogatója a társadalomkutatásnak, az ország főcserkésze. Miniszterelnökként ő szavaztatja meg

a második zsidótörvényt, s kilép a Népszövetségből. A második világháború kitörése után igyekszik meggyőzni Nagy-Britanniát, hogy csak kényszerűségből működik együtt Hitlerrel. Lengyelország lerohanása után több mint százezer lengyelnek biztosít emberséges menedékhelyet. Ugyanakkor csatlakozik a német–olasz–japán háromhatalmi egyezményhez. Örök megnemtámadási szerződést köt Jugoszláviával. Amikor Hitler megtámadja déli szomszédunkat, s Horthy és a minisztertanács úgy dönt, hogy Magyarország is részt vesz a katonai akcióban, a mélyen vallásos Teleki Pál elköveti azt a tettet, amelyre vallása szerint nincs bűnbocsánat: főbe lövi magát. A kormányzóhoz írt búcsúlevele a magyar történelem egyik tragikus dokumentuma:

„Főméltóságú Úr! Szószegők lettünk – gyávaságból – a mohácsi beszéden alapuló örökbékeszerződéssel szemben. A nemzet érzi, és mi odadobtuk becsületét. A gazemberek oldalára álltunk – mert a mondvacsinált atrocitásokból egy szó sem igaz! Sem a magyarok ellen, de még a németek ellen sem! Hullarablók leszünk! A legpocsékabb nemzet. Nem tartottalak vissza. Bűnös vagyok. Teleki Pál."

Magyarország belépésének a második világháborúba elsősorban belső okai voltak. Erre ösztönzött a Tanácsköztársaság leverése után létrejött

társadalmi rend vezető rétegeinek érdeke, világnézete, életfelfogása. Húsz esztendőn keresztül sulykolták a nemzetbe, hogy az ország alapvető, mindent megoldó célja a területi revízió, majd azt, hogy minden talpalatnyi föld visszaszerzését a németeknek köszönhetünk, s büszkén hirdették, hogy ők már előbb voltak kommunistaellenesek, mint Hitler. Ezek az összetevők nemigen vezethettek más eredményre, mint hogy amikor Németország megtámadta a Szovjetuniót, Magyarország is belépett a háborúba.

Mi történt volna, ha nem ezt teszi? Elképzelhető, hogy egy németbarát irányzat megdönti Horthy uralmát, bár ez a korabeli erőviszonyok ismeretében kevéssé valószínű. Sokkal valószínűbb, hogy a németek előbb vagy utóbb megszállják az országot. Ebben az esetben sok minden másképp alakult volna a magyar történelemben, s nemcsak a béketárgyalásokon. 1945-ben más helyzetben, más öntudattal kezdett volna új lapot a nemzet. Ezt a lehetőséget Magyarország akkori vezetői eljátszották.

A nemzetiszocialisták hatalomra jutása alapvetően kihatott a kommunista világmozgalomra is. A németországi szörnyű megrázkódtatás, hogy Nyugat-Európa legerősebb kommunista és szociáldemokrata pártját megsemmisítették, tagjait kivégezték, agyonverték, börtönbe, koncentráci-

ós táborba zárták, véget vetett az áldatlan testvérharcnak. 1935-ben a Komintern VII. kongresszusa legfőbb célként a fasizmus elleni harcot hirdette meg, s felszólította a kommunistákat, fogjanak össze a szociáldemokratákkal, a szakszervezeti tagokkal, minden demokratikus erővel. A Szocialista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága már 1934 végén feloldotta az egységfrontra vonatkozó tilalmat.

A népfrontpolitika megvalósítása nem volt egyszerű. Emberek, akik előző nap még kölcsönösen osztályárulónak vélték égymást, aligha tudták másnapra megemészteni, hogy ők munkástestvérek. Amellett kétségtelenül továbbra is volt különbség a kommunisták és a szociáldemokraták politikája, stratégiája, taktikája, szervezeti felépítése, elvei között. Magyarországon nem utolsósorban az, hogy a szociáldemokrata párt, a szakszervezetek legálisak voltak, s mindenáron igyekeztek elkerülni a betiltást, a kommunisták pedig változatlanul csak a föld alatt dolgozhattak. A demokratikus erőkkel való együttműködést szinte lehetetlenné tette, hogy a polgári ellenzéki politikusok ekkortájt még nem voltak hajlandók szóba állni a kommunistákkal.

Nem könnyítette a helyzetet az sem, hogy 1936-ban a Komintern feloszlatta a Kommunisták Magyarországi Pártjának Központi Bizottsá-

gát. A Komintern jogosan állapította meg, hogy a vezetőség elvben elismerte ugyan a népfrontpolitika szükségességét, de alig változtatott addigi gyakorlatán. Kun Bélát törvénytelenül letartóztatták, a börtönben halt meg, s csak 1956-ban rehabilitálták.

A Központi Bizottság feloszlatása nyomán a magyarországi pártvezetők Bécsből kapott hamis, téves vagy félreértelmezett információk alapján feloszlatták az itthoni pártszervezeteket is, s így a mozgalomban teljes lett a káosz A pártnak a Komintern által megbízott ideiglenes vezetője Prágából kezdte meg a kommunista párt újjászervezését. Az alapelv az volt, hogy a kommunisták épüljenek be a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek legális szervezeteibe

Így került a börtönből kiszabadult Kádár János is a Magyarországi Szociáldemokrata Párt VI. kerületi szervezetébe. Volt tízes bizalmi, az ifjúsági csoport összekötője, körzeti titkár, a kerületi Végrehajtó Bizottság tagja. 1941 nyarán a Kommunisták Magyarországi Pártja budapesti területi bizottságának vezetője lett.

– Nekem nem okozott problémát a szociáldemokratákkal való együttműködés – mondja Kádár. – A többségük ugyanolyan proli volt, mint én. Ha nem is gondolkodtunk egyformán, az életünk egyforma volt, hát megértettük egymást.

Kádár a szociáldemokrata pártban eltöltött öt éve alatt nemcsak a legális párt- és szakszervezeti munkát tanulta meg, hanem szoros kapcsolatba került egy olyan réteggel, melyet addig nem ismert. A VI. kerülethez tartoztak a szociáldemokraták orvos- és művészcsoportjai, melyeknek Kádár egy ideig összekötője volt. A falun nevelkedett, munkások és kispolgárok között felnőtt Kádár János ezután elmondhatta magáról – amit akkor természetesen eszébe sem jutott így megfogalmazni –, hogy minden dolgozó réteg életét belülről ismeri.

Kádár a legkülönbözőbb helyeken dolgozott, ahol éppen munkát kapott, többek között egy szőnyeg-nagykereskedőnél s egy gyógynövényüzemben.

– Sose gondoltam – mondja –, hogy a kamilla, amivel gyerekkoromban tele volt a határ, áru, mégpedig nem is értéktelen.

Mosolyog.

– Hogy mit dolgoztam? Ma ezt előkelően árumozgatónak nevezik. Magyarul: trógeroltam.

Nem hiszem, hogy Kádár önérzetét sértette volna ez a munka. Mindenekelőtt azért, mert akkoriban már elsősorban a munkásmozgalom foglalkoztatta. De azért is, mert szeret dolgozni, bármiféle munkát. Az az alkat, aki képtelen rosszul dolgozni.

– Én mindig, mindenütt rendesen dolgoztam – mondja.

Veres Péter írja a summásokról, pályamunkásokról, hogy már csak emberi virtusból is jól dolgoztak: szégyen lett volna másképp. Kádárnak erről ez az emléke:

„Ipari segédként dolgoztam egy kis cégnél, ahol tudtuk, hogy mikor mennyi a rendelés. Rájöttünk, hogy két hónapra van rendelés, s ha azt a cég teljesíti, elbocsátanak bennünket. Elhatároztuk, hogy a kéthavi munkát »beosztjuk« négy hónapra, ennyi idő alatt végezzük el. Így is történt. Meg kell mondjam, azelőtt is dolgoztam, azután is, de annyit nem szenvedtem munkától, mint akkor. Félig dolgoztam, félig nem. Vergődtünk, szenvedtünk, mert rossz az embernek, ha nem igazi munkát végez."

Azt is tudta, csak akkor lehet viszonylag független bármelyik munkahelyen, ha jól dolgozik. S ez nagyon fontos volt neki.

– Amikor beléptem, mindig arra kértem a főnököt, mondja meg, mi a dolgom, a többit bízza rám, és elégedett lesz a munkámmal.

Nehezén viselte a parancsolgatást. Sokkal nehezebben, mint a legnehezebb munkát.

Akárhol dolgozott, mindenütt figyelt és tanult. Figyelte, hogyan szervezik meg a munkát, az értékesítést, milyen alapon vesznek föl és bocsáta-

nak el embereket, hogyan folyik a termelés, milyen módszerekkel igyekszenek azt növelni.

– Talán szerencsém is volt – mondja –, hogy annyiféle munkahelyen dolgoztam. Így többet tanultam.

Legfőképp az embereket figyelte. Az emberek iránti kíváncsisága mindmáig kielégíthetetlen.

– Egyszer megkért egy elvtárs, hadd kísérjen el egy gyárba. Valamikor a hatvanas években lehetett. Azt mondta, szeretne érdekes emberekkel találkozni. Csak bámultam. Én még sosem találkoztam olyan emberrel, aki érdektelen. Minden ember érdekes.

Ez a naivnak tűnő mondat őszinte. Nemegyszer figyeltem meg, milyen szenvedélyesen érdeklik az emberek. Amikor életemben először beszéltem vele négyszemközt, egy órán át csak faggatott: kik a szüleim, a családom, hogy nőttem fel, hogyan dolgozom, miként telnek a napjaim, mik a kedvteléseim, a vágyaim. Azt hiszem, az emberek érdeklik legjobban a világon.

Leghosszabb ideig egy százfős esernyőkészítő üzemben dolgozott. Amikor kiszabadult a börtönből, az egyik barátja ajánlotta be a tulajdonosnak. Akkoriban a rabokat kopaszra nyírták, úgyhogy nem tagadhatta le, honnan jött. Megmondta a tulajdonosnak, mért ült börtönben. Ennek ellenére kapott munkát.

– Ettől kezdve az üzemben „legalizált kommunista" voltam. Ez nagyon jó volt, nem kellett állandóan alakoskodnom, hazudnom.

Ezt az üzemet azóta is emlegeti, dicséri. A tulajdonos maga vásárolta a selymet, az acélt, a kész ernyőket maga exportálta, adta el hazai nagykereskedőknek.

Érdemes eltöprengeni az emberi sorsokon, sokat mondanak a történelemről. A zsidó származású tulajdonos koncentrációs táborban pusztult el. A felesége, aki az Egyesült Államokban tanult közgazdaságtant, s bevezette az üzemben a bedórendszert, 1945 után Angliában telepedett le. Kádárból, az anyagmozgatóból, árukihordóból, mindenesfiúból, küldöncből az lett, aki.

A tulajdonos nemcsak a fölvételkor volt rendes vele. Egy napon Kádár idézést kapott a főkapitányságtól, másnap jelentkezzék a rendőrségen. Hogy miért, az nem volt az idézésben. Nem tudta, hogy csak ki akarják-e hallgatni valamilyen ügyben, vagy le kell töltenie azt az öt hónapot, amit ideiglenesen felfüggesztettek a börtönbüntetéséből. Mindenesetre levelet hagyott egyik ismerősénél, amelyben kérte a tulajdonost, ha börtönbe kerül, adja ki édesanyjának a munkakönyvét és a bérét. A tulajdonos nemcsak ezt tette meg, hanem amikor Kádár fél év múlva szabadult – mert mégiscsak a felfüggesztett büntetés-

sét kellett leülnie –, üzent neki, hogy visszaveszi az üzembe, ha megígéri, hogy ott nem fejt ki kommunista tevékenységet.

– Megígértem – mondja Kádár. – Mi mást tehettem volna?

Elmosolyodik.

– De azt nem ígértem meg, hogy szakszervezeti tevékenységet nem folytatok. Ki is harcoltunk két hét fizetett szabadságot, ami igen nagy eredmény volt akkoriban.

Szegeden, a hírhedt Csillag-börtönben töltötte a büntetését. A vonaton összebilincselve vitték egy másik rabtársával, olyan vasúti kocsiban, ahol civilek is utaztak. Velük szemben két fegyőr. Ott is az embereket figyelte. Aki belépett a kupéba, nem láthatta mindjárt, hogy rabok közé került. Aztán csak észrevették a bilincset.

– Volt, aki azonnal visszafordult. Mások igyekeztek úgy tenni, mintha nem vettek volna észre. De volt, aki cigarettával kínált. Pedig nem tudhatta, mit követtünk el.

Szegeden gyalog vezették őket végig a városon, megbilincselve. Gyertyaszentelő napja volt, szépen sütött a nap, az utcán nyüzsögtek az emberek.

– Én meg borzasztó dühös voltam, hogy ezek csak mosolyognak, beszélgetnek, pedig mi értük is szenvedtünk.

Ma már mosolyog egykori indulatán.

– Ezen az alapon az egész országra haragudhattam volna. Hiába, az ember elfogult.

A Csillag-börtönben értették a módját a rabokkal való bánásnak. Az újonnan érkezettet két rács között meztelenre vetkőztették, minden holmiját elvették. Akkor kinyitották a rácsos ajtót, s a következő két rács között megkapta a rabruháját, csajkáját, pokrócát. A legbelső rács mögött a politikai foglyok nappal szabadon mozoghattak. Sétára délben vitték őket, amikor a többi rabot bezárták a zárkájába.

Kádár nagyon várta a találkozást fogolytársaival, annál is inkább, mert tudta, hogy a Csillagban raboskodik Rákosi Mátyás. Rákosi, a Tanácsköztársaság egykori népbiztosa, a magyar kommunista mozgalom nemzetközileg ismert vezetője volt. Pártmegbízatásból tért vissza a Szovjetunióból Magyarországra, 1925-ben letartóztatták, életfogytiglani börtönre ítélték. Tizenhat évi raboskodás után kitoloncolták a Szovjetunióba, ahol az emigráns magyar kommunisták vezetője lett.

Rákosi és Kádár első találkozása csaknem rosszul sikerült. Amikor Kádár odament a kommunista foglyokhoz, a csoport közepén egy jól megtermett férfi állt.

– Gondoltam, ő Rákosi, és már köszönni akar-

tam neki. Akkor odalépett hozzám egy alacsony, tésztaarcú ember, és bemutatkozott, hogy ő Rákosi Mátyás.

Kádár elmondja, hogy Rákosi a börtönben is a kommunisták vezetője volt, sok könnyítést harcolt ki az igazgatóságtól a politikai foglyok számára, s egy érdekes szemináriumot tartott a Tanácsköztársaságról, ami Kádárt azért is nagyon érdekelte, mert alig tudott valamit erről a korszakról. A proletárdiktatúráról Magyarországon csak a kommunizmust gyalázó művek jelenhettek meg, olyan emberrel pedig először találkozott, aki személyesen vett részt a tanácshatalom irányításában.

Az esernyőüzemben ismerkedett meg Kádár Szántó Judittal, József Attila élettársával, majd az ő révén a költővel is. Ismét lenyűgöz az emlékezőtehetsége, hogy ma is tudja, 1931. szeptember végén, a Nemesfémipari Munkások Szervezetének Kazinczy utcai székházában hallotta először József Attilát, aki „Proletárkultúra" címen tartott előadást munkás hallgatóinak. A költő akkor 26 éves volt, Kádár 19. Később munkás kultúregyletekben többször hallotta a verseit, s ezek nagyon tetszettek neki. József Attila költészetét ma is élete egyik fontos elemének vallja. „Az osztályharc minden fontos kérdése izgatta – írta róla 1971-ben –, s különösen a munkásosztály akkori

kulturális kérdései foglalkoztatták. Alapjában okkal, néha türelmetlenül, de mindig a munkásmozgalom szektás elzárkózásának megszüntetéséért küzdött. Ez vitákkal járt. A sok értetlenség – közöttük olyanoké is, akiktől pedig támogatást várt volna – érzékenyen érintette. Nem is vélt, bizton tudott igazát védte."

Szántó Judit esernyőkészítő, szavalóművész és kommunista volt. Ne csodálkozzunk ezen; a munkásmozgalomban akkoriban sokan akadtak olyanok, akiket ma csodabogárnak neveznénk. A férje emigrált, Moszkvában élt a kislányukkal. Később Kun Béla lányát vette feleségül.

– Judit ügyesen agitált – mondja Kádár. – Nem csinált mást, mint az ebédszünetben felolvasta munkatársnőinek a lánya leveleit. A kislány arról írt, hogy zongorázni tanul, s a nyáron a Krímbe készülnek nyaralni.

Magyarázat ehhez nem kellett. Az esernyőkészítők tudták, hogy Szántó Judit élettársa éppúgy író, mint a Szovjetunióban élő férje, s szinte semmit sem keres, az asszony tartja el, és az ő keresete is csak arra elég, hogy éhen ne haljanak. Lakbérre, tüzelőre már hol futotta, hol nem.

József Attilán, amikor Kádár Szántó Juditot megismerte, egyre jobban elhatalmasodott idegbaja, s az asszony állandóan attól rettegett, hogy öngyilkos lesz. Egy napon annyira ideges volt,

hogy megkérte Kádárt, menjen el a lakásukra, s nézze meg, mi van József Attilával; ő nem hagyhatta el az üzemet, Kádár, aki küldönc volt, megtehette.

Kádárt a munkásnők gyakran kérték meg ügyes-bajos dolgaik elintézésére, s ő, ha csak tehette, igyekezett a kívánságokat teljesíteni. Ezt annál is inkább elhiszem, mert a figyelmességét volt alkalmam megfigyelni; máig is alapvető jellemvonása.

Szántó Judit kérése azonban szokatlan volt. Kádár, miután hiába csengetett, az asszonytól kapott kulccsal benyitott a lakásba. József Attila az ágyban feküdt – délben, ami Kádár számára szinte elképzelhetetlen volt –, s mélyen aludt, vagy aludni látszott. Kádár megrémült, s rázni kezdte József Attilát.

– Vékony csontú, cingár ember volt – mondja Kádár. – Ahogy ráztam, attól féltem, eltörik a kezem között.

A költő nagy nehezen fölriadt bódult álmából, s most ő rémült meg: hogy kerül egy idegen az ágya mellé, és mért rázza őt? Kádár nagy nehezen megmagyarázta a furcsa helyzetet. Beszélgetni kezdtek, elmondta, hogy hallotta József Attila előadását, szereti a verseit, s a költő lassan megnyugodott.

A kor legnagyobb költőjének az hiányzott a

legjobban, hogy szeressék. Őt és a költészetét. Ha ezt megkapja, talán nem a tehervonat végez vele.

Kádár még egyszer találkozott József Attilával, akkor is Szántó Judit kérésére, noha József Attila már nem élt együtt az asszonnyal. A költő a testvére penziójában lakott, s egy kérészéletű folyóiratot szerkesztett – Kádár emlékezete szerint néhány száma jelent meg –, melynek elméleti cikkeit Kádár zavarosnak vélte.

– Vitatkoztunk – mondja Kádár. – Már amennyire vitatkozni lehetett vele. Annyira meg volt győződve az igazáról, hogy nem tűrt ellentmondást. Akkor hallottam először azt a megfogalmazást, hogy nemzeti kommunizmus. Nem értettem. Számomra a kommunizmus a nemzetköziség volt. Ma már értem, mire gondolt József Attila. Nemigen mást, mint Lenin, aki a nemzeti sajátosságok jelentőségét hangsúlyozta a szocializmusban. Legfeljebb a hangsúlyait nem helyezte el jól. De hát ő költő volt, nem politikus.

– Kemény asszony volt – mondja Szántó Juditról. – Némán tűrt, de mint egy felkiáltójel. Lehetetlen volt nem észrevenni, különösen egy olyan érzékeny embernek, mint József Attila. Ilyen volt a mozgalomban is: szigorú, kérlelhetetlen, puritán. Nem egy ilyet ismertem akkoriban a kommunisták között.

– József Attila személyiségzavarát nemcsak az fokozta, hogy nem tudta eltartani magát, hanem hogy Szántó Judit tartotta el őt, kemény munkával, önfegyelemmel, lemondással. Ki tudja elviselni, hogy egy másik ember föláldozza magát értünk?

Nem József Attila tragédiájának titkát akarom megfejteni; Kádár Jánosról írok. De a lángelméhez való viszony mindenkiről sokat elárul.

A Komintern VII. kongresszusa után fellendült a magyar munkásmozgalom. 1936-tól megszaporodtak a sztrájkok, a világgazdasági válság óta nem látott ütemben nőtt a szakszervezeti tagok száma, a szociáldemokrata párt tagjai sok alapszervezetben megkétszereződtek. A spanyol polgárháborúban több mint ezer magyar önkéntes harcolt a köztársaság oldalán, s több százan estek el a frontokon. A kommunista párt gondosan megszervezte az illegális utat Prágán keresztül Madridba.

Kádár, noha meggyőződéses internacionalista volt, úgy érezte, idehaza kell harcolnia.

Magyarország belépése a világháborúba nemcsak a jobboldalt, a baloldalt is megerősítette. Egyre újabb rétegek és csoportok keresték az együttműködés lehetőségét a fasizmus ellen. 1941 őszén két jelentős tüntetés volt; az első füg-

getlen magyar kormány 1849-ben kivégzett miniszterelnökének emlékmécsesénél s az 1848-as szabadságharc vezérének sírjánál. Megjelent a Népszava híres karácsonyi száma, melyben az ország legjelentősebb ellenzéki személyiségei tettek hitet a fasizmus, a háború, a német befolyás el len. A szociáldemokraták, kommunisták mellett ott voltak a parasztságot képviselő népi írók, de ott volt Bajcsy-Zsilinszky Endre, a fajvédők egykori vezére, Horthy barátja, aki később az ellen állási mozgalom vezetője lett, s a kor legjelentősebb konzervatív történésze és ideológusa, Szekfű Gyula, Bethlen István munkatársa, aki 1945 után Magyarország első moszkvai nagykövete lett.

1942 februárjában a kommunisták kezdeményezésére létrejött az antifasiszta erőket összefogó első legális testület, a Magyar Történelmi Emlékbizottság. Március 15-én, az 1848-as szabadságharc évfordulóján tüntetést szerveztek Pe tőfi Sándor szobránál. A haladó erők a magyar történelemben kerestek kapaszkodót, már csak azért is, mert 1848-at, Petőfit minden magyar magáénak vallotta.

A korábbi tüntetéseken néhány száz ember vett részt, akiket tízezrek bizalma s százezrek reménye támogatott. Ez sem volt kevés egy hábo rút viselő országban, hiszen a tüntetés egyik fő

célja a háború beszüntetése volt, de ennyi ember nem befolyásolhatta egy jól működő elnyomó gepezettel rendelkező állam politikáját. A március 15-i tüntetésre tízezreket vártak. A szociáldemokrata pártvezetőség azonban a belügyminisztérium erélyes felszólítására az utolsó pillanatban megtiltotta a párt tagjainak a tüntetésben való részvételt. A szociáldemokrata vezetők úgy gondolták, a párt létéről van szó, s ebben talán nem is tévedtek. Csak abban, hogy nem a magyar szociáldemokrácia, hanem a magyar nemzet létéről volt szó.

A Petőfi-szobornál szervezett tüntetésen végül is több ezer ember vett részt, kommunisták, a tilalom ellenére szociáldemokraták, parasztpártiak, németellenes polgárok, haladó értelmiségiek, baloldali fiatalok. Az eredetileg némának tervezett tüntetésen csakhamar szavalókórusok követeltek különbékét, munkás-paraszt szövetséget, független, szabad, demokratikus Magyarországot. A tömeget végül is a rendőrség verte szét.

Az államrend keményen visszaütött. Szakasits Árpádot, a szociáldemokrata párt főtitkárát letartóztatták, több mint 400 baloldali szociáldemokrata funkcionáriust küldtek munkaszolgálatosként a frontra, a csaknem biztos halálba. 1942 áprilisában minden karhatalmi erő, a politikai rendőrség, a csendőrnyomozók, a hadsereg elhárító

szolgálata hozzáfogott a kommunista párt felszámolásához. A Központi Bizottság hat tagja közül hármat letartóztattak; ketten közülük belehaltak a kínzásokba, a harmadikat kivégezték. Több mint 200 kommunistát ítéltek börtönbüntetésre, másokat internáltak, behívtak munkaszolgálatra, ahonnan nagyon kevesen tértek vissza.

1942 májusában Kádár utasítást kapott, menjen illegalitásba. Addig egy illegális mozgalom legalitásban dolgozó tagja volt. Élete nemigen különbözött a többi emberétől, leszámítva az illegális munkát: volt bejelentett lakása, munkahelye, családja. Ezután egy földalatti mozgalom illegalitásban élő tagja lett, egy hónap múlva a Központi Bizottság tagja, majd titkára. A halálra ítélt Korvin Ottó, a mesterséges táplálással meggyilkolt Lőwy Sándor, a kivégzett Sallai Imre és Fürst Sándor, a halálra kínzott Rózsa Ferenc és Rezi Károly, a fölakasztott Schönherz Zoltán helyére Kádár János lépett.

Horthy, amikor keményen leszámolt a baloldallal, menesztette németbarát miniszterelnökét, s helyébe Kállay Miklóst, gróf Bethlen István egyik elvbarátját nevezte ki. Magyarországon kezdetét vette az az időszak, amelyet hintapolitikának neveznek.

Kállayt sokan kitűnő taktikusnak vélik, akinek két éven keresztül sikerült az orránál fogva vezet-

nie az egyre agresszívabb német birodalmat. Én másként látom a szerepét. Kétségtelenül fölismerte, hogy Magyarországnak meg kellene szabadulnia a német szövetségtől, de céljaiból az időhúzáson kívül semmit sem tudott megvalósítani.

Horthy és Kállay felelősségét csak növeli, hogy látták, mi következik. A magyar hadsereg vezérkari főnöke a tábornoki karnak tartott előadásában már 1942 őszén megkérdőjelezte, hogy a németek megnyerik-e a háborút. 1943 januárjában a szovjet csapatok a Donnál fölmorzsolták a rosszul felfegyverzett, rosszul ellátott és felszerelt 2. magyar hadsereget. Februárban a 6. német hadsereg megsemmisült Sztálingrádnál. Májusban a német és olasz csapatok letették a fegyvert Afrikában. Júliusban a szövetségesek partra szálltak Szicíliában, s megbukott Mussolini diktatúrája. Októberben az olaszok hadat üzentek Németországnak.

Kállay közben ismételten tapogatódzott az angolszászoknál a háborúból való kilépésről. Csakhogy olyan feltételeket kívánt, mintha Magyarország megnyerte volna a háborút. Az angolszászok viszont azt válaszolták, hogy Magyarország kérjen fegyverszünetet attól az államtól, amellyel ténylegesen hadat visel, a Szovjetuniótól. Erre Horthyék nem voltak hajlandók.

Hitler végül is elunta szövetségesének engedetlenkedését. 1944 márciusában magához rendelte Horthyt, s közölte vele, hogy a német csapatok megszállják Magyarországot. Nem ennek az írásnak a feladata tisztázni, mi történt ezen a találkozón, amit jellemző módon minden résztvevő másképp ad elő. Tény, hogy Horthy nem mondott le, s nem szólította fel ellenállásra az országot és a hadsereget.

A németek nemcsak 8–9 hadosztállyal jöttek Magyarországra, hanem gondosan előkészített névsorokkal is. A Gestapo a magyar politikai rendőrség segítségével néhány nap alatt több mint 3000 embert tartóztatott le. Minden olyan vezetőt, aki német szempontból megbízhatatlan volt: szociáldemokratákat, kisgazdapártiakat, polgári liberálisokat, királypártiakat, zsidó nagytőkéseket. Börtönbe került Horthy volt belügyminisztere és bizalmasa. Bethlen István illegalitásba ment. Kállay miniszterelnök egy ideig a török követségen kapott menedékjogot, aztán letartóztatták. Kommunistákat azért nem tartóztattak le, mert akkor már a párt minden vezetője illegalitásban élt.

A kormányzó Kállay helyébe egy jelentéktelen, németbarát tábornok-diplomatát nevezett ki miniszterelnöknek. S kiadott egy közleményt,

mely szerint a német csapatok előzetes megállapodás alapján vonultak be Magyarországra.

A német megszállás után betiltották az ellenzéki pártokat, a szakszervezeteket, fokozták a magyar mezőgazdasági és ipari termékek Németországba szállítását, újra frontra küldték az 1. magyar hadsereget, 100 ezer német származású magyar állampolgárt soroztak be az SS-be, megkezdték a zsidók deportálását. Magyarországon körülbelül 800 ezer ember élt, aki a zsidótörvények alapján zsidónak számított. Ezeknek a felét elpusztították, jórészt a koncentrációs táborokban.

A megszállás következményeként a szövetségesek megkezdték Magyarország rendszeres légitámadását. 1944 júniusában partra szálltak Franciaországban. Júliusban Németországban katonatisztek és politikusok merényletet kíséreltek meg Hitler ellen. Augusztusban, miután a Vörös Hadsereg áttörte a német–román frontot, Románia fegyverszünetet kért, majd hadat üzent Németországnak. Két hét múlva Bulgária is kilépett a háborúból.

Horthy cselekvésre szánta el magát. Igazi Horthy-módra. A jelentéktelen, németbarát vezérezredes helyébe egy jelentéktelen, kormányzóhű vezérezredest nevezett ki miniszterelnöknek. Hosszú habozás után rászánta magát, hogy

titokban fegyverszüneti delegációt küld a Szovjetunióba – anélkül hogy erről akár a kormányt, akár a miniszterelnökét tájékoztatta volna.

A hosszú tétovázás időt adott a németeknek, hogy felkészüljenek a hatalom megdöntésére. Szálasi Ferenc, a nyilaskeresztesek vezére ekkor már a német nagykövetségen tartózkodott. Szeptemberben Budapestre érkezett Skorzeny, Mussolini kiszabadítója, azzal a feladattal, hogy foglalja el a Várat, és tartóztassa le Horthyt. Október elején Magyarországra vezényelték Zelewsky SS tábornokot, a varsói gettólázadás leverőjét. A németek előbb a kulcsfontosságú budapesti hadtest parancsnokát tartóztatták le, majd elrabolták a kormányzó fiát.

Ezen a napon, 1944. október 15-én vitéz nagybányai Horthy Miklós, Magyarország kormányzója rádiószózatban bejelentette az országnak, hogy fegyverszünetet kötött. Az elképesztően dilettáns módon szervezett és végrehajtott kiugrást a németek és a nyilasok néhány óra alatt megakadályozták. Délben hangzott el Horthy proklamációja a rádióban, s este már felolvasták Szálasi Ferenc szózatát, hogy átvette a hatalmat.

Ennek a tragikus napnak a részleteit ugyancsak többféle változatban ismerjük. A tényeken semmiféle magyarázat nem változtat. Kevés ember távozott negyedszázados országlás után olyan

dicstelenül a történelem porondjáról, mint Horthy Miklós. Nemhogy országát, rendszerét, még legjobb barátait, leghűségesebb embereit sem tudta megmenteni.

Magyarország új vezetője egy még nála is silányabb képességű ember, Szálasi Ferenc, a Nyilaskeresztes Párt vezére lett: egy személyben az ország kormányzói jogkörrel fölruházott nemzetvezetője, miniszterelnöke és legfőbb hadura, vagyis a hadsereg főparancsnoka. Kormányát különböző szélsőjobboldali pártok és csoportok vezetőiből állította össze.

A nyilasoknak másra nemigen volt idejük, mint pusztításra, gyilkolásra. Valamiféle alkoholmámoros, felelőtlen részegség uralkodott ezekben a hónapokban Magyarországon; ahogy a korabeli sláger megfogalmazta: „Csak egy nap a világ". A nyilaskeresztes csőcselék – ezt a népséget igazán nem lehet másnak nevezni – embereket hurcolt el, kínzott meg, végzett ki. Gyerekeket fegyverzett fel, és küldött puskával a szovjet tankok ellen. A 150 ezer budapesti zsidóból 50 ezret gyalog indítottak el Németországba; nem kis részük, elsősorban gyerekek és nők, már az úton elpusztultak. 70 ezer fővárosi zsidót gettóba zártak, akkora területre, ahol addig 7 ezer ember élt. 100 ezer katonát s mintegy félmillió civil lakost vittek Németországba. Igaz, ezeknek egy része önként

távozott. Volt, aki joggal úgy gondolta, hogy felelősségre vonják majd. A nagyobb részük azonban elhitte, amit a propagandagépezet évek és évtizedek óta sulykolt beléjük, hogy az oroszok még a magzatot is kivágják az anyja hasából. A nyilas minisztériumok aligha pontos kimutatásai alapján 55 ezer vagon árut vittek ki Magyarországból Németországba.

1945. április 4-én az utolsó magyar helységből is kiverték a náci csapatokat. Magyarország fölszabadult.

Visszatérve Kádárra: 1942-ben Goldmann György, a kiváló szobrász kereste fel az esernyőüzemben, hogy azonnal menjen illegalitásba, mert a letartóztatások olyan méretűek, hogy egyetlen ismert kommunista sincs biztonságban.

Ez azonban nem volt olyan egyszerű. Mivel haza nem mehetett, Kádárnak se pénze, se ruhája, se lakása nem volt. Bement az üzem bérelszámolónőjéhez, s kérte, adja ki a bérét s a két hét szabadságát. A nő nem kérdezett semmit, odaadta a pénzt, noha aligha lehetett kétsége, miért kell Kádárnak olyan hirtelen eltűnnie.

A legnagyobb probléma a lakás volt. Akkoriban a kommunista párt még nem volt felkészülve, hogy illegális lakást biztosítson bajba jutott tagjainak. 1944 márciusáig, amikor a németek megszállták az országot, a kommunistáknak sike-

rült annyira kiépíteniük illegális hálózatukat, hogy nem egy esetben ők segítették a bujkáló szociáldemokrata vezetőket is lakással, pénzzel, hamis iratokkal. A jó rajzkészségű Kádár például bélyegzőspecialista volt. Ságvári Endrétől tanulta ezt a mesterséget: kerek falap volt a pecsét, a betűket hajszálvékony ecsettel festette. Eleinte magának készített így igazolványokat, később másoknak is. De addig, amíg ez a hálózat kiépült, sok idő telt el.

Volt a párt körül egy gyűrű, egykori párttagok, akiket valamikor letartóztattak, s utána nem csatlakoztak újra a mozgalomhoz. Ezektől pénzt lehetett kérni, de lakást nem, féltek a kockázattól. Volt egy másik gyűrű is: baloldali értelmiségiek, rokonszenvező munkások, börtönökből ismert vagányok, nagyobbrészt zsidó kereskedők, akik részben szimpátiából, részben már a jövőre kacsingatva segítették a kommunistákat.

Kádár lakásról lakásra hányódott; olykor a szerencse segítette, olykor a véletlen. Egyszer összetalálkozott az utcán egy munkástársával az esernyőüzemből, akivel jó viszonyban volt. A társa természetesen tudta, hogy Kádár kommunista és bujkál.

– Kell pénz? – kérdezte.

Pénz nem kellett Kádárnak. Hanem lakás. Az

ismerőse azt is tudott: a testvérének az albérlője épp nemrég vonult be katonának.

– De ha lebukom, a testvéredet is megverik – figyelmeztette Kádár.

– Az a jó! – csillant fel a barátja szeme, ami arra enged következtetni, hogy nem volt valami jó viszony a két testvér között.

Este elmentek a ferencvárosi, nagy, kétudvaros bérkaszárnyába, ahol Kádár ismerősének testvére lakott.

– Addigra már megszoktam – mondja Kádár –, hogy alaposan körülnézzek, mielőtt bemegyek valahová.

Látta, hogy a belső udvaron, a földszinten, két férfi jár lakásról lakásra. Messziről lerítt róluk, hogy nyomozók.

– Jól nézek ki, gondoltam, még be sem költöztem, és máris keresnek.

Aztán kiderült, hogy a detektívek egy betörőt kerestek. De ez a szállás sem bizonyult tartósnak. Az ismerős testvérének sógora csendőr volt, ami még nem lett volna baj, mert Kádárnak kitűnő hamis papírjai voltak, de a csendőrnek az volt a szokása, hogy ha éjszaka érkezett Budapestre, megrugdosta a lakás ajtaját, s azt kiabálta: – Nyissák ki, rendőrség! – Érthető, hogy Kádár továbbállt innen.

Gond volt Kádár számára az is, hogy mi lesz

az édesanyjával. Mivel haza nem mehetett, megleste a kiadóhivatalnál, ahonnan hordta az újságokat.

– Elmegyek, mutter.

– Hová?

– Csak elmegyek.

Az édesanyja akkor már tudta, miről van szó

– És velünk mi lesz?

– Maguknak akkor se lenne jobb, ha letartóztatnának.

Egyszer látta még az édesanyját, mielőtt az ország fölszabadult. Az utcán pillantotta meg, véletlenül. Vaksin botorkált, nagy csomag újságot cipelve. Kádár nem ment oda hozzá. Utasítása volt, hogy senki ismerőssel nem találkozhat. Az illegalitás még a katonaságnál is keményebb fegyelmet követel.

– Mintha még kisebb lett volna, mint volt – mondja Kádár.

Csakhamar kiderült, hogy anyagilag tud gondoskodni az anyjáról. Jobban, mint amikor dolgozott.

– Soha annyi pénzem nem volt, mint az illegalitásban. Nem is költöttem el, amit kaptam.

Pénze bőven volt a pártnak. A „guruló rubel". Csakhogy ezt a pénzt nem Moszkvából kapták, ahogy a propaganda állította, nem is kaphatták, mert a Kominternnel, a Külföldi Bizottsággal a

háború kitörése óta minden kapcsolat megszakadt, hanem jómódú polgároktól, értelmiségiektől, művészektől. Volt, aki a mozgalommal rokonszenvezett, volt, aki annak egyik vagy másik tagjával, volt, aki nyíltan megmondta, hogy ellenszolgáltatást kér, ha a kommunisták hatalomra kerülnek. Akkortájt már sokan érezték, hogy Magyarországon nagy változás érlelődik, s az emberek ilyenkor nem verik a fogukhoz a garast, különösen, ha teli a pénztárcájuk.

Az illegalitásban az volt a legrosszabb, mondja Kádár, hogy nappal el kellett menni „dolgozni", nehogy a főbérlő megsejtse, hogy valami nincs rendben. Vagyis napi tíz órát kellett lődörögni, róni az utcákat, villamosozni, beülni egy moziba, egy kocsmába, gondosan elkerülve azokat a helyeket, ahol razziázhatnak, mindig figyelni, hogy nem követik-e. A konspirációhoz hozzátartozott az álöltözet is. Mivel Kádár addig általában térdnadrágot, sildes sapkát hordott, az illegalitásban öltönyt, nyakkendőt, aktatáskát, esernyőt. Megnövesztette a bajuszát is; a felesége szerint igen csúnya, vörös szőrpamacs éktelenkedett az arcán.

1942-ben a rendőrségnek valóban sikerült felszámolnia a kommunista párt szervezetét. Kádár emlékezete szerint abból a 400–450 párttagból, akivel addig állandó kapcsolatuk volt, mindössze tucatnyian maradtak összeköttetésben az illegális

vezetőséggel. A háromtagú titkárság azonnal hozzálátott a megmenekült kommunisták felkutatásához, a lebukás okainak tisztázásához, a letartóztatottak megmentéséhez. 1943 januárjában már mintegy 70–80 párttaggal volt kapcsolatuk, és sok tapasztalatot szereztek az illegális munkában. Nagyon kis szám ez, de jelzi, hogy ahányszor a rendőrség felszámolta a pártot, az mindig újra tudott szerveződni.

A lebukások okát vizsgálva megállapították, hogy a párt nem tud ellenállni egy olyan méretű tisztogatási akciónak, amilyen a március 15-i tüntetést követte. Ezúttal nem volt köztük se spicli, se besúgó, se áruló. Arra a következtetésre jutottak, a jövőben csak a teljes illegalitás teszi lehetővé, hogy elkerüljék a letartóztatásokat. Ez azonban azt is jelentette, hogy lényegében megszűntek a kapcsolataik más baloldali erőkkel, s a propagandatevékenységük is jelentősen csökkent.

A politikai rendőrség ennek ellenére 1943 elején ismét nagyarányú akciót kezdett a párt ellen. Kádár 1943 májusában találkozott Szakasits Árpáddal, aki azt ajánlotta a kommunistáknak, hagyjanak fel minden illegális tevékenységgel, s csak legális eszközökkel harcoljanak a fasizmus ellen. Ez a Kállay-korszak virágkorában volt, amikor a szociáldemokraták abban reményked-

tek, hogy a kormány kilép a háborúból. Jellemző egyébként, hogy Horthy fegyverszüneti tapogatódzásait minden esetben kommunistaellenes hajsza kísérte. A kormányzó még ekkor is úgy képzelte el Magyarország jövőjét, hogy abban a kommunistáknak nem lehet szerepe.

Kádár nem fogadta el Szakasits ajánlatát, s arról igyekezett meggyőzni a szociáldemokraták főtitkárát, csatlakozzanak ők is az illegális harchoz. Ezt viszont Szakasits utasította el, félve a párt és a szakszervezetek betiltásától. Ezután a két párt között csaknem egy évig, a német megszállásig megszakadt a kapcsolat, amikor is a szociáldemokraták – immáron ők is illegalitásban – elfogadták a kommunisták álláspontját.

– Aki nem akar mást, mint túlélni – mondta az akkor már két éve illegalitásban élő Kádár a még csak néhány napja bujkáló Szakasitsnak –, az elpusztul.

De térjünk vissza 1943-hoz. Májusban a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága, hogy megkönnyítse a kommunista pártok együttműködését országuk más antifasiszta erőivel, feloszlatta a Kominternt. Ekkortájt a magyar párt ismét ugyanolyan katasztrofális helyzetben volt, mint egy évvel azelőtt. Kádár, aki ekkor a pártot vezette, úgy emlékszik, mindössze nyolc kommunistával volt állandó kapcsolatuk. Elhatároz-

ták, hogy fölöszlatják a Kommunisták Magyarországi Pártját. Volt ennek a döntésnek formai része is, hiszen a KMP a Komintern magyar szekciója volt, a Komintern pedig feloszlatta önmagát. A lényeg azonban az volt, hogy a párt valamennyire megszabaduljon a rendőri üldözéstől, amely teljesen megbénította a munkáját.

„Mi, akik 1943-ban a KMP-t feloszlató határozatot hoztuk – írta Kádár 1956-ban –, a Békepártot egy más néven dolgozó kommunista pártnak tekintettük akkor, én annak látom ma is."

A Békepárt elnevezés egyébként nem Kádártól származik. Ő Munkás-Paraszt Pártot javasolt, de vezetőtársai leszavazták.

Hogy helyes volt-e a névcsere, azon sokat vitatkoztak. A moszkvai emigránsok adója, a Kossuth Rádió továbbra is csak kommunista pártról beszélt. Az itthoniak azt hitték, tájékozatlanságból. Csak a felszabadulás után derült ki, hogy a Rákosi Mátyás által vezetett Külföldi vagy Moszkvai Bizottság – nem volt sem hivatalos neve, sem meghatározott funkciója – ezzel akarta az otthoniak tudomására hozni, hogy elítéli a névcserét.

Úgy gondolom, az átkeresztelésnek nem volt nagyobb jelentősége. A rendőrséget ugyan nem sikerült félrevezetni, viszont a Békepárt felhívása békebizottságok alakítására hozott eredményt,

elsősorban falun, ahol a kommunistáknak addig nem sikerült befolyásra szert tenniük. Igaz, hogy a névváltozás okozott zavart a párttagok körében, de a pártnak sikerült kapcsolatot találnia más antifasiszta pártokkal és személyekkel, bár ez nem annyira a névváltoztatásnak, mint a német megszállásnak volt köszönhető. A párt neve egyébként 1944 őszétől Magyar Kommunista Párt lett.

1944 áprilisában a Vörös Hadsereg már közeledett Magyarországhoz. A kommunista vezetők úgy vélték, halaszthatatlan, hogy kapcsolatot teremtsenek az emigráns kommunistákkal, s egyeztessék a terveiket. Eredetileg Ságvári Endrét akarták átküldeni a fronton, de végül is Kádár ment.

– Féltettem Ságvárit, hogy baja esik – mondja Kádár. – És látja, mi lett belőle. Sokszor ennyit ér a jó szándék.

A tekintete nagyon keserű. És hány ilyen sebe van.

Ságvári Endre 1944 júniusában a rendőrnyomozókkal vívott tűzharcban vesztette életét.

Kádár Jugoszlávia felé vette az útját, hogy Tito partizánjai segítségével jusson el a szovjet csapatokhoz. A határon elfogták. Szerencsére jó papírjai voltak, s ő mindvégig kitartott, hogy a neve Lupták János, katonaszökevény, aki megelégelte a háborút. Mint mondja, a tárgyaláson úgy csat-

togtatta a bokáját, hogy a hadbíró egészen meghatódott, milyen stramm katona.

Kádárnak nemcsak a halálbüntetéstől kellett tartania, attól is, hogy felmentik, mert akkor szabadulása előtt a toloncházba kerül, s ott mindenképp felismerik, hiszen épp elég időt töltött ebben az intézményben. Végül is két évre ítélték, s a Conti utcai katonai börtönbe vitték. Sokáig töprengett, hogyan tudassa a párttal, mi történt vele. Aztán levelet írt egy ismerősének, akiről tudta, hogy felismeri az írását, s mivel nem érti majd, mért Lupták van aláírva, megmutatja a nővérének, aki viszont kapcsolatban van a pártvezetőséggel.

A csel bevált. A pártvezetőség azonnal ügyvédet fogadott, s kétezer pengőt ígért neki, ha kiszabadítja „Luptákot" a börtönből. Egy kapualjban adta át a pénzt az ügyvédnek az az asszony, aki ma Kádár felesége. Meg kellett játszania, milyen nagy nehézségek árán tudta összeszedni ezt az összeget.

Az ügyvéd, mint Kádár mondja, minden hájjal megkent vén róka volt. Egyre azt hajtogatta, legyen csak nyugodt, ő mindent elintéz.

– Minél többet mondta, hogy legyek nyugodt, én annál nyugtalanabb lettem – mondja Kádár.

Tudta, hogy bármikor leleplezhetik, s ez a

kommunista párt titkára számára alighanem a halált jelentette volna.

Azt csak később tudta meg, hogy a leleplezése valóban egy hajszálon múlt. Amikor Horthy a kiugrás előtt tárgyalni akart az ellenzéki vezetőkkel, a kommunisták közül Csermanek Jánost keresték, mert tudták, ő a párt vezetője. Hogy Csermanek azonos Kádárral – ekkor már ez volt az illegális neve –, aki azonos a katonai börtönben fogva tartott Luptákkal, azt a kommunista vezetők közül is csak egyetlen ember tudta. Ő úgy döntött, nem fedi fel Lupták kilétét. Szerencsére, mert a nyilasok rövidesen hatalomra kerültek.

Lupták tehát maradt Lupták, s az ügyvéd valóban mindent megtett, hogy szabadlábra helyezzék, de közbejött a nyilas hatalomátvétel. A Conti utcai börtön foglyait átvitték a Margit körúti börtönbe.

– Amikor felsorakoztattak bennünket – mondja Kádár –, láttam, hogy néhány ismerős elvtársnő is van a rabok között. Kézzel-lábbal igyekeztem a tudtukra adni, nehogy felismerjenek. Szerencsém volt.

A transzportot 1944 novemberében gyalog indították útnak Komáromba, hogy ott bevagonírozzák s Németországba vigyék a foglyokat. A pártvezetőség több akciócsoportot megbízott, hogy útközben szabadítsák ki Luptákot. Az egyik

csoport kerékpáron, pisztolyokkal és kézigránátokkal felfegyverezve követte az osztagot, a másik autóban, tiszti egyenruhában. A transzportot megtalálták, de Luptákot nem. Kádár ugyanis Nyergesújfalunál néhány jugoszláv partizánnal együtt megszökött, s visszagyalogolt Budapestre. Ez sem volt egyszerű, mert az utakat ellenőrizték. Kádár egy szál deszkát vett a vállára, s minden igazoltatásnál azt mondta, a következő faluba viszi. Ismét szerencséje volt, hazaérkezett.

Amíg Kádár János Lupták néven börtönben volt, 1944 májusában megalakult a Magyar Front a Békepárt, a Szociáldemokrata párt, a Kisgazdapárt, a királypárti Kettős Kereszt Vérszövetség s a Parasztpárt részvételével. A vezetők – jellemző módon – abban a házban tartották összejöveteleiket, ahol a belügyminiszter lakott. Ekkor már valamennyi ellenzéki párt szabadságharcot hirdetett a német megszállók ellen. A Magyar Front 1944 szeptemberében memorandumot intézett Horthyhoz: szüntessék be a háborút, üzenjenek hadat Németországnak, alakítsanak új kormányt a Magyar Front és a hadsereg vezetőinek részvételével. A kormányzó néhány nappal a kiugrási kísérlet előtt fogadta a szociáldemokraták és a kisgazdák vezetőjét, de semmitmondó általánosságokon kívül másról nem esett szó. A kommunistákkal a katonai elhárítás vezetője tárgyalt.

A börtönből nemrég szabadult Rajk László, a párt titkára fegyvert kért a hadseregtől, hogy a kiugrás esetén felfegyverezzék a munkásokat. A tábornok viszont a kommunisták szerint megbízható munkások névsorát akarta megszerezni Rajktól. Nem sok bizalommal váltak el egymástól.

A Magyar Front vezetői tudtak Horthy kiugrási szándékáról, de az időpontot nem tudták. Igaz, azt Horthyn kívül más se tudta. A Front október 17-re általános sztrájkot szervezett, s az október 15-i kormányzói proklamáció, majd a kiugrás teljes csődje váratlanul érte őket.

Október 15-ének talán egyetlen pozitívuma az volt, hogy Horthy kiáltványának elhangzása után szabadon engedtek néhány bebörtönzött ellenzéki politikust, köztük Bajcsy-Zsilinszky Endrét is. Az ő vezetésével alakult át a Magyar Front a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadítási Bizottságává. A katonai ellenállás megszervezésével Kiss János altábornagyot bízták meg, de a nyilas Számonkérő Szék – ezt a furcsa nevet kapta a politikai rendőrség – besúgót épített be a hálózatba, letartóztatta a katonai vezetőket, s Kiss Jánost és két társát kivégezték. Kivégezték az ugyancsak elfogott s képviselői mandátumától megfosztott Bajcsy-Zsilinszky Endrét is. A Felszabadítási Bizottság mint szervezet szétesett.

Magyarországon, elsősorban a fővárosban, ennek ellenére folyt fegyveres harc a nyilasok és a németek ellen, ha ez katonailag nem is volt jelentős. Kommunisták, szociáldemokrata ifjúmunkások, szökött katonák, baloldali fiatalok német gépkocsikat és lövegeket robbantottak fel, foglyokat szabadítottak ki, nyilas székházakat támadtak meg. A fővároson kívül is több fegyveres csoport harcolt; a partizánok egy részét, emigráns kommunistákat, fogságba esett katonákat, a Szovjetunióból indított repülőgépekről dobták le ejtőernyővel. Mintegy 2000–2500 ember vett részt a németek és a nyilasok elleni fegyveres harcban.

A harc egyik résztvevője Csermanek Jenő volt, Kádár János öccse. Kádár mindmáig büszke, hogy a testvérét nem ő szervezte be a kommunista pártba. Nem is tudott erről. A fiú magától jutott el a mozgalomig, majd a fegyveres harcig. Azt természetesen ő sem tudta, hogy a kommunisták Katonai Bizottságának legfelső összekötője a bátyja. Csermanek Jenő 1948-ban halt meg; május 1-én kitűzte a vörös zászlót lakásuk erkélyére, s a romos ház erkélye leszakadt.

Miután Kádár visszatért Budapestre, megint csak lakást kellett keresnie. Ez akkor már könnyebb volt, mint az illegalitása elején. Az ország egyik ismert színésze segítette, akinek jó kapcso-

latai voltak nagypolgárokkal. Egyik ismerőse, egy bárónő, gondnokot keresett pesti villájába. A bárónő vidéki birtokán élt – akkor már mindennaposak voltak a főváros elleni légitámadások –, a villában a gondnok úron kívül egy öreg francia társalkodónő, egy szobalány s a házmesterné lakott. Ideális rejtekhely volt.

– Soha életemben nem volt olyan jó dolgom – mondja Kádár. – A szobalány minden reggel ágyba hozta a reggelit.

A baj akkor következett be, amikor egy este a bárónő váratlanul hazaérkezett. Kádár illedelmesen bemutatkozott, hogy ő az új gondnok, a bárónő pedig elmondta, azért jött haza, mert azt hallotta, hogy a szobalány lopdossa az ágyneműt.

– Azért a néhány lepedőért érdemes kockáztatni a bombatámadásokat? – lepődött meg Kádár.

– Ami az enyém, azt nem hagyom – felelte a bárónő.

Másnap reggel, amikor a szobalány behozta a reggelit, közölte, hogy a bárónőt letartóztatták, azzal a váddal, hogy zsidókat rejteget. A nyomozók a házmesterlakásban várják a gondnokot.

– Mondták, hogy keltsem fel a gondnok urat, de én azt feleltem, nem lehet, mert akkor a gondnok úr nagyon mérges lesz.

– Később kikövetkeztettem – mondja Kádár –,

valószínűleg a szobalány jelentette fel a bárónőt, nehogy baja legyen a lopások miatt.

Jellemző az akkori állapotokra, hogy egy ilyen feljelentés alapján letartóztattak egy dúsgazdag, közismert személyiséget.

Kádár csapdába került. Végül kiosont a villából, nyugodt léptekkel elment a házmesterlakás előtt, hallotta, hogy a nyomozók utánaszólnak, de nem állt meg, gyorsan kilépett a rácsos kapun, s kívülről bezárta. Aztán már futott. Ritka szerencséje volt, hogy ilyen málészájú nyomozókkal akadt össze.

Az már megint csak jellemző Kádárra, hogy úgy érezte, kötelessége eljuttatnia a kulcsot a bárónő elvált férjének. Elment az irodájába, de nem találta ott; a kulcsot egy borítékba tette, s távozott.

Ezután már az ostrom következett, s ekkor már valóban egyetlen cél volt: túlélni. Kádár két másik pártvezetővel együtt bujkált. Ekkor már nem tartották be a konspirációs szabályokat. Mindegy volt: ha egyedül, ha együtt fogják el, úgyis kivégzik őket.

Magyarország keserű történelméhez tartozik, hogy az egyik társa 1945 után az Államvédelmi Hatóság vezetője lett: ez a szerv tartóztatta le Kádárt 1951-ben. A másik társa 1958-ban a Nagy Imre-per másodrendű vádlottja volt.

Kádárék igyekeztek átjutni a fronton. Zuglóban, a Hungária körúton húzódtak meg egy romos házban, ahonnan a szovjetek már csak néhány utcányira voltak. Ekkor azonban a front ezen a szakaszon valamiért megmerevedett. Két idegtépő, nehéz hét következett, amíg az utolsó német és nyilas osztagok is elvonultak. De a szovjetek nem jöttek. Csak fél nap múlva bukkant fel az első szovjet katona. Amiben Kádár valamikor nemigen bízott, bekövetkezett: fölszabadult.

Fény és sötétség

Aki nem érte meg 1848 márciusának idusát, nem élt az meg semmit, mondotta egy szemtanú. Én is fogalmazhatnék így: aki nem élte meg 1945-öt, nem élt az meg semmit.

A párhuzam azonban nem pontos. 1848-ban talpra állt a nemzet, hogy kivívja a szabadságát. 1945-ben viszont Magyarország elvesztette a háborút, a főváros, az ország egy része romokban hevert, az emberek éheztek, fáztak, s a szabadságot nem a felkelt nép, hanem a szovjet hadsereg hozta meg az országnak.

Hangulatában mégis volt valami közös 1945 és 1848 között. Az egész ország érezte a gyökeres változást, s ennek megfelelően parázslottak a sza-

vak, az indulatok, a viták, harsogtak a szónoklatok.

„Én 33 éves voltam a felszabaduláskor – emlékezett vissza húsz évvel később Kádár János. – Sohasem hittem volna, hogy megérem azt a napot, de úgy gondoltam, azután minden egyszerű és könnyű lesz. Hát semmi sem volt egyszerű."

Már az sem, hogy az első szovjet alakulat, mellyel Kádárék összeakadtak, nem ismerte a jelszót, amire a kommunista vezetőknek hivatkozniuk kellett. Enyhén szólva furcsán nézhettek a három férfira, akik kézzel-lábbal, tört oroszsággal bizonygatták, hogy ők a Magyar Kommunista Párt vezetői. Igazolni ezt természetesen semmivel sem tudták. Még szerencse, hogy a katonák csak legyintettek, s ott hagyták őket; háborúban az ilyesminek sokkal kellemetlenebb következményei is lehetnek.

Másnap Kádárék szerencsére összeakadtak Vas Zoltánnal. Vas Rákosi Mátyással töltött 16 évet börtönben, s vele együtt jutott ki a Szovjetunióba. Azért küldték a harcoló csapatokkal Budapestre, hogy kutassa fel a bujkáló kommunista vezetőket, s szervezze meg a város közigazgatását. Vas ezt a rá jellemző nagyvonalúsággal csinálta. Kőbányán például, mondja Kádár, egy kalauzt nevezett ki rendőrkapitánynak, mivel az illető egyenruhát viselt. Kádáréknak is azonnal

szerzett egy bricskát, amit egy fiatal szovjet katona hajtott. Elmagyarázta neki, hogy ő felel a magyar kommunisták vezetőinek életéért, s elindította őket vissza a Hungária körútra, azzal, hogy mindjárt megy ő is. Aztán egy napig színét sem látták.

Furcsa világ volt akkoriban Magyarországon. 1944. november 7-én Szegeden, az első felszabadult magyar nagyvárosban a Szovjetunióból hazatért kommunista vezetők megalakították a párt legális Központi Vezetőségét. November 28-án Budapesten letartóztatták a párt illegális Központi Bizottságának titkárát, Rajk Lászlót. December 1-én Szegeden megalakult a demokratikus pártokból a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front. December 8-án végezték ki a nyilasok a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága katonai vezetőit. December 21-én Debrecenben összeült az Ideiglenes Nemzetgyűlés, s megválasztotta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt. December 24-én végezték ki Bajcsy-Zsilinszky Endrét. Március 17-én az ideiglenes kormány megszavazta a földreformról szóló rendeletet, de a fővárostól 40 kilométerre lévő Esztergom még a németek kezén volt.

Az ideiglenes kormány nemzeti egységkormány volt; tömörített minden németellenes erőt, Horthy embereit is. Sőt, ők töltötték be a legtöbb

posztot a kormányban. A miniszterelnök Dálnoki Miklós Béla vezérezredes lett, a volt 1. magyar hadsereg parancsnoka, aki Horthy proklamációja után átállt a Vörös Hadsereghez. Sajnos, csak néhány tisztje kíséretében; a hadseregét nem vitte magával. A honvédelmi miniszter Horthy vezérkari főnöke lett, aki ugyancsak átállt a szovjetekhez, bár fölöttébb kétes szerepe volt abban, hogy a kormányzói szózat után a magyar hadsereg nem kapott semmiféle parancsot. Miniszter lett a csendőrség főparancsnoka, akit Horthy a fegyverszünet megkötésére küldött ki Moszkvába, és az öngyilkos Teleki Pál gróf fia, aki ugyancsak tagja volt a fegyverszüneti küldöttségnek. A kommunistáknak három, a szociáldemokratáknak és a Kisgazdapártnak két-két, a Parasztpártnak egy miniszteri tárca jutott.

Ez az arány semmiképp sem felelt meg a valóságos hatalmi helyzetnek. Azok a politikai erők, melyek negyedszázadon át a Horthy-rendszer alapját képezték, 1945-re lényegében felmorzsolódtak. Egy részük átállt a nyilasokhoz, vagy legalábbis hallgatólagosan elismerte a hatalmukat, s ezzel végképp kompromittálta magát, mások a nácik foglyaként Németországba kerültek, s onnan szabadulásuk után sem tértek vissza, ismét mások önként hagyták el az országot, vagy visszavonultak a politikától. A horthysta politikusok

szerepeltetése az ideiglenes kormányban valószínűleg azt a célt szolgálta, hogy bomlassza az akkor még a németek oldalán harcoló magyar csapatokat s a még fel nem szabadult országrész közigazgatását. Azt hiszem, nem sok eredménynyel, mert Nyugat-Magyarországon általában nem is tudtak az ideiglenes kormány létezéséről.

Az 1945 novemberében megtartott első nemzetgyűlési választások már pontosabb képet adtak az ország politikai arculatáról. Horthysta párt a választáson nem indult. Az abszolút többséget, a szavazatok 57 százalékát a Kisgazdapárt szerezte meg. A kommunistákra és a szociáldemokratákra a választók 17–17 százaléka szavazott, a Parasztpártra 7 százalék.

A Kisgazdapárt múltja ugyanolyan ellentmondásos volt, mint jelene és jövője. Nehéz pontosan megállapítani, mikor alakult, annyi elődje volt, annyiféle néven, annyiféle politikai programmal. Hol a jobboldallal szövetkezett Bethlen ellen, hol Bethlennel a szociáldemokraták ellen. A negyvenes évektől Bajcsy-Zsilinszky befolyására egyértelműen németellenes politikát képviselt. A párt legsikeresebb éve 1935 volt, amikor a választásokon a szavazatok 10 százalékát szerezte meg. A német megszállás után a pártot betiltották.

A felszabadulás előtt a párt neve Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Agrárpárt volt.

Ez magyarul parasztpártot jelentett, de ezt a nevet nem akarták vállalni, mert a paraszt szó akkoriban egyértelmű volt a becsületsértéssel. 1945 után a párt nevéből elhagyták az agrár megjelölést, s a név most már azt jelentette, hogy a párt a munkásságot kivéve az ország egész lakosságát képviseli.

A Kisgazdapárt valóban gyűjtőhelye lett mindenkinek, aki idegenkedett a szocializmustól, a munkásmozgalomtól. Jó néhány vezetőjét, tagját ismertem akkoriban, sokak életútját figyelemmel kísértem, nem egyet ismerek ma is. Voltak közöttük parasztpolitikusok, bankemberek, baloldali értelmiségiek, meggyőződéses antikommunisták, konzervatív jobboldaliak, liberális demokraták, antiszemiták, zsidó tőkések, kispolgárok, egykori polgári ellenállók, katonatisztek, nacionalisták, jó szándékú pedagógusok, mélyen vallásos emberek, ateisták. Nem csoda, hogy 1945-ben ez a heterogén párt képviselte az ország többségét. A Kisgazdapártnak 1945 nyarán csaknem egymillió tagja volt.

Az, hogy a kommunista párt 17 százalékot kapott az 1945-ös választásokon, szinte hihetetlen eredmény volt. Egy országban, ahol negyedszázadon át mást sem lehetett hallani és olvasni, mint hogy a kommunisták istentelen bitangok, hazaárulók, gyilkosok, ahol ennek az illegalitásba

kényszerített, újra meg újra megtizedelt pártnak jó esetben néhány ezer tagja volt, az első szabad választásokon 800 ezren szavaztak a kommunistákra. A pártnak 1945 februárjában 30 ezer tagja volt, májusban 150 ezer, októberben 500 ezer, elsősorban Budapesten s néhány nagy ipari központban. Azt hiszem, a kommunista párt csak azért tudta átvészelni azokat az időket is, amikor fellelhető tagjainak száma egy tucatra zsugorodott, mert valahol mögötte volt ez a százezres tömeg akkor is, ha annak akkoriban vajmi kevés nyoma látszott.

Rendelkezésünkre áll egy másik korabeli választási eredmény is. Budapesten 1945 októberében tartották az első törvényhatósági választásokat. Itt is a kisgazdák győztek 290 ezer szavazattal, de alig előzték meg a közös listán induló szociáldemokratákat és kommunistákat, akik 250 ezer szavazatot kaptak. Budapesten más volt a politikai helyzet, mint az országban, s az ország sorsát elsősorban a főváros határozta meg.

A választási eredményeket a kommunista párt akkori vezetőségének többsége másképp ítélte meg. Az 1919 óta táplált illúziók még akkor is hatottak; az emigrációban élt vezetők úgy gondolták, a nép többsége munkáshatalmat akar. Hogy mi zajlott le Magyarországon a Tanácsköztársaság leverése óta, hogyan alakult a közhangulat, a

néplélektanra milyen hatása volt a vallásnak, a negyedszázados ellenforradalmi propagandának, arról vajmi keveset tudtak, vagy nem voltak hajlandók tudomásul venni. A választásokon a két munkáspárt biztos győzelmére számítottak. Többek között ennek a kiábrándultságnak a tragikus visszahatása volt, hogy néhány év múlva már úgy vélték, egy fasiszta népet kell kormányozniuk, ami szentesített számukra minden elnyomó intézkedést.

A Magyar Kommunista Párt vezetőségét – nem formálisan, hanem a gyakorlatban – hat ember képviselte. Rákosiról, akit 1945 februárjában a párt főtitkárává választottak, már esett szó. Gerő Ernő a Tanácsköztársaság óta vett részt a kommunista mozgalomban; manapság sokan úgy vélik, hogy a gazdasági ügyek szakembere volt. Annak ellenére, hogy ez igaz – „Éljen Gerő, a hídverő!", hangzott annak idején a jelszó, mivel ő irányította az ország újjáépítését –, én másképp látom a szerepét ennek a jéghideg, érzelmektől mentes, emberi kapcsolatokra képtelen politikusnak. Rákosi mellett alighanem neki volt a legnagyobb felelőssége abban, ami később történt.

Révai József az értelmiség, a fiatalság egy részének kedvence volt. Rákosival és Gerővel ellentétben kitűnő szónok. Ő is részt vett a Tanácsköztársaság harcaiban; költőként és anar-

chistaként kezdte pályáját. Jó publicista, gátlástalan ideológus, goromba, zsarnoki alkatú ember volt.

Farkas Mihály a Felvidéken született, onnan került a Szovjetunióba. Értelmi képességei nem haladták meg az átlagosat, s mint később kiderült, politikai érzéke sem. A történelem rá osztotta a legszörnyűbb szerepet, a hóhérét.

A moszkvai emigránsok mellett a magyarországi kommunista mozgalmat két ember képviselte a legfelsőbb vezetésben. Rajk László 1909-ben született. Bölcsésztanhallgató volt, a leghíresebb magyar elitiskola, az Eötvös-kollégium diákja. 23 éves korában tartóztatták le először kommunista szervezkedésért. Szabadulása után betonkeverő munkás lett, az 1935-ös építőipari sztrájk egyik vezetője. A spanyol polgárháborúban az egyik nemzetközi brigád politikai biztosa, a fronton megsebesült, a franciák internálták. Franciaország náci megszállása után Németországba vitték, koncentrációs táborba zárták, megszökött, Magyarországon letartóztatták, kiszabadult, ismét letartóztatták, a halálbüntetéstől csak úgy menekült meg, hogy a kommunista párt vezetői az akkor már összeomlás előtt álló rendszerben biztosítékot kínáltak testvérének, aki nyilaskeresztes államtitkár volt: ha megmenti az öccsét, őt is megmentik majd. Rajkot nem ítél-

ték halálra, koncentrációs táborba vitték, ahonnan egy dunai ladikon tért vissza Magyarországra. Ezért a szép termetű, mongolarcú, lázas szemű emberért sokan rajongtak 1945 után, elsősorban fiatalok, értelmiségiek. Ismerte őket, tudott a nyelvükön beszélni.

A magyarországi kommunisták másik vezetője Kádár János volt. A negyvenes évektől voltaképp ők ketten irányították felváltva Rajkkal a magyar kommunisták pártját. Alig találkoztak; amikor Rajk volt letartóztatásban, Kádár vezette a pártot, amikor Kádár ült börtönben, Rajk.

Rajk Lászlót személyesen nem ismertem. Csak láttam, hallottam jó néhányszor gyűléseken, tüntetéseken, vitákon. Más alkat volt, mint Kádár. Csillogó, kitárulkozó egyéniség. Kádárt is nemegyszer láttam, hallottam akkoriban. Csendes volt, megfontolt, nyugodt, visszafogott. A tipizálás leegyszerűsítő, de azt hiszem, igaz: Rajk ízigvérig értelmiségi volt, Kádár munkás. Akkor nem tudtam, hogy Kádárt elsősorban az egykori illegális kommunisták becsülték, akik közül akkoriban sokan voltak jelentős poszton. Ő velük együtt élte át az illegalitás szinte minden napját. Rajk hosszú időt töltött Spanyolországban, Franciaországban, Németországban; a régi párttagok kevésbé ismerték. Igazán jelentős szerep-

hez az 1945-öt követő években jutott. Ez lett a tragédiája is.

Rákosi valamiért néhány hónappal később jött vissza a Szovjetunióból, mint vezetőtársai. Kádár azt mondja, ő személy szerint is várta Rákosit. A kommunista pártot addig Gerő Ernő irányította. Kádár pályafutása az új Központi Vezetőségben azzal kezdődött, hogy az első ülések egyikén Gerő közölte, szigorú megrovásban részesítik, amiért feloszlatta a Kommunisták Magyarországi Pártját. Kádár nyelt egyet; elsősorban azt nem értette, kik hozták ezt a határozatot, amikor ők a párt vezetői.

– Szólhatok? – kérdezte.

A rideg Gerő fölcsattant.

– Még most is védi, amit csinált?

Apróság, de sok mindenről tanúskodik: az emigránsok általában magázták, az itthoni kommunisták tegezték egymást. A magázás egy hierarchikus rendre jellemző, a tegezés a közösségre.

– Védi az isten – vonta meg Kádár a vállát.

Azt hiszem, alapvető tulajdonsága, hogy ha falba ütközik, megáll, anélkül hogy feladná a meggyőződését.

– Azt végképp nem értettem – mondja –, hogyan lehet valakit megbüntetni anélkül, hogy védekezhetne. Nem éltünk már illegalitásban.

Nemsokára megkapta a következő szigorú megrovást. Azért, mert a Belügyminisztériumnak nem volt pénze, hogy fizetést adjon a budapesti rendőröknek. Kádár akkor a budapesti rendőr-főkapitány helyettese volt.

– Jelentettem a miniszternek – mondta Kádár.

– Ne a miniszternek jelentsen, hanem a Központi Vezetőségnek – vágott vissza Gerő.

Kádár hallgatott. Nem szeret védekezni.

Ezért is várta Kádár Rákosit. Úgy gondolta, megváltozik a vezetési stílus, ha ő megérkezik. Akkor még nem tudta, hogy Rákosi azt mondta Moszkvában a társainak: odahaza nekik kell csinálniuk mindent, mert a magyarországi pártvezetők semmit sem érnek.

Akik közelebbről ismerték, azt mondják, Rákosi gondosan készült minden beszélgetésre, tárgyalásra. Így mindig meglepte partnereit tájékozottságával. Aki akkoriban találkozott vele, okos, szellemes társalgóként emlékezik rá, aki, ha akart, tudott kedves és figyelmes lenni. Mindenesetre más modora volt, mint a jéghideg Gerőnek, a bántóan gúnyos Révainak, a mogorva Farkasnak.

Kádár abban az időben, mint annyian mások, ki se látszott a munkából. A budapesti rendőr-főkapitány helyettese volt, majd a párt káderosztályának vezetője, a budapesti pártbizottság titká-

ra, a Politikai Bizottság tagja, a Központi Vezetőség titkára, majd főtitkárhelyettese, nemzetgyűlési képviselő. Ekkor már hivatalosan is Kádár volt a neve; annyira megszokta az illegalitásban, hogy belügyminiszteri engedéllyel megváltoztatta a nevét.

Arra csak 1945 májusában jutott ideje, hogy az édesanyját, aki a háború végét Kapolyon töltötte, fölhozassa Budapestre. Akkor már volt lakása, élete első önálló lakása. Az anyja zsörtölődött, zsémbelt, hogy a fia olyan hosszú ideig nem törődött vele.

– Minek mentél te rendőrnek? – veszekedett vele. – Ebből még baj lesz.

– Elmentem egyszer a MÁVAG-kolóniára gyűlést tartani – mondja Kádár. – Hát ott ült a mutter is a teremben. Egy ismerősöm szüleit látogatta meg; együtt ültünk a börtönben, ők meg együtt jártak beszélőre.

Ez volt az első alkalom, hogy az édesanyja hallotta őt a nyilvánosság előtt beszélni.

– Akkor már volt szemüvege, tudott olvasni. Brosúrákat silabizált. Meg akarta érteni az én világomat.

A felszabadulás után a jelszavak nagy szerepet játszottak az ország életében. Egy ügyesen, tömören megfogalmazott jelmondat többet mondott, mint egy magvas tanulmány. Az első jelszó,

amit a Magyar Kommunista Párt kiadott – még Szegeden, 1944 novemberében – így hangzott: „Lesz magyar újjászületés!"

Sokan nem bíztak ebben. Egy jeles magyar író azt írta a naplójába, száz év kell, amíg az ország kiheveri ezt a katasztrófát.

A borúlátásnak volt alapja. Nemcsak a Duna és a Tisza hídjait, de a kisebb közúti hidak jelentős részét is fölrobbantották. A vasúti pályatestek 40 százalékát elpusztították. A vasút 70 ezer járművéből 50 ezret Németországba vittek, az itthon maradtak 50 százaléka sérült volt. A 300 hajóból 6 maradt. Az üzemek és vállalatok 90 százalékát érte kisebb-nagyobb sérülés. Az ország állatállományának 70 százalékát Nyugatra vitték vagy leölték. Magyarország nemzeti vagyonának 40 százaléka megsemmisült. A károk összege ötszöröse volt az 1938-as nemzeti jövedelemnek. A háború alatt több mint félmillió magyar állampolgár pusztult el erőszakos halállal.

A legtöbbet a főváros szenvedte. Budapest a szó szoros értelmében romokban hevert, nem volt villany, víz, gáz, közlekedés, posta, telefon. Az újságokban szétszakadt családok keresték eltűnt hozzátartozóikat: kit deportáltak, kit a honvédség vagy a leventék vittek magukkal, ki hadifogságba esett, vagy a fronton tűnt el, ki elmenekült az országból, nemegyszer maga sem tudva,

miért. Amint megindultak az első vonatok – de gyalog, kerékpáron is –, tízezrek rajzottak ki a falvakba, vitték megmaradt ruhájukat, cipőjüket, ágyneműjüket, vittek szerszámot és szöget, amit csak találtak, hogy elcseréljék élelemért. A pénznek rohamosan csökkent az értéke. Az egymilliós főváros éhezett. A legfontosabb feladat vitathatatlanul az ország újjáépítése volt.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány nem követte el azt a hibát, amit a Tanácsköztársaság: gyorsan és radikálisan megoldotta a földreformot. Magyarországon még folytak a harcok, amikor megjelent „A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról" szóló kormányrendelet. 650 ezer gazdasági cseléd, mezőgazdasági munkás és törpebirtokos kapott átlagosan 5 hold földet. Több mint 2 millió embert, az ország lakosságának egynegyedét érintette a földosztás. A magyar paraszt sok kínon és keserven ment át az elkövetkező évtizedekben, de soha többé nem élt úgy, mint 1945 előtt.

A földosztás érthetően még jobban az új rend ellen hangolt egy nem jelentéktelen társadalmi és politikai erőt, a katolikus egyházat. Az egyház volt az ország legnagyobb földesura; több mint 800 ezer hold fölött rendelkezett.

Magyarországon egyébként a katolikus egyház negatív történelmi szerepe és hatalmas vagyona

miatt sosem volt „nemzeti egyház", mint például bizonyos időszakokban Lengyelországban. A nemzettel inkább a protestáns egyházak tudtak azonosulni, amelyek valamikor ugyanúgy átéltek üldöztetést és elnyomást, mint a kizsigerelt nép s a függetlenségében korlátozott nemzet. A katolikus egyház évszázados politikai maradisága alighanem ugyanannyit nyomott a latban, amikor 1945 után az új rend ellen fordult, mint az, hogy megfosztották vagyonától és hatalmától.

Az egyház feje Mindszenty József bíboros hercegprímás, esztergomi érsek volt. Ma már, halála után, élete és saját önéletrajza ismeretében, nyugodtan mondhatom, hogy szűk látókörű, nemcsak politikai, de filozófiai értelemben is retrográd ember és egyházi vezető volt. Mérhetetlenül sokat ártott, nemcsak az országnak, még inkább a magyar katolikusoknak. Amikor a felszabadulás után nemcsak mint a katolikus egyház feje, hanem mint „az ország első zászlósura" követelt beleszólást Magyarország sorsába, ezzel az anakronisztikus, feudális fogalommal nemcsak magát, hanem vallását és egyházát is lejáratta.

De Magyarországon az anakronizmusnak sajnos mélyek a gyökerei. Ha a harmincas években nagykereskedők és bankárok kócsagtollas fövegben, rókaprémes mentében, karddal az oldalukon parádéztak, mint az ősmagyarok leszármazottjai,

miért ne nevezhette volna magát a negyvenes években egy cingár főpap, kispolgárok leszármazottja, az ország első zászlósurának? A politikai köznevetség nem akadályozhatott meg sok százezer, a politikában járatlan, istenhivő, az egyházat tisztelő kisembert, hogy hallgasson a hercegprímás szavára. Nincstelen parasztok ezrei nem akarták vagy nem merték elfogadni a nekik adott földet, félvén Isten büntetésétől, de még inkább attól, amit sokan suttogtak, hogy visszajönnek majd a földesurak, és akkor jaj lesz azoknak, akik föl merték szántani a földjüket. A magyar paraszt a génjeiben hordozta nemcsak Dózsa György lázadását, hanem a parasztkirály szörnyűséges sorsát is. És jól emlékezett még, mi következett a Tanácsköztársaság leverése után: apái és testvérei holtteste lógott a falvak főterén.

Ez így nem a teljes igazság. Nemcsak a parasztságról, melynek döntő többsége mámorosan fogadta a neki juttatott talpalatnyi földet, évszázados álmának beteljesülését. Ismertem papokat, akik egész életüket a tanításnak szentelték, s akiknél jobb pedagógus kevés volt az országban. Papokat, akik nemcsak lelkipásztorai voltak egyházközségüknek, de méhészkedni, gyümölcsfát ültetni, veteményezni tanították a szegény embereket. Apácákat, akik buzgóbban ápolták a betegeket, mint legközelebbi hozzátartozóik. Azt hi-

szem, ellenük vétett a legnagyobbat a katolikus egyház feje. Megfosztotta őket hivatásuktól. Az embereket akarták szolgálni, de az egyháznak tartoztak engedelmességgel.

Nem tudom, milyen megfontolásból döntött úgy Mindszenty, hogy Magyarországon nem kell keresztény párt. Pedig lehetett volna, bizonyára nem kis befolyással. Akár kereszténydemokrata, akár keresztényszocialista. Nem elegendő magyarázat, hogy a hercegprímás nem sokra becsülte sem a demokráciát, sem a szocializmust, még keresztény változatban sem.

Arról Mindszenty nem vett tudomást, hogy akiket a politikai küzdőtérre küldött, amíg ő megmaradt egyházfőnek és zászlósúrnak, más körülmények között voltak kénytelenek tevékenykedni. Amikor a nemzetgyűlés 1946 februárjában kimondotta, hogy Magyarország köztársaság, csupán egyetlen képviselő szavazott a határozat ellen, noha a hercegprímás ellenezte a királyság megszüntetését, s Mindszentynek a nemzetgyűlésben nem egy híve volt. Csakhogy aki azokban az időkben Magyarországon politikus akart lenni, nem szavazhatott a nyilvánosság előtt a magyar királyságra. Ez túlhaladta volna az anakronizmus minden mércéjét.

A kommunisták és a szociáldemokraták szerették volna, ha a Magyar Köztársaság elnöke a

csaknem három évtizedes emigrációból visszatért Károlyi Mihály lett volna. Erről azonban a Kisgazdapárt hallani sem akart. Részben politikai, részben személyi okok miatt. Az új Magyarország első köztársasági elnöke a Kisgazdapárt vezetője, Tildy Zoltán lett. Református lelkész volt, jóindulatú, diplomatikus, nem éppen erős akaratú ember, aki a háború alatt Bajcsy-Zsilinszky Endrével együtt vezette a pártot. Miniszterelnöknek a Kisgazdapárt másik vezetőjét, a paraszti származású Nagy Ferencet nevezték ki, aki keményebb, határozottabb s jobboldalibb politikus volt a köztársasági elnöknél. A nemzetgyűlés elnökévé az ugyancsak kisgazdapárti Varga Bélát választották, akiről azon kívül, hogy katolikus pap volt, nincs mit említeni. A Kisgazdapárt főtitkára az ugyancsak paraszti származású Kovács Béla lett, a párt legkoncepciózusabb, legkarakteresebb politikusa.

Lapozzunk előre a történelemben. Tildy, a köztársasági elnök, néhány év múlva házi őrizetbe került, miután szélhámos, kémtevékenységet folytató vejét kivégezték. 1956-ban tagja volt Nagy Imre szűk kabinetjének, vele együtt ítélték el, nem sokkal a szabadulása után meghalt. Nagy Ferenc miniszterelnök 1947-ben nem tért vissza svájci útjáról. Később az Egyesült Államokban farmer lett, a magyar emigráció egyik vezetője,

1956-ban igyekezett hazajönni, de Ausztria kiutasította. A hetvenes évek végén haza akart látogatni Magyarországra, de ebben megakadályozta a szívroham, amibe belehalt. Varga Béláról megint csak nincs mást mondani, mint hogy mindvégig az amerikaiak által pénzelt magyar emigráció vezetője volt. Kovács Bélát 1947-ben a szovjet hatóságok letartóztatták, a börtönben oroszul tanult, Marxot és Lenint olvasott, szabadulása után egy állami gazdaság igazgatója lett, 1956-ban, súlyos betegen ugyancsak tagja Nagy Imre szűk kabinetjének. Nem vonták felelősségre, országgyűlési képviselővé választották, s egy szívroham végzett csakhamar vele.

Talán ez a néhány arcképvázlat is érzékelteti, milyen heterogén volt a Kisgazdapárt. Pedig az említett vezetők mind a centrumhoz tartoztak. A párt jelentős erőt képviselő jobbszárnya a földreform korrigálását, a baloldali pártok háttérbe szorítását, az államosítások megakadályozását követelte. Hogy nem ők kerekedtek fölül, nem rajtuk múlott.

A baloldal erre azzal válaszolt, hogy a kommunisták, a szociáldemokraták, a Nemzeti Parasztpárt és a Szakszervezeti Tanács részvételével megalakította a Baloldali Blokkot. Ekkortájt született a jelszó, hogy „Földet vissza nem adunk!", majd a Baloldali Blokk 1946. márciusi budapesti

nagygyűlésén, amelyen több mint 300 ezer ember vett részt: „Ki a nép ellenségeivel a koalícióból!" A kormánynak akkor 9 kisgazdapárti, 4-4 kommunista és szociáldemokrata s 1 parasztpárti tagja volt.

A szociáldemokrata párt főtitkára hosszú évek óta Szakasits Árpád volt. Egykori építőmunkás, majd újságíró, akinek verseskötetei is jelentek meg. Kádár úgy jellemzi, olyan ember volt, aki ha a jó utat választhatta, azt választotta. A jellemzés, azt hiszem, pontos. Elég jól ismertem. Tisztességes, nem éppen határozott ember volt. S a pártja minden, csak nem egységes. A jobboldalt akkoriban már nem is annyira az egykori pártvezér, Peyer Károly képviselte, aki a Tanácsköztársaság leverése után mindvégig a hatalommal való kiegyezés híve volt. Tekintélyét az sem növelte, hogy a németek börtönbe zárták. A lángoló szemű és lángoló indulatú Kéthly Anna eredetileg a centrum szószólója volt, de később egyre jobbra tolódott. Gyakran hallottam beszélni; kiváló szónok, romantikus ember volt. A balszárnyat Marosán György vezette, egykori pékmunkás és szakszervezeti vezető, aki már akkor a kommunistákkal való egyesülést szorgalmazta.

Lapozzunk ismét előre a történelemben: Szakasits, Tildy félreállítása után, a Magyar Köztársaság elnöke lett. Röviddel azután letartóztatták.

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagjaként hunyt el 1965-ben. Kéthlyt 1950-ben ugyancsak letartóztatták. 1956-ban tagja volt Nagy Imre szűk kabinetjének. Elhagyta az országot, emigrációban halt meg. Marosán is börtönbe került, s csak 1956-ban szabadult. Júniusban a Politikai Bizottság tagja lett, november 4-e után a kormány államminisztere. 1962-ben lemondott politikai bizottsági tagságáról. Ősz hajú, töretlenül fiatal öregember, nyugdíjas, aki ma is naponta medencehosszakat úszik, s tagja egy munkásdalárdának.

Politikailag nem képviselt jelentős erőt, de érdekes színfoltja volt a magyar politikai életnek a Nemzeti Parasztpárt. Radikális írókból s nincstelen parasztokból verbuválódott. Vezetője a földmunkásból lett, börtönviselt, higgadt, bölcs író, Veres Péter volt, aki hadügyminiszterként is csizmában, nyakkendő nélküli fehér ingben járt, s akit az egész ország Péter bácsinak nevezett. Nagyon szerettem, talán legjobban a kortársai közül, noha voltaképp csaknem mindenben különböztem tőle. Pártja éppúgy nem volt egységes, mint a többi. A balszárny vezetője Erdei Ferenc, az ország egyik legjelentősebb szociológusa volt. A jobbszárnyé a kitűnő publicista, Kovács Imre.

A történelemkönyv: Veres Péter 1956-ig a

Magyar Írók Szövetségének elnöki tisztségét töltötte be. Október 23-án ő beszélt a tüntetőkhöz Bem József tábornok szobrának talapzatáról. 1956 után országgyűlési képviselő volt; Kádár, aki tisztelte őt, halála után azt írta róla: „Veres Péter és a kommunista párt között az idők folyamán három nagy kérdésben volt komoly nézetkülönbség és ütközés: kettőben ő tévedett, egyikben neki volt igaza."

Erdei Ferenc különböző miniszteri tiszteket töltött be a felszabadulás után. 1956. október 23-án a parlament erkélyéről megkísérelt szólni a százezres tömeghez, de kifütyülték. Tagja volt annak a bizottságnak, amely november 3-án tárgyalt a Vörös Hadsereg magyarországi parancsnokaival. Letartóztatták, majd szabadon bocsátották. Akkor azt mondta, soha többé nem akar politizálni. Őszintén szólva, nem hittem neki. A Hazafias Népfront, majd a Magyar Tudományos Akadémia vezetője lett. A magyar mezőgazdaság felvirágoztatása az ő érdeme is.

Kovács Imre, aki valamikor megrázó könyvet írt a magyar parasztok nyomorúságáról, 1947-ben kilépett a Parasztpártból, az egyik jobboldali párt vezetője lett, majd elhagyta az országot, s haláláig a magyar politikai emigráció egyik vezetője volt. Hogy mi történt közben a magyar parasztsággal, melynek egykor a szószó-

lója volt, nem tudta vagy nem akarta tudomásul venni.

Érzékeltetésként, hogy milyen légkörben és hangnemben folytak akkoriban a politikai viták, idemásolok egy bekezdést a nemzetgyűlés 1946. február 8-i ülésének jegyzőkönyvéből:

„Kádár János (kp): T. Nemzetgyűlés! Az előttem szóló Sulyok Dezső képviselőtársam beszédét úgy is, mint a többségi párt szónokának a beszédét, hazánkra rendkívül károsnak, rossznak tartom. *(Zaj és tiltakozás a Kisgazdapárton. – Felkiáltások:* Azért, mert magyar! Mert hazájához húzott! Még megverik érte! – *Zaj.)* Amilyen örömmel üdvözöltük tegnap a miniszterelnök úr nyilatkozatában azt, hogy elítéli és szemben áll az országrontó sovinizmussal *(Felkiáltások a Kisgazdapárt soraiból:* Mi is! – Sári Ignác [kg]: Ez nem az! Ez nem sovinizmus! – Farkas Mihály [kp]: A legrosszabb fajta sovinizmus!), olyan sajnálattal kell megállapítanom azt, hogy ezt az annyira szükséges kiállást és ezt az annyira szükséges elítélést még pártjában sem osztják maradéktalanul. (*Zaj és felkiáltások a Kisgazdapártban:* De osztják!) Azt a sovinizmust segíteni, annak a sovinizmusnak az érveit átvenni, amely sovinizmus az elmúlt negyedszázad alatt hazánkat tönkretette és nyomorba döntötte, és annak romboló munkájával még mindig meg nem elégedni *(Egy hang*

a Kisgazdapárton: Ne beszéljen ön sovinizmusról! – *Közbekiáltások a Kisgazdapárton:* Nincs tisztában a fogalommal! – *Zaj.)*, ezt a sovinizmust segíteni, hangoztatni az országgyűlésben, rendkívül károsnak tartom az ország érdeke szempontjából. (Rákosi Mátyás államminiszter: Így van! – Orbán László [kp]: Olvassák el Tito beszédét. – *Zaj.* Némethy Jenő [kg]: Nem Tito intézi a világ sorsát! – *Folytonos zaj.*)"

A politikailag rendkívül heterogén pártok mellett egyedül a Magyar Kommunista Párt vezetése volt egységes. Ebben a pártban nem volt jobbszárny, balszárny és centrum, mint a többiben, s ez az egység is hozzájárult ahhoz, hogy a kommunistáknak jóval nagyobb befolyásuk volt az országban, mint amennyit a választási eredmények tükröztek, nemcsak az, hogy a szövetséges hatalmak megállapodása alapján Magyarország a szovjet befolyási övezetbe tartozott.

A baloldal nyomására 1946 márciusában a Kisgazdapárt Országos Elnöksége bejelentette, hogy Sulyok Dezsőt, a jobbszárny vezetőjét és 19 képviselőtársát kizárták a pártból. Ezzel kezdetét vette a Kisgazdápárt felbomlása.

Kétségtelen, hogy a baloldal, elsősorban a kommunisták állandó nyomása, hozzájárult ehhez. De az is kétségtelen, hogy a rendkívül hete-

rogén, a legkülönbözőbb nézetű választókat és vezetőket egyesítő párt lényegében magában hordta a felbomlás szükségességét.

A fordulópontot a Kisgazdapárt felbomlásában, a magyar politika és a hatalmi viszonyok megváltozásában a Magyar Testvéri Közösségnek vagy Magyar Közösségnek nevezett csoport felszámolása jelentette. Ebben a rendkívül bonyolult, történelmileg mindmáig nem pontosan tisztázott ügyben több tényező keveredett. A titkos közösséget még a világháború előtt alakították, mint annyi más ilyen szervezetet. Érdemi tevékenységet, úgy tudom, nem fejtett ki. 1947-ben viszont lelepleztek egy köztársaságellenes összeesküvést, melynek vezetői között volt Horthy egyik vezérezredese, akit a kormányzó még a nyilas hatalomátvétel előtt miniszterelnöknek jelölt ki, magas rangú katonatisztek, a kisgazdapárt egyik volt minisztere s több befolyásos nemzetgyűlési képviselője. Az összeesküvést irányító Hetes Bizottság államcsínyre, a királyság visszaállítására készült; céljaihoz fel akarta használni a Magyar Közösség tagjait is, akik közül számosan a Kisgazdapárthoz tartoztak.

Az államvédelmi szervek, talán politikai intencióra, elsiették a dolgukat. Már akkor letartóztatták a szervezet vezetőit, amikor még csak a szűk körű összeesküvést lehetett bizonyítani, de azt

nem, milyen mértékben és kiket vontak be a szervezkedésbe a Magyar Közösség tagjai, illetve a Kisgazdapárt vezetői közül.

Eleinte a kormánykoalíció mind a négy pártja – tehát a kisgazdák is – élesen elítélte az összeesküvést, de a kommunisták és a baloldal tovább élezte a helyzetet, ami a Kisgazdapárt felbomlásához vezetett. Kovács Bélát, a párt főtitkárát letartóztatták, a külföldön tartózkodó Nagy Ferenc nem tért vissza Svájcból, Varga Béla, a nemzetgyűlés elnöke elhagyta az országot. A Kisgazdapárt számos képviselőjét kizárta, többet letartóztattak, mások kiléptek, s új pártokat alapítottak.

Az 1947-es választások abból a szempontból reálisabbak voltak az 1945-ösnél, hogy nem egy heterogén Kisgazdapárt állt szemben a baloldallal, hanem a keresztény eszméket hirdető Demokrata Néppárt, a kisgazdák „Isten, haza, magántulajdon" egykori jelszavát átvevő Magyar Függetlenségi Párt s a Független Magyar Demokrata Párt, melyről nem tudom, volt-e más programja azon kívül, hogy vezetőit képviselői mandátumhoz juttassa. Mindhárom ellenzéki pártot egykori kisgazdapárti vezetők szervezték. Ezek a pártok és néhány ellenzéki csoport szerezte meg 1947-ben a szavazatok 40 százalékát. Az addig abszolút többségben lévő Kisgazdapárt 2 millió szavazatot vesztett, ebből 1 millió 800 ez-

ret a belőle kivált pártok szereztek meg. A kommunisták lettek az ország legerősebb pártja 1,1 millió szavazattal, 22 százalékkal.

Kádár ezekben az években elsősorban a pártszervezéssel foglalkozott. A párt taglétszáma hihetetlenül megnőtt. 1946 szeptemberében, a Magyar Kommunista Párt III. kongresszusa idején 650 ezer párttagot tartottak nyilván, ezek közül 150 ezret Budapesten. A kongresszuson egyébként három referátum hangzott el. Az ország belés külpolitikai helyzetéről és a párt feladatairól Rákosi Mátyás, a parasztpolitikáról Nagy Imre, a szervezési kérdésekről Kádár János számolt be.

A 650 ezres taglétszám aligha volt reális. Bármilyen jól és hatékonyan dolgozott a felszabadulás után a kommunista párt, elképzelhetetlen, hogy másfél év alatt több mint félmillió ember lett meggyőződéses kommunista Magyarországon.

Történelmi tény, hogy sokan érdekből, karrierizmusból lettek párttagok. Ez nemcsak a kommunista pártra vonatkozott. A koalíciós években minden posztra a pártok delegálták embereiket; aki valamilyen tisztséget kívánt betölteni, annak valamelyik párthoz kellett tartoznia. Még a moziengedélyeket is koalíciós alapon osztották el. Voltak, akik a múltjukat akarták feledtetni a tagsági könyvvel, s az igazolási eljárás során szá-

míthattak pártjuk védelmére. A pártok pedig a választási arányszám növelésének érdekében is vadásztak új párttagokra és szavazókra, s nemigen vizsgálták, ki milyen indokkal lép be a pártba. Így jött létre az a szomorú helyzet, hogy amíg tucatjával zártak ki a kommunista pártból régi párttagokat, akik nem tudták elviselni a Horthy-rendőrség kínzását, és vallottak, tízezrével vettek fel olyan embereket, akikről azt sem tudták, kicsodák.

Volt egy torz, hamis ideológia is. Az egyik pártvezető ezt később úgy fogalmazta meg, hogy csak azok feltétlenül megbízhatók, akik a felszabadulás után léptek be a pártba. Mert a régi párttagok, ha Magyarországon éltek, lehettek rendőrspiclik, ha a Szovjetunióban, trockisták, ha nyugaton, imperialista ügynökök. A szörnyű perekben aztán testet öltött ez az agyrém.

Kádár ezt másképp látta. 1946-os kongresszusi referátumában így fogalmazott:

„Fasiszta mételyektől megfertőzött és abból még véglegesen ki nem gyógyult elemek is kerültek pártunkba, karrieristákkal és hasonló, közénk nem való elemekkel együtt."

Kádárnak a korabeli sajtóban és dokumentumokban megtalálható véleménye lényegében megegyezik az 1956 után megfogalmazott és megvalósított politikájával. Ezzel nem azt aka-

rom mondani, hogy nézetei semmit sem változtak, akkor is mindent úgy látott, mint ma.

– Amiben a párt azokban az években hibázott – mondja Kádár –, az az én hibám is.

Ez bizonyára igaz a napi politikára, de néhány akkoriban kifejtett alapelve máig sem változott, szinte a megfogalmazás is ugyanaz, ami arra vall, hogy világképének elemei már harminc évvel ezelőtt kikristályosodtak. Különösen, ha tudjuk, hogy nem olvassa el korábbi beszédeit, írásait.

„Az egészséges növekedés útja az, hogy a kisemberek tömegei saját tapasztalataikon keresztül győződhetnek meg arról, hogy a párt őérettük van."

„Akik nem akarják tudomásul venni, hogy ők vannak a népért, s nem a nép őérettük, sokszor többet ártanak pártunknak, mint saját ellenségeink."

„Mi meg vagyunk győződve arról, hogy a magyar nép ellenségei lebecsülik népünk politikai érettségét. A magyar nép az elmúlt nehéz esztendőkben sokat tanult, politikailag egyre jobban fejlődik, látása napról napra tisztább lesz, mindjobban felismeri: kik az ellenségei és kik a barátai. Éppen ezért végül az a párt lesz a legerősebb Magyarországon, amelyik a legtöbbet tett a magyar népért."

„A béke megvédése kérdésében szövetségesünk minden becsületes ember, legyen bármilyen pártállású vagy pártonkívüli."

„Egyes pártszervezeteink vezetősége – és ezek száma nem is kevés – még mindig nem ismeri fel a párt és a tömegek közötti kapcsolat igazi jelentőségét. Rákosi elvtárs a február 10-i központi vezetőségi ülésen rámutatott, hogy a munkásosztály hatalmának megszilárdulása egyes pártszervezeteink vezetőinél arra a káros gyakorlatra vezetett, hogy kezdtek a meggyőzés módszeréről lemondani, és helyette a tömegek vezetésénél az állami, adminisztratív eszközök alkalmazására és a bürokratikus módszerekre tértek át. Ezek a funkcionáriusok mérhetetlen kárt okoztak és okoznak a párt és a tömegek kapcsolata ügyének."

Rákosi Mátyás idézése nem udvariassági gesztus. Rákosinak ezekben az években mondott beszédeiben ugyanilyen elvek körvonalazódnak. Hogy mennyire őszintén, mennyire taktikából, nem tudom. Az éles változás később következett be.

Érdemes azonban felfigyelni egy látszólag jelentéktelen, szerintem mégis fontos tényezőre, a Rákosi és Kádár közti emberi különbségre. A Szabad Nép 1946. karácsonyi számában interjút közölt Rákosival, Kádárral és Farkas Mihállyal.

Ritka dokumentum ez, mert a kommunista vezetők nemigen szoktak másról nyilatkozni a nyilvánosságnak, mint politikáról. Idemásolom Rákosi és Kádár nyilatkozatát.

Rákosi:

„Az 1946-os év egyik nagy élménye számomra a kommunista falujárás, a falu és a város dolgozóinak egymásra találása volt. Sok elvtársunk szürkének tartja az aprómunkát, pedig e nélkül nem tudjuk meggyőzni elveink helyességéről azokat, akik a kommunistákról 25 esztendeig csak rágalmat hallottak. Mindig a legnagyobb érdeklődéssel hallgattam az apró elbeszéléseket, amelyek a falujárással kapcsolatban keletkeztek, és mutatják, hogy a város és a falu dolgozói szinte élményszerűen találtak egymásra. Egy ilyen történet különösen megkapott:

Egy Duna vidéki községben falujáró munkások magukkal vitték egy idős özvegyasszony ócska ablakrámáit azzal, hogy a következő vasárnapra megjavítva visszahozzák. A falu maradi, félrevezetett és reakciós elemei már másnap gúnyolni kezdték az öregasszonyt, mondván: »Na, te se látod többé az ablakrámáidat, mert még nem történt meg, hogy a kommunisták visszahoztak volna valamit, ami egyszer a kezükbe került.« És valóban, a legközelebbi vasárnap elvtársaink nem jelentkeztek. A kommunistaellenes falusiak kaján

örömmel dörzsölték az öregasszony orra alá az »igazságukat«. Annál nagyobb volt az öreg néni öröme, amikor két hétre rá újra megjelentek a falujában, és átadták a kijavított, szépen befestett és beüvegezett ablakkereteket, és bocsánatot kértek a késedelemért, de előző vasárnap elromlott a teherautójuk. Az özvegy boldogan mesélte a falujáróknak, hogy két hétig másról sem beszélt a falu, mint az »ellopott« ablakrámákról. »Hiába gúnyoltak – mondta az özvegy –, én tudtam, hogy amit a kommunisták ígérnek, azt be is tartják. Nekem lett igazam.«"

Kádár:

„Régi sportember vagyok. A 20-as években mint Vasas-ifi a Hársfa utcai fiúkkal együtt rúgtam a futballt a Népliget bokáig érő homokjában. Jó 3 órás meccseket játszottunk, rendszerint 15:11-es eredménnyel. Később szurkoló lettem, mégpedig, mint vasashoz és öntudatos munkáshoz illő, Vasas-drukker. Most a tagok megtisztelő bizalmából a Vasas elnöke vagyok, és büszke csapatomra, a legjobb magyar munkás-sportegyesületre. A futballhoz ilyenformán hivatalból értek. De még sokkal inkább mint szurkoló. Nem akarom elmondani a szurkoló lélektanát, de annyit mégis le kell szögeznem, hogy a szurkoló feltétlenül jobban ért a csapat-összeállításhoz, mint a tréner, jobban ért a játékhoz, mint a játékos,

nem is beszélve arról, hogy a játékvezetéshez százszor jobban ért, mint a bíró. Bizonyítják ezt a tribün és az állóhely ismert bölcs megjegyzései: »Én a Szilágyit középre állítottam volna.« »Hülye a bíró.« Mire megszólal egy hang: »Maga állat, ez magának ofszájd!« Így ültem én is 16 évig a szurkolók magas lován, ha nem is okvetlenül kiáltoztam a mérkőzések alatt, de én is »mindent jobban« tudtam.

Az idén nyáron azonban baleset ért. Valakinek eszébe jutott, hogy rendezzünk *MKP–Parasztpárt* futballmeccset. Az Üllői úton történt a »nagy« összecsapás. Én is szerelésbe bújtam. Befutásunk a pályára, libasorban, nagyszerűen sikerült. Senki sem esett el közben. A meglepetések azután következtek. Az első legmélyebb benyomást *Köböl* vagy *Apró* elvtársam fejezte ki, amikor azt mondta: »Te, ez a pálya így lentről nézve mennyivel hosszabb, mint egyébként. Hogyan fogunk mi ezen végigfutkosni?« Nem akarom hosszúra nyújtani a dolgot, mert akkor elmondhatnám, hogy a Parasztpárt »rászedett« bennünket, mert azzal a csatakiáltással, hogy ők »fiatal párt«, beállítottak a csapatba 9 darab jólábú főiskolai hallgatót. A mi veteránjaink térde ezzel szemben a meccs közben úgy csikorgott, mint egy rozsdás kulcs a zárban. Nem részletezem, de tény, hogy 0:3-ra vesztettünk. (Kérem a szedő

elvtársat, hogy az előbbi mondatot nagyon apró betűvel szedje, hátha elkerüli Rákosi elvtárs figyelmét.) Szóval ezen a mérkőzésen változott meg a szurkolói gőg, mert láttuk, hogy futballozni nehéz, de a hűs tribünről kiabálni és kritizálni könnyű. A meccs után néhány napig járni sem tudtunk. Nekem éppen csak annyi erőm volt, hogy leszállhattam arról a magas lóról, amelyen mint mindentudó szurkoló ültem 16 évig. Kezdtem másképp nézni a játékot, de hát a szurkoló természetrajzához tartozik az is, hogy nem következetes. A legutóbbi Vasas–Fradi meccsen már megint füstölögtem. »Milyen más lett volna, ha Szilágyi az első félidőben centert játszott volna.« Újra a régi, öntudatos néző vagyok. Mindent jobban tudok, mint az edző, a játékos és a bíró. Javíthatatlan vagyok: szurkoló."

A különbség: Rákosi kitalál vagy elhisz egy gyermekded történetet. Ilyen öreganyók csak a mesében vannak, nem az 1946-os magyar valóságban. Magyarországon alighanem egyetlen öreg parasztasszony sem hagyta a házát ablak nélkül – és ha közben esik az eső? –, s bizonyára egyetlenegy sem fogalmazott úgy, hogy „amit a kommunisták mondanak, azt be is tartják". Rákosi úgy gondolta, ilyen mesékkel meg lehet nyerni a nép rokonszenvét. Nem tudta, hogy az

emberek az ilyesmin csak nevetnek. Aztán, amikor keményebb idők jöttek, már nem nevettek.

Kádár csak mesélt. S amit mesélt, annak nem volt tanító célzata, nem akart vele agitálni. Történetének mégis filozófiája van. Pályája számomra bizonyíték, hogy az élettapasztalat, a valóságismeret egy fokon bölcseletté válik.

Az 1947-es választásokat két jelentős esemény előzte meg Magyarországon. Akik úgy gondolták, hogy Magyarország évtizedekig nem heveri ki a háború okozta pusztulást, tévedtek. Pedig eleinte sok jel erre utalt. Magyarország állította fel az infláció világrekordját. Amíg 1945 decemberében 765 milliárd pengő volt forgalomban, 1946 júliusában 47 349 492 trillió. Én nem tudom, hogy ez az összeg mit jelent, csak azt, hogy a dolgozók táskában vitték haza a fizetésüket, aminek egy nap múlva semmi értéke sem volt. Szinte hihetetlenül rövid idő alatt, 1946. augusztus 1-re sikerült megteremteni az értékálló új pénzt. 1 új forint 400 ezer kvadrillió pengőt ért. Ennek az értékét sem tudom, csak azt, hogy senki sem váltott be pénzt, az utcákon halomban hevertek az eldobált, silány papírra nyomott bankók. A fiatal magyar állam ezzel is politizált: a Horthy-rendszer által bevezetett pengő helyett forintnak nevezte az új pénzt. S a pénz, sokak meglepetésére, valóban értékállónak bizonyult.

Ha szűkösen is, lassan volt már ennivaló, meglehetősen silány minőségű ruha, cipő. Az 1947-ben elfogadott hároméves népgazdasági terv azt tűzte ki céljául, hogy három év alatt mind a termelés, mind az életszínvonal tekintetében el kell érni az utolsó békeév szintjét.

Közben, 1946 őszén megkötötték a békeszerződést a győztes és a legyőzött államok között. Magyarországnak az a sors jutott, amit Horthyék, Szálasiék érdemeltek meg. A hitleri Németország szövetségese ismét a trianoni határok közé szorult. Holott a háborúban való részvételért nem a magyarság, hanem az ország vezetése volt a felelős. Csakhogy akik a világpolitikát irányítják, államokban gondolkodnak, nem népekben vagy nemzetekben. Csehszlovákiát a németek feldarabolták. Jugoszlávia végig harcolt a Harmadik Birodalom ellen. Románia előbb lépett ki a háborúból s fordult szembe Németországgal, mint Magyarország. A győztes hatalmak aligha szentesíthették a Hitler áldásával jóváhagyott határkiigazításokat.

Az ország is, vezetői is beletörődtek a békeszerződésbe, mert tudták, hogy nem számíthatnak másra. S a politikusokat és a közvéleményt elsősorban nem a békekötés, hanem a pártharcok foglalkoztatták.

Az 1947-es választásokkal kapcsolatban ma is

felemlegetik, hogy a választásokon csaltak, s a kommunisták csak ilyen módon lettek az ország legerősebb pártja.

A mondat első fele igaz, a második nem. A választásokon valóban használták a hírhedt „kékcédulákat", egyébként a pártvezetőség tudta és jóváhagyása nélkül. Ezekkel az igazolványokkal visszaélve azok, akik nem a lakóhelyükön tartózkodtak, többször is leszavazhattak. Hitelesnek tűnő számítások szerint a kommunisták talán két mandátumhoz jutottak ezáltal. A 411 fős országgyűlésben ez se nem osztott, se nem szorzott. Kétségtelen viszont, hogy ez a nem éppen bölcs és célravezető akció súlyos erkölcsi kárt okozott; előhangja volt annak a szomorú korszaknak, amikor némely kommunista vezető úgy gondolta, a munkáshatalom érdekében bármiféle eszköz igénybe vehető. A régi közmondás szerint a pokolba vezető út is jó szándékkal van kikövezve.

Az 1947-es választások után az ellenzék még egy kétségbeesett kísérletet tett a hatalom megszerzésére. A Kisgazdapártból kivált pártok vezetői igyekeztek rávenni volt pártjukat, hogy a Kisgazdapárt lépjen ki a koalícióból, s velük alakítson kormányt. Ezt ugyanúgy elutasították, ahogy csődöt mondott a jobboldali szociáldemokratáknak az a kísérlete is, hogy pártjuk a kommunisták kizárásával alakítson koalíciós kormányt. Végül is

az új kormány a kisgazdapárti Dinnyés Lajos elnökletével alakult meg, öt kommunista, négy-négy kisgazdapárti és szociáldemokrata s két parasztpárti miniszter részvételével.

Az 1947-es választási győzelem után a kommunisták 1948-ban újabb jelentős eredményt értek el. A szociáldemokrata párt jobboldali és centrista vezetői lemondtak, vagy leváltották őket, többen elhagyták az országot, s 1948 júniusában a két munkáspárt Magyar Dolgozók Pártja néven egyesült. A párt elnöke Szakasits Árpád, főtitkára Rákosi Mátyás, főtitkárhelyettese Farkas Mihály, Kádár János és Marosán György lett.

Úgy látszott, az ország belpolitikai helyzete stabilizálódik. A Magyar Dolgozók Pártja vezette baloldali kormánykoalíciónak biztos többsége volt, sem az ellenzék, sem egyetlen társadalmi réteg nem veszélyeztette a hatalmát. 1947-ben államosították a bankokat, 1948 elején a száznál több munkást foglalkoztató gyárakat, 1948 nyarán államosították az egyházi iskolákat. Sok jel utalt arra, hogy kiegyensúlyozott, nyugodt korszak következik Magyarországon. Ez tükröződik Kádár 1948. márciusi országgyűlési felszólalásában is:

„A mi politikánk alapelve éppen a nyugodt és gyorsabb fejlődés sikere érdekében az első naptól kezdve az összes demokratikus erők összefogása.

Ezen a felfogásunkon nem változtattunk akkor sem, amikor a Magyar Kommunista Párt az országnak számbelileg is legerősebb pártja lett. Ellenkezőleg, mindenki tapasztalhatja, hogy azóta a koalíció szilárdabb lett, a korábbi, csaknem kéthetenként megismétlődő válságok már a múlthoz tartoznak, s mi reméljük, hogy a jövő még inkább megrázkódtatás nélküli és válságmentes lesz. Mi szeretnők, ha meg lehetne valósítani a magyar nép összes demokratikus erőinek még szilárdabb szövetségét, mint ahogy az eddig volt. Az egész magyar nép kívánsága és az ország érdeke is, hogy az örökös pártviták helyébe mindinkább a közös, egyetértő, alkotó, demokratikus munka lépjen. A mi demokráciánk rendszerével megfér és az ország számára valóban hasznos szolgálatot tehet egy, a demokráciát ténylegesen elfogadó, építő jellegű kritikát gyakorló ellenzék."

A többpártrendszerről vallott nézet akkoriban nem Kádár egyéni véleménye volt, hanem a kommunista párt hivatalos álláspontja. Révai József, a vezető ideológus így írt a Szabad Nép 1948. szeptember 26-i számában: „Nálunk népi demokrácia van, koalíció van, osztályok vannak, nem mosódtak el a munkásság és a parasztság közötti különbségek; ilyen körülmények között a pártok formális megszüntetésével egy lépést sem tennénk előre az osztályok megszüntetése felé."

Kádár Jánosnak nemcsak akkor volt ez a véleménye, ma is úgy gondolja, helyes lett volna a többpártrendszer fenntartása. Nem így történt. Rákosi már a Központi Vezetőség 1948. novemberi ülésén a „régi formák és intézmények" megszüntetésének fontosságát hangsúlyozta, s az 1949. márciusi ülésen tartott főtitkári beszámolójában egyértelműen leszögezte, hogy a pártok puszta léte „tartalékot" jelent az osztályellenség számára. A pártok egymás után szűntek meg, vagy szüntették meg őket; 1949-től lényegében egypártrendszer volt Magyarországon.

Mi okozta ezt a gyökeres politikai fordulatot, ami természetesen nemcsak a többpártrendszer felszámolásában nyilvánult meg?

„Én 1931 szeptemberében lettem tagja az akkori illegális Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetségnek – mondta Kádár egyik beszédében. – Az egyik sejtülésen, ahol öten voltunk, a titkárunk tartott egy kis tájékoztatót a nemzetközi helyzetről. Nagyon figyeltem, hiszen először vettem részt ilyen találkozón, és amíg élek, nem felejtem el. A sejt titkára is azt a kifejezést használta, hogy a nemzetközi helyzet bonyolult. Ez már több mint 45 éve történt, régen volt. Azóta is sok beszámolót hallottam a nemzetközi helyzetről, s majdnem mindegyik ezzel kezdődött."

Bármennyire jellemző, sajnos, korunkra ez a

történet, tény, hogy a nemzetközi helyzet 1948-ban az átlagosnál is bonyolultabb volt. Elmúltak az idők, amikor a Vörös Hadsereg és a nyugati hatalmak csapatai szövetségesként harcoltak a közös ellenség, a fasizmus ellen, s az angol király díszkardot küldött a sztálingrádi győzőknek. Churchill, aki a második világháborúban a Szovjetunió szövetségese volt, visszatért régi énjéhez, s fultoni beszédében ismét meghirdette a kommunizmus elleni harcot. Az Egyesült Államokban, amely ipari és katonai ereje s nem utolsósorban atombombája miatt a világ vezető hatalma lett, Roosevelt halála után a szélsőségesen konzervatív Truman került az elnöki székbe, aki ugyancsak a Szovjetunióban látta Amerika és a nyugati világ első számú ellenségét. Bekövetkezett az, amire Hitler élete utolsó napjaiban számított, s ami akkor elképzelhetetlen volt: a nyugati szövetségesek és a Szovjetunió ellenségként méregették egymást. A szép, de rövid álomnak, hogy a világháború mérhetetlen szenvedései után nyugodt korszak következik, vége szakadt.

A három nyugati nagyhatalom 1949-ben létrehozta a velük szövetséges Német Szövetségi Köztársaságot, mintegy jelezve, hogy már nem Németországot, hanem a Szovjetuniót tartják legfőbb ellenségüknek. 1948-ban megalakult a Nyugat-Európai Unió, majd ebből 1949-ben az

Észak-atlanti Szövetség elnevezésű katonai szervezet, a NATO.

1949-ben a kínai polgárháborúban a kommunisták győzedelmeskedtek. Amikor 1950-ben az Egyesült Államok katonailag is beavatkozott a szocialista Észak-Korea és a Li Szin Man diktátor vezette Dél-Korea közötti háborúba, az északiak a Kínai Népköztársaság segítségével megállították az amerikaiak előretörését. Alighanem ennél is érzékenyebben érintette az amerikai vezetőket, hogy a Szovjetunió 1949-ben előállította első atombombáját, melynek elkészülését az amerikai szakemberek 1954-re vagy legrosszabb esetben 1952-re jósolták. Ezzel megszűnt az állandó fenyegetettség, hogy az Egyesült Államok bármikor atomtámadást intézhet a Szovjetunió ellen anélkül, hogy az válaszolni tudna. Viszont elkezdődött az atomfegyverkezési hajsza, amely mindmáig megnyomorítja a világot.

Ebben a feszült nemzetközi helyzetben a Szovjetunió ismét olyan helyzetbe került, amilyenben megalakulása óta szinte mindig is volt: a létét fenyegették. Hol polgárháborúval, hol intervencióval, hol blokáddal, hol katonai támadással. Soha senki nem fogja tudni megmondani, hány szovjet állampolgár pusztult el erőszakos halállal a szovjethatalom harminc éve alatt a legkülönbözőbb ellenségek kezétől, de számuk leg-

alább 30 millióra becsülhető. Aligha volt a világtörténelemben ország és társadalmi rend, amelyik ennyi vért áldozott volna fennmaradásáért.

A hidegháború, amely bármikor átalakulhatott volna valóságos háborúvá, nemcsak a külpolitikai és világgazdasági kapcsolatokat fagyasztotta be, hanem a Szovjetunió és a népi demokratikus országok belpolitikáját is. Ostromhelyzetben, úgy vélték, nem a demokrácia és az egyéni szabadság biztosítása az állam legfontosabb feladata.

Igaz, ez a nézet nem volt szükségszerű. A Szovjetunió Lenin életében élte át történelme legveszélyesebb korszakát, s Lenin nem úgy vélte, hogy a külső fenyegetettség ellen a belső elnyomás a leghatékonyabb védekezés. Lenin halála után azonban Sztálin lett a Szovjetunió vezetője, s a politikai módszerek megváltoztak.

Azok az emigráns kommunista vezetők, akik a harmincas-negyvenes években a Szovjetunióban éltek, nagyjából tudták, hogyan reagál a sztálini politika a hidegháborús fenyegetettségre. Az itthoni kommunistáknak erről nem volt fogalmuk.

– Többször alaposan végiggondoltam – mondja Kádár –: ha valaki 1948-ban elmondja nekem, mi történik az elkövetkező években, egy szavát sem hittem volna el. Lázálomnak, agyrémnek hittem volna, annyira elképzelhetetlen volt.

Nem hiszem, hogy a többpártrendszer a de-

mokrácia alapja, de erőszakos felszámolása kétségtelenül jelzett valamit. A marxizmus klasszikusai soha nem állították, hogy a szocializmus politikai intézményrendszere az egypártrendszer; a Szovjetunióban 1917 után a többi párt önmagát semmisítette meg azáltal, hogy a fegyveres polgárháborúban a fehérek oldalára állt. Pedig Magyarországon a többpártrendszer felszámolása nem történelmi szükségszerűség volt, hiszen a magyar koalíció pártjai elfogadták a szocialista államrendet, hanem annak a megnyilvánulása, hogy nemcsak az ellenvélemény, de a különvélemény is megengedhetetlen.

Ha nem is fogalmazódott meg így, az egyformaság, a mindennel egyetértés lett a legfőbb követelmény, az élet szinte minden területén. Ezzel párhuzamosan kezdett kialakulni a tévképzet, hogy létezik valamiféle tökéletes központi Agy, amely mindent eldönt, a vállalatoknak, üzemeknek, hivataloknak, állampolgároknak, falvaknak nincs más feladatuk, mint a döntések minél tökéletesebb végrehajtása.

Ugyanez a folyamat játszódott le nemzetközi viszonylatokban is. Lengyelország a náci Németország ellensége volt, a háború alatt polgárok, nacionalisták, kommunisták, antikommunisták százezrei harcoltak a megszállók ellen. A fejlett iparral rendelkező Csehszlovákiában liberális

polgári demokrácia volt, amikor Németország feldarabolta és bekebelezte. Bulgáriában a cár, Romániában a király uralkodott, olykor fasiszta vezetőkkel, mindkét állam elmaradott agrárország volt, de végül mindketten szembefordultak Németországgal. Magyarországon félfasiszta, félfeudális, némely vonatkozásában liberális uralom volt, ami egy fasiszta diktatúrába torkollott. Hogyan lehetett ezeknek az olyan különböző országoknak belpolitikáját, gazdaságát, társadalmi felépítését, politikai intézményrendszerét egyetlen séma szerint alakítani?

Egyetlen szocialista ország nem volt hajlandó elfogadni az egyformaság követelményét, Jugoszlávia. S nem az egypártrendszer kérdésében, ami ismét csak jelzi, hogy nem ez volt a döntő kérdés. Jugoszláviában a győzelem után nem volt több párt, mint a többi kelet-európai országban. De a Jugoszláv Kommunisták Szövetsége úgy vélte, hogy egy nemzetközi szervezet – a Komintern utódjaként 1947-ben alakult meg a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztatási Irodája – nem határozhatja meg minden részletében a különböző kommunista pártok politikáját, a különböző szocialista országok államrendjét.

1948 júniusában a Tájékoztatási Iroda elítélte a Jugoszláv Kommunisták Szövetségét, vezetőit nacionalistának, szovjetellenesnek nevezte. Az

1949-es határozat pedig már árulónak, imperialista ügynököknek nevezte a jugoszláv vezetőket, akik a kapitalizmus visszaállítására törekszenek, s összeesküvést szőnek a többi szocialista ország ellen.

Alighanem a jugoszláv válság volt a végső oka a magyar belpolitika radikális megváltoztatásának, egy olyan politikai légkör kialakításának, ami addig nemcsak ismeretlen, de elképzelhetetlen is volt Magyarországon. S 1949 júniusában az ország lakossága megdöbbenve értesült az újságokból, hogy Rajk Lászlót, a Magyar Népköztársaság külügyminiszterét, a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának tagját államellenes összeesküvés vádjával letartóztatták.

A magyar munkásmozgalom legtragikusabb fejezetéhez érkeztünk. Kommunisták börtönöztek be, kényszerítettek hazug vallomásra, kínoztak meg, végeztek ki kommunistákat.

Nem ennek az írásnak a feladata tisztázni a koncepciós perek okait, mechanizmusát, pontos történetét. Tucatnyi embert ismerek, aki áldozata volt ezeknek a szörnyű pereknek, egyet-kettőt közülük a barátomnak is nevezhetek, számos emlékezést olvastam ezekről az időkről, ismerek néhányat a végrehajtók közül is. A koncepciós perek egyik rejtélye, hogy minden részt vevő pribék vagy áldozat maga is rejtély. A teljes igazságot

senki sem tudhatja. Úgy gondolom, ha kinyitnák a legtitkosabb irattárak legtitkosabb dossziéit – bár kétlem, hogy vannak ilyenek –, a pontos igazságra akkor sem derülne fény.

A miértre sem tudom a pontos választ. Nem elegendő magyarázat, hogy Rákosiék az egyre feszültebb, már-már háborúval fenyegető helyzetben úgy vélték, Magyarországon keménykezű diktatúrára van szükség, ezért kell eltávolítani a politikai életből – nemegyszer az életből is – azokat, akikről feltételezték, hogy szembekerülhetnek velük. Nem elegendő, hogy így akarták demonstrálni az imperialista veszélyt, a jugoszlávok elleni határozat helyességét. A nemzetközi összefüggések sem adnak pontos magyarázatot, mert nem egy szocialista országban – s ez Rákosiék külön megbocsáthatatlan bűne – nem végeztek ki egyetlen politikust sem. Legkevésbé helytálló magyarázat az, hogy a párton belüli ellenzéket akarták felszámolni. Mindegyik indok külön-külön igaz, de semmiképp sem a teljes igazság, még együttesen sem.

Magyarországon 1949-ben nem volt olyan ellenzéki erő, amely a rendszert megbuktathatta vagy akár komolyan veszélyeztethette volna. Az egyetlen, amitől Rákosiéknak tartaniuk kellett, hogy a pártvezetőség egy része szembefordul velük. A hatalom borzalmas torzulása is megnyilvá-

nul ebben: meg voltak győződve, hogy a társadalmi rend biztonsága elképzelhetetlen az ő személyes hatalmuk nélkül.

Ez a feltételezés képtelenség volt, mert 1949-ben sem Rajk László, sem egyetlen más kommunista vezető nem képviselt alapjaiban más politikai irányvonalat, személy szerint tisztelték Rákosit, elismerték a párt vezetőjeként. Ennek ellenére ez a torz logika munkált a perek mélyén. A letartóztatott polgári politikusok viszonylag enyhe ítéletet kaptak, a volt szociáldemokraták általában súlyosat, de kivégezni csak kommunistákat végeztek ki. Köztük is feltűnően nagy arányban magas rangú honvéd- és rendőrtiszteket, akik valóban rendelkeztek fegyveres erővel, de ezt eszük ágában sem volt sem a szocializmus, sem Rákosiék ellen fordítani. Az áldozatok döntő többsége olyan kommunista volt, aki a felszabadulás előtt Magyarországon vagy valamelyik nyugati államban élt, Rákosiék számára tehát idegen, megbízhatatlan volt.

Kétségtelen viszont, ismerve a kivégzettek és letartóztatottak többségének alkatát, múltját, életpályáját, felfogását, hogy hosszabb távon alighanem nem helyeselték volna Rákosiék politikáját, módszereit. Ebben az értelemben tehát jól működtek Rákosiék ösztönei. Ezen az sem változtat, hogy kivételek mindkét irányban akad-

tak. Ismertem olyan kiváló kommunista vezetőt, aki élete végéig nem tudta megemészteni, miért maradt ő szabadlábon, holott egész élete, az illegális mozgalomban betöltött szerepe, baráti köre, egyénisége arra predesztinálta, hogy ő is az áldozatok közé kerüljön. Ismertem két testvért, mindkettő államtitkár volt; a képességesebbnek nem esett baja, a másik sok évet töltött börtönben.

Nem az én feladatom ítéletet mondani, nem is ismerem pontosan a részleteket. Inkább a konstrukció mechanizmusának érzékeltetésére írom, hogy a koncepciós perek lényegét, összefüggéseit, politikai értelmét alighanem csak a legfelsőbb három-négy politikai vezető s talán az Államvédelmi Hatóság parancsnoka ismerte. Bármilyen hihetetlennek tűnik ma már, nemcsak a Politikai Bizottság többi tagja nem volt beavatva, hanem a perek előkészítői és végrehajtói sem. Ami természetesen nem menti fel sem a bűnösöket, sem azokat, akiket politikai felelősség terhel.

– Utólag visszagondolva sok apróság összeállt bennem – mondja Kádár. – Péter Gábor egyszer, közvetlenül a felszabadulás előtt azt mondta, ő a politikai rendőrséget szeretné vezetni. Nem értettem. Ha engem rendőrnek küld a párt, megyek, mint ahogy mentem is. De hogy valakinek ez legyen a vágya? Aztán, már néhány évvel a fel-

szabadulás után, Rajkra kezdett panaszkodni Péter Gábor, hogy nem hagyja önállóan dolgozni az államvédelmet, mindenbe beleszól. Később Pálffyról és Sólyomról említette, hogy hiába, kibújik belőlük a volt horthysta katonatiszt. Mondtam neki, menjen a francba ezekkel a hülyeségekkel, de nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget a megjegyzéseknek. Még akkor sem, amikor később Farkas Mihály mindhármukkal kapcsolatban szinte szó szerint megismételte ugyanezeket a vádakat.

Rajk ebben az időben belügyminiszter volt, Pálffy György a katonai elhárítás vezetője, Sólyom László Budapest rendőr-főkapitánya, Péter Gábor az államvédelem vezetője, Farkas Mihály a Központi Bizottságnak a fegyveres erőkért felelős titkára. S ezek a vádak csak színezték a későbbi, sokkal borzalmasabb és hazugabb vádakat.

Egy vasárnap Rákosi meghívta Kádárt a lakására. Ott volt Gerő, Farkas, Révai. Kádárnak azonnal föltűnt, hogy nincs jelen Rajk, aki pedig hivatalosan is a párt legfelső vezetői közé tartozott.

– Arra csak később jöttem rá – mondja Kádár –, hogy ez a négy ember rendszeresen megbeszél minden fontos kérdést, mielőtt az a Politikai Bizottság elé kerül.

Rövidesen kiderült, miért nincs ott Rajk. Far-

kas Mihály beszámolt, hogy az Államvédelmi Hatóság jelentései szerint Rajk László feltehetőleg az amerikai titkosszolgálat embere.

– Először szóhoz sem jutottam a döbbenettől – mondja Kádár. – Csak annyit tudtam mondani, hogy ez képtelenség.

Farkas azzal érvelt, hogy a jelentéseket Svájcban dolgozó megbízható ügynököktől kapták. Kádár tiltakozott. Gerő és Révai hallgatott. A meglehetősen szűkszavú vitát Rákosi végül is azzal zárta le, hogy ha ilyen gyanú van Rajk ellen, még ha nem is lehet pontosan bizonyítani, ne maradjon belügyminiszter, hanem vegye át a külügyi tárcát, a belügyminiszter pedig Kádár legyen.

– Azt azonnal megértettem – mondja Kádár –, hogy Rákosiék ezt a kérdést már nélkülem eldöntötték. Azt is, miért hívott Rákosi engem később-re, mint a többieket. Révai nagyon sápadt volt. Azt hiszem, én is.

1948 szeptemberében Rajk Lászlót külügyminiszterré, Kádár Jánost belügyminiszterré nevezték ki. „Nagy és megtisztelő feladat számomra: sikerrel folytatni és továbbfejleszteni Rajk László alkotó munkáját" – mondotta a korabeli sajtó tudósítása szerint hivatalába lépésekor Kádár. Rajk pedig így válaszolt: „Úgy érzem, búcsúzásról nincs is szó."

Hogy mit érzett Rajk, nem tudni. Volt-e benne sértettség, gyanú: nincs rá tanú, bizonyíték, de úgy gondolom, hogy nem. Nemcsak azért, mert tagja maradt a párt legfelső irányító testületének, a Politikai Bizottságnak, hanem mert akkoriban természetes volt, hogy egy pártvezetőre hol ezt, hol azt a tisztséget bízták. Csak három példát említek a kormánylistákon gyakran szereplő kommunista vezetők közül. Nagy Imre 1944–45-ben földművelésügyi, 1945–46-ban belügyminiszter, 1950–52-ben . élelmezésügyi, 1952-ben begyűjtésügyi miniszter, 1952–53-ban miniszterelnök-helyettes, 1953–55-ben, majd 1956-ban miniszterelnök volt. Gerő Ernő 1945-ben kereskedelmi és közlekedésügyi, 1945–47-ben közlekedésügyi, 1948–49-ben pénzügyminiszter, 1949–52-ben államminiszter, 1953–54-ben belügyminiszter, 1953–56-ban a miniszterelnök első helyettese. Molnár Erik 1944–47-ben népjóléti, 1947-ben külügyminiszter, 1950-ben, 52-ben igazságügy-, 1952–53-ban külügy-, 1954–56-ban igazságügy-miniszter.

Maga a tárcacsere nem kelthette fel Rajk gyanúját. Mennyire érezte az ellene megnyilvánuló bizalmatlanságot, nem tudni. De biztos, hogy arra az irtózatra, ami rá várt, nem gondolhatott. Nem képzelhette el, hogy az ő mozgalmában, amelyért egész életében küzdött, amelyben hitt

és amelyre büszke volt, ilyesmi bekövetkezhet. Ez is a korhoz tartozik.

Az viszont korszakváltást jelentett, hogy 1949. május 20-án Rajk Lászlót az Államvédelmi Hatóság letartóztatta.

A Rajk-pert a nyilvánosságnak szánták, ügyeltek a látszatra. Először Szőnyi Tibort és Szalai Andrást tartóztatták le. Szőnyi a második világháború alatt Svájcban élt, a háború után a kommunista párt utasítására kapcsolatot teremtett az Egyesült Államok hírszerző szolgálatával, hogy segítségükkel a Nyugat-Európában élő emigráns magyar kommunisták hazajussanak Magyarországra. Szalai a magyar illegális párt tagja volt; a Horthy-rendőrségen annyira megkínozták, hogy csaknem belehalt. A felesége jugoszláv partizánként harcolt.

A fővádlottak életrajzára, de merőben hamis, hazug adatokra épült a vád három fő pontja: Rajk és társai az amerikai titkosszolgálat ügynökei voltak, jugoszláv kémek, a Horthy-rendőrség besúgói. A perben szereplő honvéd tábornok és rendőr ezredes a negyedik fő vádpontot, a fegyveres összeesküvést voltak hivatottak bizonyítani. Vádlottként szerepelt még az előbbiek színezésére egy jugoszláv diplomata, a magyarországi szerb-horvát kisebbség egyik vezetője s egy volt baloldali szociáldemokrata politikus.

Bizonyos vagyok, soha nem tudjuk meg pontosan, mi történt Rajk László letartóztatása és kivégzése között. Nemcsak azért, mert a koronatanú, Rajk halott, s azóta meghalt, tudomásom szerint, valamennyi vádlott-társa is. Azt hiszem, Rajk László, ha élne, sem tudná pontosan megmondani, mi játszódott le benne. Erre talán csak Shakespeare vagy Dosztojevszkij lenne képes. Megkínozták? Valószínűleg. Csakhogy Rajk jó néhányszor megjárta már a rendőrségi vallatószobákat, és soha nem tudták megtörni. Napokig, hetekig nem hagyták aludni, hogy megtörjék az akaratát? Idegrendszerét állandóan 180 fokos fordulatokra kényszerítették: hol halotti csendbe, hol pokoli lármába, hol vakító fénybe, hol koromsötétbe mártották, hol kínozták, hol elvtársként beszéltek vele? Megfenyegették a családja elpusztításával, hitegették, hogy életben hagyják? Mindezt jó néhány letartóztatottal végigcsinálták. Kábítószert adtak neki, ahogy az ugyancsak letartóztatott Mindszenty írja önmagáról emlékirataiban? Csakhogy nincs olyan kábítószer, amivel el lehet érni, hogy valaki napokon keresztül a nyilvánosság előtt vallomást tegyen általa el nem követett tettekről. S vádlói oly biztosak lehettek a dolgukban, hogy a pert a rádió egyenes adásban közvetítette.

Rajk viszont ott állt a mikrofonok előtt, s ha-

lottsápadtan, színtelenül, de folyamatosan mondta koholt vallomását: amerikai ügynök volt, rendőrségi besúgó, a jugoszláv fasiszták cinkosa, aki államcsínyre készült, meg akarta gyilkoltatni a kommunista párt vezetőit.

Nem kommunista az, aki ismeri ezt a vallomást, s azóta nincsenek nyugtalan éjszakái.

Van, akiről tudjuk, hogyan járta végig ezt az utat. Mint az az egykori huszártiszt, az ellenállási mozgalom egyik katonai vezetője, a felszabadulás után a demokratikus hadsereg főtisztje, aki 1949-ben a parancsot végrehajtva vezényelte bajtársa, barátja és feljebbvalója, Pálffy György altábornagy kivégzését. Amikor őt is letartóztatták, egy pohár konyakot és a vallomását kérte. Nem voltak illúziói. Ne merje senki cinikusnak nevezni. Az életét kockáztatva harcolt egy ügyért, s ezt az ügyet meg nem tagadva állt az akasztófa alá.

A legáltalánosabb, legkézenfekvőbb magyarázat, hogy Rajkot meggyőzték, pártja és a nemzetközi munkásmozgalom érdekében van szükség a vallomására; elhitették vele azt a torz agyalmányt, hogy egy ilyen per, ezek a vallomások megrendítik a népet, erősítik ellenállását az ellenséggel szemben.

Nem hiszem, hogy ilyen egyszerű ez, bar bizonyára van benne igazsag, több is, mint a többi magyarázatban. Két kiegészítést mindenképp

hozzátennék. Az egyik koncepciós per fővádlottja azt mondta az utolsó szó jogán: talán megmenthette volna az életét, de mi értelme lenne az életének, ha nem lehetne többé kommunista. Kádár hasonlóképp vélekedik Rajk tragédiájáról. Szerinte a bírósági tárgyalóteremben egy teljes összeomlott ember állt, akit megfosztottak becsületétől, hitétől, életcéljától, élete értelmétől, akit pártja, népe, elvtársai, barátai megtagadtak, akiben minden, amit a világról tudott és vallott, összekeveredett, s akinek csak egyetlen vágya volt, a halál, mert az életet így nem tudta elviselni. Kádár véleménye azért is figyelmet érdemel, mert nem sokkal később neki is át kellett élnie ezt az állapotot.

Nem tudom, nem is feladatom megfejteni a rejtélyt. Csak azt mondhatom, az ország tisztelegjen Rajk László, negyvenéves, egykori tanárjelölt, a spanyolországi nemzetközi brigádok politikai biztosa, a Kommunisták Magyarországi Pártja titkára, a Magyar Köztársaság minisztere, a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának tagja; Pálffy György, negyvenéves, egykori magyar királyi vezérkari százados, az illegális kommunista párt katonai bizottságának vezetője, a Magyar Köztársaság hadseregének főfelügyelője, altábornagy, a honvédelmi miniszter helyettese; dr. Szőnyi Tibor, negyvenhat éves orvos, a

Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének és Szervező Bizottságának tagja, a párt káderosztályának vezetője; Szalai András, harminckét éves mérnök, a Magyar Dolgozók Pártja káderosztályának helyettes vezetője és társaik emléke előtt, és soha ne felejtse el sorsukat. Békésebb korok, nyugodtabb idők elfogulatlanabb magyar állampolgárai, akik nem ismerték az áldozatokat s azokat, akik feláldozták őket, talán majd másképp gondolkodnak. Én kortársuk vagyok; nem akarok és nem tudok felejteni.

Nyitott és megválaszolásra vár az a kérdés is, miért hitték el százezrek ezeket a szörnyű, képtelen, minden logikának, emberi tapasztalatnak ellentmondó vádakat. Nem elegendő magyarázat, hogy az áldozatok maguk vallottak maguk ellen. Nemcsak azért, mert a jog alapvető szabályai szerint a beismerő vallomás semmit sem ér tárgyi bizonyítékok nélkül, azok pedig nem voltak. Az ország júniusban tudta meg Rajk letartóztatását s az ellene emelt vádakat, és csak szeptemberben hallhatta, olvashatta Rajk vallomását. Azt hiszem, kevés kommunista volt, aki nem hitte el már a vallomás elhangzása előtt a vádakat. Pedig jó néhányan személyesen ismerték Rajkot és letartóztatott társait. A pártfegyelem nemcsak az áldozatok tudatát bénította meg, hanem a párttagokét is. S ezt a fegyelmet akkoriban még

nem parancs szülte, nem a félelem, hanem meggyőződés, hit, egy eszme vállalása. Azt még el tudták képzelni, hogy Rajk áruló, de azt nem, hogy pártjuk vezetői ilyesmire vetemednek. S valóban az utóbbi volt a hihetetlenebb. Ezeknek a szörnyű pereknek a valósága túl volt minden emberi képzeleten, ismereten. Ez a magyarázata annak is, hogy azok nem hitték el a Rajk elleni vádakat, akik eleve minden rosszat feltételeztek a kommunistákról.

– Nekem még két évet kellett várnom, hogy rám kerüljön a sor – mondja Kádár.

Egy idő múlva nyilvánvaló volt, hogy ő is sorra kerül. Ne higgyük el az 1956 után kitalált mesét, amit nem egy műben tényként közöltek, hogy ő vette rá Rajkot a vallomásra. Azt se, hogy belügyminiszterként beleláthatott a per előkészítésébe. Az Államvédelmi Hatóság akkoriban már nem tartozott a belügyminisztériumhoz, önálló szerv volt, közvetlenül Farkas Mihálynak alárendelve. Rákosiéknak megmondta, hogy nem hisz Rajk bűnösségében, tiltakozott a letartóztatása ellen. Említettem, hogy az illegalitásban alig találkoztak; később sem volt közöttük szoros kapcsolat, személyes élmények alapján nem tudta cáfolni sem a vádakat, sem Rajk vallomását.

– Mégis azt hittem, ekkorát nem tévedhet az emberismeretem – mondja.

A vallomásból először egy apróság szúrt szemet neki. Rajk szerint egy magyarországi vadászkastélyban találkozott illegálisan Rankovics jugoszláv belügyminiszterrel.

– Rajk okos ember volt – mondja Kádár. – Megtanulta, hogy nem szabad felesleges kockázatot vállalni. Mért nem Jugoszláviában találkoztak, teljes biztonságban?

A kérdést feltette Rákosinak is. Ez nem lehet igaz, mondta. És ha ez nem igaz, miért biztos, hogy a többi az?

Jellegzetes kádári gondolkodásmód. Ha egy látszólag lényegtelen részletnek nem érzi a valóságát, nem tudja elfogadni az egészet sem.

Rákosi leintette, s valami olyat mondott, hogy a részletek nem érdekesek. Csak a lényeg a fontos, s a lényeg az, hogy Rajk bűnös.

Nem csoda, hogy Kádár körül megfagyott a Magyarországon akkoriban amúgy is hűvös levegő. Többször kérte, mentsék fel miniszteri tisztéből, mert ilyen légkörben képtelen dolgozni.

– Rákosi ezt nem értette – mondja. – Egyszer felkereste egy elvtársunk, aki magas beosztásban volt. Kérte, hadd mehessen vissza orvosnak, nem tud megfelelni a feladatának. Rákosi őt sem értette. Azt mondta neki, ez képtelenség: aki egyszer megkóstolta a hatalmat, nem mondhat le róla.

1950 júniusában Kádár Jánost felmentették a belügyminiszteri posztról, s a pártközpont osztályvezetője lett. Ugyanakkor változatlanul tagja a Politikai Bizottságnak és a Titkárságnak.

– Rákosi akkor már nemcsak célozgatott arra, hogy én sem vagyok ártatlan – mondja Kádár. – Hónapokig noszogatott, valljam be a bűnösségemet.

Egy társa, aki akkoriban gyakran találkozott vele, azt mondja, semmit sem lehetett észrevenni a benne lévő feszültségből. Látszólag ugyanúgy élt és dolgozott, mint addig. A kötelezőnek érzett pártfegyelem, ami, úgy gondolom, akkor már védekezés is volt, olyannyira meghatározta a létét, hogy még a feleségének sem beszélt arról a képtelen helyzetről, hogy a párt főtitkára árulással gyanúsítja egyik helyettesét.

1951 májusában tartóztatták le.

– Higgye el, megkönnyebbültem. Azt hittem, az állandó bizonytalanságnál semmi sem lehet rosszabb.

Legenda az is, amit többen ugyancsak tényként közölnek, hogy Kádárt a börtönben különlegesen megkínozták. Ez nem igaz, de a lelki tortúra annál gyötrelmesebb volt. Amíg folyt a vallatás, egyetlen másodpercre sem hagyták egyedül, éjjel-nappal két nyomozó volt vele a zárkában. Kádár, a maga makacsságával, egyetlen

feltételhez ragaszkodott körömszakadtáig: nem volt hajlandó vallomást tenni senki ellen. A vád nem sokban különbözött Rajkétól. Életfogytiglani börtönre ítélték. Akkoriban – ki tudja, miért – már nem végezték ki a letartóztatott vezetőket. Mint ahogy a Rajk-peren kívül nem volt több nyilvános per sem; ezt sem tudom, miért.

– Iszonyú csalódás volt az ítélet – mondja Kádár. – Csaknem összeroppantam.

Elege volt mindenből, az aljas hazugságokból, az eszme meggyalázásából, elvei megtiprásából. Azt remélte, hogy halálra ítélik és kivégzik.

Ennek ellentmond egyik 1958-as beszéde. Akkor azt mondta:

„Életemben kétszer voltam olyan helyzetben, hogy már úgy látszott: most meg kell halni. Az egyik eset 1944-ben volt, a másik később. Rólam, különösen 1956-ban, sok mindent mondtak: Kádáron hisztériás roham tört ki, idegbeteg s a többi, pedig személyes tulajdonságaim közé tartozik, hogy nyugodt természetű ember vagyok, és bírom az izgalmakat. Amikor úgy volt, hogy meg kell halnom, elég nyugodtan számvetést készítettem, hogy hol jártam, mit csináltam életemben; 1944-ben nem is volt nekem semmi bajom. Ha úgy adódott, hát meg kell halni. Azért a nép élni fog, a szovjet hadsereg ideér, és a szocializmus

győz. A másik esetben bajban voltam. Akkor valahogy úgy látszott: olyan helyzetben kell meghalnom, amikor összes munkatársam, összes testvérem, akiknek a véleménye az én szememben számít, és akikkel én mint ifjúmunkás együtt dolgoztam, azt fogják hinni, hogy elárultam a kommunizmus ügyét. És ez, higgyék el – szörnyű dolog. Abban a helyzetben én nem az életemért harcoltam. Nagyon szerettem volna megérni, hogy az emberek megtudják: nem vagyok árulója a kommunista zászlónak."

Az ellentmondás, szerintem, látszólagos: el tudom képzelni, hogy valakinek elege van az életből, s ugyanakkor meg akarja érni, hogy tisztázódjék a becsülete. Mindenesetre legyünk óvatosak olyan helyzetek megítélésével, amilyeneket egy átlagos ember szerencsére elképzelni sem tud.

Kádár három és fél évet töltött a Conti utcai börtönben, melynek egyszer már, mint Lupták János katonaszökevény, a lakója volt. Ebben a börtönben akkoriban a legmagasabb beosztású vezetőket őrizték, s a foglyokat nemcsak a külvilágtól és egymástól, de az őröktől is tökéletesen elszigetelték. Kádár három évig nem hallott emberi szót, nem találkozhatott, nem beszélhetett senkivel.

– A legnehezebb – mondja – nem az első három, hanem az utolsó fél év volt.

Nem azok az évek, amikor úgy gondolta, hogy életében soha nem lát mást, mint a zárka fehérre meszelt falait, a vasajtót. Hanem az a hat hónap, amikor már folyt a rehabilitálási eljárása, amikor a nyomozók, az őrök már elvtársnak szólították. Amikor tudta már, hogy valószínűleg mégis szabad lesz, s nemcsak a szabadságát kapja vissza, a becsületét is.

– Amíg úgy bántak velem, mint egy kémmel, bűnözővel, ellenséges ügynökkel – mondja Kádár –, addig volt türelmem. De amikor már elvtársnak szólítottak, nehezen bírtam tovább. Meddig tartanak még börtönben, ha tudják, hogy ártatlan vagyok?

A nyomozótiszt, aki a rehabilitációs eljárást vezette (egyébként ő vezette Kádár kihallgatásait is, némileg más hangnemben), újra meg újra azt mondta, hogy az elvtársak – mármint a párt vezetői – nagyon elfoglaltak, s ő semmiben nem dönthet nélkülük. A külvilágtól teljesen elzárt Kádár nem tudhatta, milyen hatalmi harc folyt akkoriban a magyar párt vezetői között, aminek függvénye volt az ártatlanul letartóztatottak rehabilitálása is. Azt sem tudta, hogy 1953-ban letartóztatták az Államvédelmi Hatóság vezetőjét. S azt sem, hogy nem az általa elkövetett törvénytelenségek miatt.

Volt egy tragikomikus epizódja is Kádár János és társai rehabilitálásának. Egyik vádlott-társa makacsul megtagadta, hogy visszavonja önmaga ellen tett hamis vallomását, aminek alapján jogilag jogtalanul elítélték. Azt mondta, ahányszor visszavonta a vallomását, mindig rosszabb lett a sorsa.

A kétségbeesett államvédelmi tiszt, aki ezáltal elakadt munkájában, foglyának, Kádár Jánosnak könyörgött, segítsen meggyőzni konok vádlott-társát, vallja már be, hogy nem bűnös.

– Segített neki az isten – mondja Kádár.

Kádár János 1954 őszén szabadult. Negyvenkét éves volt akkor, a szóhasználat szerint a legszebb férfikorban. A haja megritkult, az arcbőre sárgás lett, a szeme rángott, a keze remegett. Akik nem ismerik a magyar történelmet, azt gondolhatják, nincs olyan bugyra a pokolnak, melyet még nem járt meg. Pedig van. Ott is találkozunk majd vele.

A tragédia felé

A törvénytelen perek csak részei voltak annak a folyamatnak, melynek következményeként az országban egyre inkább úrrá lett a félelem. Sok embert minden bírósági ítélet nélkül internáltak, a Horthy-korszak vezető hivatalnokait, magasabb

rangú katona-, rendőr- és csendőrtiszteket, gazdagabb polgárokat és családjukat kitelepítették a fővárosból, lakásukat, ingóságaikat elkobozták. Falun összeállították a kuláklistákat, s hogy ezekre ki került, azt gyakran nem a valóságos anyagi helyzet, hanem intrika, személyi ellentétek vagy egyszerűen a véletlen döntötte el. Az „éberség" lett a legfőbb politikai követelmény, s ahol valami hiba volt, ott elsősorban az „ellenség kezét" szimatolták, és nem a hiba valós okát keresték. Jaj volt annak a tisztviselőnek vagy művezetőnek, aki elfelejtette bezárni az íróasztalfiókját, vagy elöl felejtett egy iratot. Örülhetett, ha megúszta annyival, hogy neve a szégyentáblára került. Az egész országot benyálazta a hazugság; kirakat-élmunkásokat jelöltek ki, akikkel mindenféle fondorlattal 1000 százalékra teljesíttették a normákat, s el akarták hitetni a munkásokkal, csak rajtuk múlik, hogy ők is ilyen teljesítményekre legyenek képesek.

Mindezt arra a torz ideológiára alapozva, hogy az osztályharc törvényszerűen egyre élesedik. A koreai háború kirobbanása óta az ország háborús feszültségben élt; a reális veszélyt Rákosiék mérhetetlenné fokozták, ez szabta meg politikájukat, társadalmi és gazdasági döntéseiket. 1950 novemberében Rákosi, Gerő és Farkas Mihály részvételével létrehozták a Honvédelmi Bizottsá-

got. Az elkövetkező években ez a hármas bizottság, melynek létezéséről sem a kormány, sem a párt Központi Bizottsága nem tudott, döntötte el az ország minden fontos és sok lényegtelen kérdését. Az egész országra érvényes volt a jelszó: „Kövessük egy emberként népünk bölcs vezérét, Rákosi Mátyást!"

Nemcsak a politikai életben szűnt meg a felszabadulást követő fényes szelek korszaka. Az ipari termelés mennyisége 1949-ben 28 százalékkal meghaladta a háború előtti utolsó békeévét, de attól kezdve súlyos problémák mutatkoztak. A vezetés azt a teljesen irreális célt tűzte ki, hogy Magyarország addigi agrár-ipari szerkezetét öt év alatt ipari-agrár szerkezetté változtassák. 1948-ban az ötéves terv beruházási előirányzatait 28 milliárd forintban határozták meg. Ezt az összeget 1949 tavaszán 35 milliárdra, az év végén 51 milliárdra, 1950-ben 60 milliárdra, 1951-ben 85 milliárdra emelték fel. A beruházások 90 százalékát a nehézipar fejlesztésére fordították, s az összes ipari beruházás kétharmadát a bányászat és a kohászat kapta. A jelszó úgy szólt: Magyarország legyen „a vas és acél országa". Ez az egyoldalú és feszített terv – melyet egyébként lehetetlen volt teljesíteni – törvényszerűen elsorvasztotta a könnyűipart, a szolgáltatásokat, a mezőgazdaságot, vagyis mindazt, ami a lakosság fogyasztását szolgálta.

1948-ban a mezőgazdasági termelés csak 80 százaléka volt a háború előttinek. A problémát a szövetkezetesítés erőltetett meggyorsításával akarták megoldani. Rákosi így fogalmazott: „Nekünk ezt a kérdést 3–4 éven belül oda kell vinnünk, hogy a parasztság 90%-a szocialista közös társas művelésben művelje a földjét."

Eltekintve a mondat riasztó magyartalanságától (a rossz brosúrák zsargonjának elterjedése ugyancsak jellemző volt a korra), ez a cél is ugyanolyan vágyálom volt, mint a feszített ütemű iparosítás. 1953-ban az ország szántóterületének 38 százaléka, mezőgazdasági dolgozóinak 32 százaléka tartozott állami gazdasághoz vagy termelőszövetkezethez. Annak ellenére, hogy a termelőszövetkezeteket sok helyen erőszakos módszerekkel szervezték, ami nemcsak emberi tragédiákat okozott, de a hitelét rontotta a közös gazdálkodásnak s a társadalmi rendnek egyaránt.

A termelőszövetkezetek számbeli gyarapodása nem oldotta meg a mezőgazdasági termelés növelését. A szövetkezetekben nagyobbrészt a legszegényebb vagy földdel nem rendelkező parasztok tömörültek, akiknek a legkevesebb gazdálkodási tapasztalatuk volt. Nem volt elég állat, alig volt gép; még az aratás 70 százalékát is kézzel végezték. Vezetőnek nem azt jelölték, aki értett hozzá, hanem aki politikailag megbízható volt, ponto-

sabban, akit annak véltek. Hogy egy szövetkezet miből mennyit termelt, azt különböző központi szervek határozták meg különböző szempontok alapján, melyek között egy bizonyosan nem szerepelt: az, hogy a szövetkezet mire alkalmas. A parasztok a közös gazdálkodásnak jobbára csak a hátrányait ismerték meg, az előnyeit alig. Az ötvenes évek elején több mint kétharmadával esett vissza a szövetkezeti parasztok jövedelme, csaknem ugyanolyan arányban, mint a magánparasztságé. Ez a mágyarázata, hogy a parasztság többségét még erőszakkal sem lehetett bekényszeríteni a szövetkezetekbe.

Pedig mindent megtettek, hogy az életüket nehezítsék. Bevezették a kötelező beszolgáltatást, egyre magasabbra srófolták a beadási előirányzatokat, s egyre lejjebb szorították a felvásárlási árakat. Aki „szabotálta" a beszolgáltatást, arra 3 évig terjedő börtönbüntetést lehetett kiszabni. Azzal pedig nem törődtek, ami a mezőgazdaságban elkerülhetetlen, hogy az egyik évben jobb a termés, a másikban rosszabb. 1952-ben például olyan rossz volt az időjárás, hogy nagyon sok helyen még a család ellátását fedező termény sem termett meg, a beszolgáltatási kötelezettséget mégis növelték. Ezek voltak azok az évek, amikor nem egy paraszt a városban igyekezett lisztet, ba-

romfit, tojást vásárolni, hogy teljesíthesse beadási kötelezettségét.

A kudarcért bűnbakot kellett keresni, s a bűnbak ebben az esetben a gazdag parasztság volt. 70 ezer családot vettek föl a kuláklistákra; ezekre fokozott adó- és beszolgáltatási kötelezettségeket róttak ki, sok helyütt elvették gépeiket, gazdasági épületeiket, még a lakóházukat is. Ezek az intézkedések ismét csak csökkentették a termelést, s a kívánt politikai célnak sokszor az ellenkezőjét érték el. Még az egykori zsellérek, nincstelen napszámosok többsége is, akik pedig igazán nem szívelték a basaparasztokat, fölháborodott az igazságtalan és embertelen üldözések láttán. Különösen, mivel a kuláklistákra nem egy szorgos, becsületes középparaszt is rákerült.

Nem csoda, hogy aki csak tehette, menekült a faluból, hiába tiltották ezt mindenféle rendelettel. Ezeknek már csak azért sem lehetett érvényt szerezni, mert a gyorsan fejlődő ipar követelte magának a munkaerőt. 1953-ig csak a termelőszövetkezetekből 100 ezer paraszt ment az iparba dolgozni. S ami eléggé példátlan: a parasztság sokszor még a földjét is ott hagyta, amiért pedig évszázadokon keresztül küzdött. Az országban több mint 3 millió hold volt gazdátlanul, s nem akadt, aki megművelje.

A katasztrofális mezőgazdasági helyzet termé-

szetesen kihatott a városi lakosságra is. 1951-ben több alapvető élelmiszerre és iparcikkre bevezették a jegyrendszert, újra kezdődött az üzletek előtti sorbaállás. Akkoriban katona voltam; a laktanyából kenyeret vittem haza a családnak. Az állandó normarendezések voltaképp bércsökkentést jelentettek, az évenkénti békekölcsön-jegyzések adóztatást. 1952-ben a munkások és alkalmazottak reálbére 20 százalékkal volt alacsonyabb, mint 1949-ben.

Hogy az ország hangulata nem volt olyan rossz, mint gazdasági és politikai helyzete – s ezt talán nemcsak a múlt megszépítő messzesége, az ifjúság romantikája mondatja velem –, az egy különös, nemzeti tudathasadásnak volt köszönhető. Kommunisták, akiknek hozzátartozóit, barátait letartóztatták, ugyanakkor tudták, hogy Magyarország mégis elindult a szocializmus felé. Kádár mondja, a börtönben egyszer elgondolkozott: ő ugyan rab, valószínűleg rabként hal majd meg, de Magyarországon néphatalom van, s ez fontosabb, mint az ő sorsa. A parasztnak ugyan alig volt meg a mindennapi kenyere, de a fia középiskolába, egyetemre járt, ami azelőtt szinte elképzelhetetlen volt. A munkásnak csökkent a bére, de a testvére gyárigazgató vagy katonatiszt lett. 1951-ben a mintegy 25 ezer vezető állami funkcionáriusnak több mint a fele munkás vagy pa-

raszt volt a felszabadulás előtt. Három év múlva a Központi Statisztikai Hivatal megvizsgálta 18 ipari üzem, három megye és nyolc minisztérium vezetőinek szociális származását. A 18 nagyvállalatnál az 1500 vezető közül 1000 volt munkás- vagy parasztszármazású. A három megye 280 tanácsi vezetőjéből 200 volt azelőtt munkás vagy paraszt. A nyolc minisztérium vezető tisztviselőinek 40 százaléka volt munkás. Ez a hihetetlen méretű társadalmi átrétegeződés sok mindent elfedett az új rend katasztrofális hibáiból és tévedéseiből.

Bevezették a kötelező nyolcosztályos általános iskolát. 1953-ban két és félszer annyi fiatal járt középiskolába, mint 1937-ben, s a gyerekek 65 százalékának szülei munkások és parasztok voltak. Az egyetemisták, főiskolások száma három és félszeresére nőtt, 55 százalékuk volt munkás- és parasztgyerek. Mindez egy olyan országban, ahol néhány évvel azelőtt fizikai dolgozó gyerekének gimnáziumba, egyetemre jutni alig volt lehetséges. 43 ezer felnőtt tanult az általános iskola felső tagozatán, hogy bepótolja azt, amire gyerekkorában nem volt módja, 24 ezer dolgozó járt középiskolába, 9 ezren egyetemre, 300 ezer tanulatlan munkást képeztek át szakmunkássá.

A könyvkiadás 1938-hoz képest megháromszorozódott, s a felszabadulás előtt méregdrága

könyvek szinte fillérekbe kerültek. 1953-ban 10 ezer nyilvános könyvtár volt az országban, több mint 1 millió beiratkozott olvasóval; gyakorlatilag minden községnek, üzemnek saját könyvtára volt. 1949 és 1953 között a mozik száma megháromszorozódott, elsősorban annak következményeként, hogy isten háta mögötti falvakba is bevezették a villanyt. 18 ezer művészeti csoportban énekeltek, táncoltak, színjátszottak fiatalok és öregek.

Tudom jól, nem mindenkinek szolgált javára – az országnak sem –, hogy származása révén jutott diplomához, vezető állásba; ebből később emberi tragédiák is lettek. Azt is tudom, hogy a munkás, a paraszt, aki hazament a könyvtárból, a moziból, a kultúrcsoportból, az eget is lekáromkodta, mert nem volt kenyér, nem volt hús, tej, cipő, mert a normát megint emelték, a beszolgáltatást megint növelték, pökhendi vagy lélektelen hivatalnokok packáztak velük, „a dolgozó néppel", ahogy magukról az újságban mindennap dicsőítve olvasták. De azért újra kölcsönöztek ki könyvet, újra elmentek a moziba, újra táncoltak és énekeltek, s tudták, a régi rendszerben így soha nem élhettek volna. Még akkor sem, ha volt közöttük, aki azelőtt többet keresett.

A legnagyobb hajtóerő a gyerek volt. „Nem esszük meg ma a holnap aranytojást tojó tyúkot"

– hirdette meg Rákosi Mátyás. Értsd: ma össze kell húzni a nadrágszíjat, hogy megteremtsük a jövő alapját. Marx ezt eredeti tőkefelhalmozódásnak nevezte, ami tudományosan igaz, Rákosi jelmondata viszont merő pragmatizmus volt, a politika és a népgazdaság akkori állapotának megideologizálása. A milliók azonban nem olvasták Marxot, és nem úgy gondolkodtak, mint Rákosi. A jövő számukra a gyerekük volt, akiért hajlandók voltak mindent áldozni, munkát, földet, bért, verítéket, s vállalták a szegénységet, a nélkülözést, az igazságtalanságot is. Néhány évvel azelőtt a parasztok, a munkások többsége számára életcél volt, hogy a gyerekükből postás vagy vasutas legyen. Aztán jött egy rendszer, minden hibájával, melyben a gyerekük mérnök lehetett, orvos, könyvelő, miniszter, egyetemi tanár.

Sztálin bizonyos értelemben valóban népvezér volt; tudta, hogy egy nép hajlandó szenvedni a jövőjéért. Rákosi csak jól hangzó érveket és jelmondatokat keresett a valóság elfedésére.

Minden új társadalmi rend mérhetetlen szenvedések közepette jön a világra. Ez a történelem eddigi tanúsága szerint elkerülhetetlen, mint a szülési fájdalom.

A szenvedés felismerése és érzékelése egy ország vezetői számára nemcsak morális, elsősorban politikai parancs. Ez volt Lenin nagyságának

egyik alapja. Nem nagyon érdekel, hogy egy politikus odahaza együtt sír-e a népével. Az a fontos, tükröződik-e politikájában országa, osztálya szenvedésének tudata. Rákosit és társait nem azért vádolom, mert ősparktól övezett villában laktak, amíg a nép társbérletben, mert dúskáltak az ennivalóban, amíg az állampolgároknak zsír is alig jutott, s korosztályok nőttek fel úgy, hogy nem láttak csokoládét, citromot. Nem hiszem, hogy Churchill a második világháborúban azt ette volna, amit a nélkülöző angolok, velük húzódott volna meg a bombák elől primitív óvóhelyeken, jegyre vásárolta volna ruháit, mint honfitársai. Mégis kiválóan képviselte Nagy-Britannia érdekeit, s vezette országát a világháború Anglia számára legkatasztrofálisabb időszakában.

Igaz, egy szocialista vezetőtől, aki a néphatalom elvét vallja, más életfelfogást várunk. De Rákosiék bűne elsősorban mégsem az volt, hogy életmódjukban nem azonosultak a néppel, hanem hogy tudomást sem vettek az ország szenvedéseiről, kínjairól, mi több, még meg is követelték az emberektől, hogy ők is úgy tegyenek, mintha minden a legnagyobb rendben lenne. Ez szülte a hazugságok olyan mindennapos láncolatát, melyet az emberek bármilyen társadalmi rendszerben nagyon nehezen viselnek el. Hát

még a szocializmusban, amelyik a társadalmi igazságosságot hirdeti.

Rákosi külön, személyes bűne, hogy ő, aki tizenhat évet töltött börtönben, akit csak elvtársai világméretű szolidaritása mentett meg az akasztófától, szemrebbenés nélkül küldött börtönbe és akasztófára ártatlanokat. Cselekedhetett volna másképp? Minden ellenkező vélemény ellenére is azt mondom, hogy igen. Nem hiszem, hogy a történelem semmiféle alternatívát nem biztosít a vezetők számára, semmiféle játékteret nem tesz lehetővé nekik. Nem osztom azt a vulgármarxista tételt, miszerint a személyiségnek lényegében semmi szerepe nincs a történelemben. Az úgynevezett személyi kultusz időszaka a legjobb ellenpélda erre, amikor nap mint nap hirdették ezt az elméletet, s ugyanakkor mérhetetlen hatalom összpontosult személyek kezében. Úgy vélem például, hogy Sztálin személyisége nem kis mértékben befolyásolta a Szovjetunió s az egész világ kommunista mozgalmának történetét, noha természetesen súlyos tévedés lenne minden hibát és minden eredményt az ő számlájára írni, s nem keresni azok gazdasági, társadalmi, politikai, történelmi okait.

Joszif Visszarionovics Sztálin, a Szovjetunió minisztertanácsának első titkára, a XX. század egyik legtalányosabb, mindmáig kellőképp nem

elemzett vezetője 1953 márciusában halt meg, 74 éves korában. Halála földrengésszerűen rázta meg a kommunista világmozgalmat. A szovjet párt szinte azonnal változtatott Sztálin politikai irányvonalán, s ez a változás lényegesen befolyásolta a magyar politikát is. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1953. júniusi határozata elítélte a személyi kultuszt, a kollektív vezetés hiányát, a munkás-paraszt szövetség gyengülését, a gazdaságpolitika hibáit. A határozat kimondta, hogy radikálisan csökkenteni kell az iparosítás ütemét, döntően meg kell változtatni a nehéz- és könnyűipar arányát, jelentős segítséget és könnyítéseket kell adni a parasztságnak, alapvetően növelni kell a lakosság életszínvonalát.

Korszakos határozat volt ez. Ha végrehajtják, Magyarország bizonyosan elkerüli a 1956-os tragédiát.

A júniusi párthatározat új vezetőt állított az ország figyelmének középpontjába. Rákosi Mátyás helyett, aki megmaradt a párt első titkárának, Magyarország miniszterelnöke az akkor 57 éves Nagy Imre lett.

Az alacsony, zömök, szemüveges Nagy Imrét professzoros alkatnak ismerték, holott parasztcsaládból származott, munkás volt, az első világháborúban hadifogságba esett, bolsevik lett, részt

vett a Tanácsköztársaság harcaiban, letartóztatták, 1928-ban emigrált a Szovjetunióba, ahol a második világháborúban a Kossuth Rádió egyik vezetője volt. Gerővel, Farkassal, Révaival együtt képezték azt a négytagú vezetőséget, amely még a háború alatt tért haza Moszkvából Szegedre, hogy megalakítsa a legális kommunista pártot. Nagy Imre a bizottságban Gerő helyettese volt, vagyis egyike az emigráció legjelentősebb vezetőinek. 1945-től tagja a párt Politikai Bizottságának, ahonnan 1949-ben leváltották, mert nem helyeselte az erőltetett szövetkezetesítést. A következő pártkongresszuson ismét beválasztották a Politikai Bizottságba, s 1950-től élelmezési, majd begyűjtési miniszter lett, vagyis annak a területnek első számú végrehajtója, melynek politikájával egy évvel azelőtt nem értett egyet. Nem tudom a részleteket, nem tudom, megváltoztatta-e Nagy Imre a véleményét, s nem tudom, miért került vissza a Politikai Bizottságba.

Noha 1945-től vezető szerepe volt, és 1952-től miniszterelnök-helyettesként dolgozott, az ország igazán 1953-ban ismerte meg a nevét. A közvélemény tudatában Nagy Imre azonnal parasztpolitikusként és nemzeti politikusként jelent meg. Nemcsak azért, mert feltehetően valóban más elképzelése volt a parasztpolitikáról, s nagyobb jelentőséget tulajdonított a nemzeti sajá-

tosságoknak. Még inkább azért, mert Magyarországon milliók ezeket a vonásokat hiányolták Rákosiék politikájából, tehát eleve feltételezték, hogy Rákosi utóda a miniszterelnöki poszton ezeket az elveket vallja. Történészek remélhetőleg kiderítik majd, mi zajlott le pontosan 1953-ban a magyar politikai vezetésben, mennyire vezethető vissza a változás világpolitikai, személyi, koncepcióbeli okokra, mennyiben volt szerepe a változásban Nagy Imre nézeteinek, mennyire a megváltozott pártpolitikának, mennyire a közvélemény nyomásának. Én most csak annyit tudok megállapítani, hogy Rákosi és Nagy Imre három évig tartó rivalizálása, a tragikus frakcióharc katasztrófába sodorta az országot.

Kezdetben nyíltan nem esett szó arról, hogy véleményeltérés van kettőjük között. Talán nem tévedek abban, hogy a görcsös ragaszkodás a pártegység egyre kevésbé valós mítoszához végül is döntő akadálya lett a kommunista párt megújulásának. Az 1953. júliusi budapesti kommunista aktívaértekezlet két előadója Rákosi Mátyás és Nagy Imre volt. Jól emlékszem, egy ország ült a rádió mellett, s hallgatta, hogy Rákosi változatlanul az ipari termelés fokozását hangsúlyozta, Nagy a mezőgazdaság, a lakosság fogyasztásának növelését emelte ki a júniusi párthatározatból. Kétségtelen, hogy az ország számára az utóbbi

rokonszenvesebb volt. A kettőjük közötti különbséget mindenki megérezte, de ők úgy tettek, mintha ugyanazt mondanák.

Még inkább vigyáztak az egység látszatának megőrzésére a Magyar Dolgozók Pártja 1954-es kongresszusán, melyet, ugyancsak az egység nevében, Nagy Imre nyitott meg, s Rákosi Mátyás zárt be. Nagy így fogalmazott: „Pártunk elvi-politikai egysége az a gránittalpazat, amelyen dolgozó népünk, szép hazánk boldog, szocialista jövendője épül." Rákosi pedig: „Erőt az egység ad, azért ápoljuk és őrizzük pártunk szilárd egységét, mint a szemünk világát!"

Nem vonom kétségbe sem Rákosi, sem Nagy elvhűségét, azt sem, hogy nemcsak koncepciójukban hittek, hanem történelmi szerepükben is. Rákosi alighanem úgy vélte, ő biztosítja Magyarországon a kommunista mozgalom jogfolytonosságát, visszamenően a Tanácsköztársaságig. Lehet, hogy a kommunisták olykor tévedtek, de ez a mozgalom képviselte a magyar nép létérdekeit. Őt nem ismertem személyesen, csak számtalanszor láttam, hallottam népgyűléseken, filmhíradókban, mint minden magyar állampolgár. Nem volt vonzó ember, de okos és ravasz politikus. A napi politika iszapbirkózásában alighanem messze felülmúlta Nagy Imrét. Bizonyára segítségére volt ebben különleges tekintélyt biztosító múltja is.

Nagy Imrével találkoztam néhányszor. Amikor én ismertem, pedáns, kimért ember volt, az elvein töprengő politikus. Ma olvasva, újraolvasva 1956 tavaszán–nyarán kelt írásait, szinte érthetetlen későbbi szerepe. Zsargonja, stílusa alig különbözik Rákosiétól, ugyanazokban a fogalmakban gondolkodik, mint ő. Akkoriban, 1953-ban, alighanem azt a szerepet hitte magáénak, neki kell bebizonyítania arról a politikáról, melyet addig Rákosi neve fémjelzett, hogy képes a megújulásra.

A legnagyobb baj az volt – mondom ezt ma, csaknem harminc év távlatából –, hogy sem Rákosi, sem Nagy Imre nem érezte: a magyar radikalizmus, a magyar baloldal, a magyar kommunista mozgalom folytonosságát és megújulását csak azok valósíthatják meg, akik a magyar valóságban gyökereznek. Túl hosszú ideig voltak börtönben, emigrációban, semhogy igazán ismerték volna Magyarországot. Nem volt szerencsés sem a párosítás, sem a történelmi szereposztás. A politika mindkettőjük számára inkább kamarillaharcot, mintsem államvezetést jelentett.

Pedig a jó program eleinte szép eredményeket hozott. Itt-ott új szőlőt, új gyümölcsösöket telepítettek. Márpedig aki gyümölcsfát, szőlőt ültet, bízik a jövőben, hiszen a termés csak évek múlva várható. A piaci árufelhozatal 1953 őszén jobb

volt, mint 1949 óta bármikor. A munkások és alkalmazottak reáljövedelme 20 százalékkal, a parasztságé 10 százalékkal nőtt. Feloszlatták az internáló táborokat, érvénytelenítették a kitelepítést, megszüntették a rögtönítélő bíráskodást. Az ország föllélegzett. Nemcsak a félelem veszített hatalmából; az embereknek megjött a kedvük, hogy dolgozzanak, mert nemcsak munkájuk értelmét, jövőbeni biztosítékát is látni vélték. Ilja Ehrenburg világhírű regényében olvadásnak nevezte ezt a folyamatot.

Egy kérdésben azonban végzetes, bár érthető mulasztás történt. 1953-ban a nyilvánosság előtt egyetlen szó sem esett a törvénytelenül elítélt kommunisták s más baloldali vezetők ellen elkövetett igazságtalanságokról. Rákosi jó érzékkel tudta, minden hibáját és vétkét megbocsáthatják, de ha kiderül, hogy az ő utasítására, az ő tudtával végeztek ki, börtönöztek be, kényszerítettek hamis vallomásra ártatlanokat, nem maradhat a helyén.

A tragikus perek áldozatai Rákosi bukását kapták a történelemtől életükért, mérhetetlen szenvedéseikért; Rákosiék nem utolsósorban abba buktak bele, hogy az ő holttestüket, emléküket, az őket ért iszonyatos igazságtalanságokat nem lehetett átlépni. Ez azonban az országnak is nagyon sokba került.

Egy gyakran emlegetett történet szerint Rákosi, amikor meghallgatta az egyik börtönből kiszabadult kommunista vezető beszámolóját, megkérdezte tőle:

– Mért nem értesített engem, hogy ilyen problémái vannak?

A történet bizonyára túlhegyezett, de a lényege igaz. Rákosiék úgy tettek, mintha semmit sem tudtak volna a perek hazug voltáról, mintha azokért egyedül Péter Gábor lett volna felelős, aki őket is becsapta.

Kádárt nem sokkal a szabadulása után hívatta Rákosi.

– Azzal fogadott – mondja Kádár –, örül, hogy lát. Mit mondtam volna? Én nem annak örültem, hogy őt látom, hanem hogy élek, s már nem a börtönben. A politikai helyzetről nemigen volt fogalmam. Indulataim voltak, azokra sosem hallgattam szívesen. Nem tudtam, hogyan él az ország, a nép, nem tudtam, mi van a világon.

Kádár a börtön teljes izoláltságában Sztálin halálát onnan tudta meg tetemes késéssel, hogy egy magyar írónő regényében olvasta.

Rákosi megkérdezte Kádárt, mit akar csinálni. Mintha rajta múlott volna.

– Azt mondtam neki, eddig háromféleképp kerestem meg a kenyeremet. Dolgoztam a belügyminisztériumban, de erre most semmi kedvem.

Ez most nem is aktuális, szólt közbe Rákosi.

– Voltam munkás, és úgy gondolom, erre még ma is alkalmas vagyok.

Erről sem lehet szó, mondta Rákosi.

– Ezt persze tudtam – mondja Kádár. – Nem azért hívott magához, hogy vasasként helyezzen el egy üzemben. Aztán voltam pártmunkás is, mondtam neki.

Ez lesz a megfelelő, mondta Rákosi. Két kerületben üres a titkári poszt: megkérdezte Kádárt, a VIII. vagy a XIII. kerületet választja.

– Angyalföldet, mondtam neki. Azt később tudtam meg, hogy egyik kerületben sem volt üres a titkári poszt – mondja Kádár. – Helyet csináltak nekem.

Délelőtt végezte a hivatalos munkáját. Délután egyre szaporodtak a látogatók, akik elégedetlenek voltak a jelenlegi vezetéssel: kommunisták, volt szociáldemokraták, baloldali polgári politikusok. Ki börtönben ült, ki miniszter volt az elmúlt években. Rajk halott volt, Farkas Mihály a sülylyesztőben, Révai súlyosan beteg, Gerő, szokása szerint, hallgatásba burkolódzott. Kádár politikai szerepe egyre erősödött.

Rákosi nem volt olyan ostoba, hogy ne tudta volna ezt. Felfele buktatta Kádárt: a Pest megyei Pártbizottság első titkárának jelölték. Kádár tiltakozott, kérte, hagyják őt a XIII. kerületben, ahol

felnőtt, ahol ezernyi ismerőse van. Rákosi nem engedett, s Kádárnak mennie kellett.

Ez 1955-ben történt, amikor már nyilvánvaló volt, hogy az 1953-as jó program, a biztató fellendülés után a politika ismét csődbe jutott. Újra romlott a gazdasági helyzet, elsősorban az átgondolatlan iparpolitika s nem kevésbé a határozatok következetlen, ellentmondásos végrehajtása miatt. A legnagyobb problémát azonban a pártvezetőség megosztottsága, a 850 ezres párttagság elbizonytalanodása jelentette. 1954-ben már a beavatatlanok számára is nyilvánvaló volt Rákosi és Nagy Imre személyi harca. A párttagság egy része még bízott Rákosiban, nem ismerték a törvénytelen perekben való szerepét, sokan maguk is felelősek voltak helyi törvénytelenségekért vagy legalábbis a hibás politika gondolkodás nélküli végrehajtásáért. A kommunisták egy másik része minden pozitív változást Nagy Imrének tulajdonított. A csaknem milliós tömeg, akárcsak az ország nagy része, nem tudta, mit gondoljon, mert az egyik nap ilyen, a másikon olyan irányelvek hangzottak el. S az újabb és újabb nyilatkozatok, irányelvek csak szavak maradtak, tovább rontva ezzel a szavak hitelét. A két vezető és frakcióik hatalmi harca sokban hozzájárult az ország tragédiájához.

A legnagyobb nehézség alighanem az volt,

hogy az ország nagy része nem bízott már a pártvezetésben, nem látott semmiféle programot, amely az évek óta megrendült bizalmat helyreállította volna. Bizalom és hitel nélkül pedig nagyon nehéz az országot vezetni; bizonyos helyzetekben lehetetlen. Rákosi túl sokat vétett és hazudott, semhogy bíztak volna benne. Nagy Imre taktikázott, amivel mindig csak egy kisebbséget lehet megnyerni. Kádár nem volt olyan helyzetben, s az ország sem ismerte eléggé, hogy beleszólhasson a politika eldöntésébe.

Ugyanakkor egyre inkább a közvélemény érdeklődésének előterébe kerültek a még mindig tisztázatlan perek, melyekről változatlanul nem esett szó a nyilvánosság előtt, noha minél több ártatlanul bebörtönzött ember szabadult, annál inkább foglalkoztatta az országot ez a kérdés.

Végül is a történelem hozta olyan helyzetbe Rákosit, hogy nem hallgathatott tovább. 1955 májusában Hruscsov, a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára vezetésével küldöttség utazott Jugoszláviába, hogy rendezze a két állam és a két párt kapcsolatát. Ezek után a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája munkájában részt vevő pártok megegyezése alapján érvénytelenítették a Tájékoztató Iroda 1949-es, Jugoszláviát súlyosan elmarasztaló határozatát.

Most már Magyarországnak is rendeznie kel-

lett a kapcsolatait déli szomszédjával. Ezt pedig nem lehetett a Rajk-per tisztázása nélkül, hiszen a perben elhangzott vádak nem kis része Jugoszlávia és a jugoszláv vezetők ellen irányult. Így Rákosi 1955 nyarán – két évvel az 1953-as párthatározat után! – kénytelen volt szóba hozni a pert a Központi Vezetőség ülésén. Védeni kívánta a maga helyzetét és szerepét, és hazudott: nem mondta ki nyíltan, hogy Rajk ártatlan volt, sőt arra hivatkozott, hogy Rajk sok mindent eltitkolt a párt elől. A novemberi központi vezetőségi ülésen megismételte ezt a rágalmat, s kijelentette, Péter Gáborék akarták a Rajk-perrel megrágalmazni a jugoszlávokat. Ezek a féligazságok, a saját szerepük és felelősségük átlátszó mentegetése már senkit sem elégítettek ki, s az elégedetlenség egyre nőtt Rákosiékkal szemben.

A Rákosi-csoportnak ekkor már ismét teljhatalma volt a pártvezetésben. A Központi Vezetőség 1955 áprilisában kizárta a Politikai Bizottságból és a Központi Vezetőségből Nagy Imrét, akit miniszterelnöki tisztéből is leváltottak. Az új miniszterelnök az akkor 33 éves Hegedűs András lett. Rákosinak azokban az években az volt a taktikája, hogy viszonylag fiatal, névtelen és tapasztalatlan embereket vitt a legfelső vezetésbe, akik nem veszélyeztették az ő pozícióját. Leváltották a Politikai Bizottságból Farkas Mihályt is, aki

1953-ban, ki tudja, miért, Nagy Imre odaadó híve lett. Igaz, csak egy évig, aztán ismét csatlakozott Rákosiékhoz, de ez már nem segített rajta. Nagy Imrét decemberben a pártból is kizárták.

Amit a magyar párt képtelen volt megoldani, azt megoldotta a Szovjetunió Kommunista Pártjának 1956 februárjában ülésező XX. kongresszusa. A határozat megállapította, hogy a világháború nem elkerülhetetlen, hitet tett a különböző társadalmi rendszerek békés egymás mellett élése mellett, leszögezte a nemzeti sajátosságok és a konkrét történelmi feltételek fontosságát a szocialista építésben, s Hruscsov híres beszédében első ízben foglalkozott részletesen a sztálini korszakban elkövetett súlyos törvénysértésekkel, a személyi kultusszal, a demokrácia, a kollektív vezetés megsértésével.

A magyar politikának 1953 után ez volt a második lehetősége, hogy kilábaljon a kátyúból. Kádárnak ma is az a véleménye, hogy el lehetett volna kerülni az 1956-os katasztrófát, ha a magyar párt a kellő időben levonja a következtetéseket a XX. kongresszusból.

Rákosi még ekkor sem adta fel a harcot; végzetes bűne, hogy személyi hatalmát többre becsülte országa, pártja érdekeinél. A Központi Vezetőség ülésén, ahol beszámolt a szovjet pártkongresszusról, azt állította, hogy a XX. kongresszus a

magyar politikát igazolta. A kongresszuson feltárt hibákról azt mondta, hogy a magyar párt ezeket a hibákat már kijavította. Noha a Központi Vezetőség több tagja bírálta a politikáját – ami azelőtt elképzelhetetlen lett volna –, Rákosinak még elég hatalma volt, hogy keresztülvigye az akaratát. „Az a véleményem – összegezte a mondanivalóját –, hogy a párt tekintélye növekedik."

Ez olyan hazugság vagy öncsalás volt, hogy az erre alapuló politika csak katasztrófához vezethetett. Öt keserves hónap telt el a XX. kongresszus után, s a magyar vezetés egyetlen alapvető kérdésben sem döntött. Az ország hangulata viszont pattanásig feszült. Sokan, elsősorban az értelmiség és a fiatalok, nyíltan zúgolódtak. Voltak olyan párttaggyűlések, melyek három napig tartottak a sok felszólaló miatt. Ekkor már nem egy alapszervezetben követelték Rákosi leváltását.

1956 júniusában a lengyelországi Poznańban véres összetűzésre került sor az elégedetlen munkások és a fegyveres erők között. Ez már az utolsó figyelmeztetés volt a magyar párt számára. Júliusban végre bekövetkezett, aminek már rég meg kellett volna történnie. A Központi Vezetőség felmentette Rákosi Mátyást első titkári és politikai bizottsági tisztségéből, a Politikai Bizottságba beválasztotta Kádár Jánost és Marosán Györgyöt. Kádár a Központi Vezetőség titkára lett.

A Központi Vezetőség üléstermébe behívták az újonnan megválasztott központi vezetőségi tagokat. Kádár az elnöki asztalnál kapott helyet. Lent a teremben ült Farkas Mihály. Határozati javaslatot terjesztettek be, hogy zárják ki a Központi Vezetőségből és a pártból. Farkas felszólalt, védekezett, minden hibáját igyekezett másra kenni, végül sírva fakadt. A Központi Vezetőség kizárta a pártból.

– Néztem, ahogy görnyedten megy ki a teremből – mondja Kádár. – Nem tudtam sajnálni.

A határozatnak három súlyos hibája volt, amiért nem változtathatta meg az ország sorsát. Mindenekelőtt túl későn született, egy olyan időszakban, amikor ez a határozat már nem tartóztathatta fel az eseményeket. Másodszor, mert Rákosit ugyan felmentették, de megromlott egészségi állapotára hivatkozva, nem pedig nyíltan feltárva súlyos hibáit és vétkeit. A harmadik végzetes hiba az volt, hogy a párt első titkára Rákosi legközvetlenebb munkatársa, Gerő Ernő lett. Gerőtől aligha lehetett várni az addigi hibás politikával való radikális leszámolást, ráadásul az ország nagy része joggal úgy érezte, a vezetés lényegében a Rákosi-csoport kezében maradt, amelynek akkor már semmilyen hitele nem volt.

Vannak, akik úgy vélik, ha júliusban nem Gerőt, hanem Kádárt választják a párt vezetőjévé, el

lehetett volna kerülni az októberi tragédiát. Kádár nem így gondolja.

– Utólag elemezve az eseményeket – mondja –, azt hiszem, egy ilyen személyi változás már nem akadályozhatta volna meg a katasztrófát.

A feszültség ekkor már túl nagy volt, s az idő túl kevés. Nem valószínű, hogy Kádár júliusban még megmenthette volna a helyzetet, bár valószínűleg sok minden másképp történik, ha ő vezeti a pártot, és nem Gerő. Viszont alighanem sokkal nagyobb tehertétellel kellett volna a porondra lépnie, amikor a történelem ezt követelte.

A Gerő-féle vezetés nemigen változtatott az addigi módszereken. Jellemző, hogy Kádárnak a Politikai Bizottság ülésén kellett tiltakoznia: a telefonbeszélgetéseit lehallgatják, a postáját felbontják. Miközben az országban egyre nőtt a feszültség, Gerő elsősorban nem ezzel törődött, hanem a szövetséges országok vezetőit igyekezett meggyőzni az új vezetés jó szándékairól. Egymás után mentek a pártküldöttségek Kínába, a Szovjetunióba, Jugoszláviába.

Október 6-án a Központi Vezetőség határozatára ünnepélyesen eltemették Rajk László és mártírtársai holttestét. Marosán György úgy emlékszik, hogy amikor a Politikai Bizottság ülésén Kádár követelte a dísztemetést, Gerő idegesen, suttogva tárgyalni kezdett a miniszterelnökkel és

a belügyminiszterrel, majd bejelentette, nem tudják, hová földelték el a holttesteket.

Aki részt vett ezen a temetésen, ahol százezren rótták le kegyeletüket azok koporsói előtt, akik a szó szoros értelmében mindent odaadtak az eltorzult néphatalomnak, nemcsak az életüket, a becsületüket, a tisztességüket, az elveiket is, akik látták ezt a tömeget, és nem tudták, hogy ez a tragikus temetés Magyarország tragédiájának előjátéka, nem rendelkeztek különösebb politikai éleslátással. Meg kell mondanom, sokan voltunk ilyenek. A lázban égő ország nem érzékelte, hogy a sírgödör szélén áll. Ez a tragikus temetés olyan megrázkódtatást jelentett, hogy a Politikai Bizottság tagjai még az este összeültek, s elhatározták, javasolják Farkas Mihály letartóztatását. Néhány nap múlva Nagy Imrét, nem kis tömegnyomásra, visszavették a pártba. Az eseményeken mindez már nem változtatott.

Az 1956-os magyar tragédia többek között azért olyan tragikus, mert annyi, egymáshoz nem tartozó, egymásnak gyökeresen ellentmondó elem keveredett benne, hogy a különböző igazságok sok ember tudatában nemcsak akkor, még ma is megkérdőjelezik vagy megsemmisítik egymást.

Kádár a 60. születésnapján nagyon pontosan fogalmazott: „1956-ban olyan súlyos, kritikus

helyzet állott elő, amelynek tudományosan ellenforradalom a megnevezése. Mi tudjuk, hogy annak, ami 1956-ban történt, ez a tudományos meghatározása. De van más fogalom is, amit mindnyájan elfogadhatunk: az egy nemzeti tragédia volt. Tragédia a párt számára, a munkásosztály számára, a nép számára és az egyes emberek számára is. Úttévesztés történt, és ebből tragédia jött létre." Hogy egy kommunista vezető nemzeti tragédiának nevez egy ellenforradalmat, jelzi, milyen összetett folyamatról volt szó.

Az ország és hangulata ugyanilyen sokrétű volt. Hányféle kommunistát ismertünk? Meggyőződéses dogmatikusokat, akik végig kitartottak hitük mellett, hogy mindent helyesen csináltak. Meggyőződéses dogmatikusokat, akik cselekedeteiket azzal igyekeztek ellensúlyozni önmaguk és az ország előtt, hogy a szélsőséges elemek hangadói, nemegyszer szélsőségesen kommunistaellenesek lettek. Becsületes embereket, akiknek minden párthatározat minden betűje megfellebbezhetetlen igazság volt. Karrieristákat, akiket csak a saját jólétük érdekelt. Régi illegális párttagokat, akik Horthy börtöneit ugyanúgy megismerték, mint Rákosiét, s forrt bennük a gyűlölet. Régi illegálisokat, akik ugyancsak megjártak minden börtönt, de amikor a szocialista társadalmi rend védelmére került sor, fegyvert fogtak,

akár egykori fogláraik oldalán is. Államvédelmi tiszteket, akik gondolkodás nélkül kínoztak meg kommunistákat, mert ezt követelték tőlük, majd amikor ráeszméltek, mit tettek, főbe lőtték magukat. Államvédelmi nyomozókat, akik örömüket lelték emberek kínzásában, s az első adandó alkalommal elmenekültek az országból. Munkásokat, akikből jó igazgató lett. Munkásokat, akikből csapnivaló igazgató lett. Munkásokat, akik munkások maradtak, és zsíros kenyéren, babfőzeléken is megőrizték szocialista meggyőződésüket. Munkásokat, akik elfásultak vagy fellázadtak. Nincstelen parasztokat, akik hagymán, kenyéren és csendőrpofonokon nőttek fel, akiknek a szocializmus nem adott semmit, csak azt, hogy a gyerekükből orvos, mérnök, tanár lett. Csendőrpofonokon felnőtt parasztokat, akik később maguk is pofozták társaikat. Értelmiségieket, akik kommunisták voltak és maradtak. Értelmiségieket, akiknek a lelkiismerete nem tudta elviselni, hogy bűnrészesnek érezték magukat a történtekért. Értelmiségieket, akik ugyanolyan lángoló szertelenséggel lettek egyik napról a másikra a szocializmus hívei, mint később az ellenségei. Akik kamaszként élték meg a felszabadulást, s fűtötte őket az első esztendők tüze, és akiknek már csak a nehéz évek jutottak. Akik azt tapasztalták,

hogy a származás fontosabb, mint az ember, a szó, mint a tett.

Nem sorolom tovább.

Voltak polgárok, akiknek elvették a gyárát, a kócerájáť, az alagsori műhelyét. Az egykori úri középosztály tagjai, akik a régi rendszerben fehér ingben és nyakkendőben hajlongtak főnökeik előtt, az újban pedig nyakkendő nélkül, mert akkor az volt a divat. Polgárok, akik politikusok voltak vagy politizáltak; akadt közülük, akit Rákosiék börtönbe csuktak, s volt, aki miniszter lett. Nem biztos, hogy az előbbi volt a rosszabb politikus, a tisztességtelenebb ember. Az ellenkezője sem biztos. Voltak tanárok, akik lélektelenül olyan frázisokra tanították a fiatalokat, melyeket kimondani is szégyen, s voltak, akik ezekben az években is szerették és megszerettették Vörösmartyt, Adyt, Kossuthot, Rákóczit, a matematikát, a biológiát. Ezt a sort sem folytatom.

Voltak, akik éltek a lehetőséggel, voltak, akik visszaéltek, voltak, akiket megfosztottak lehetőségeiktől. Voltak, akik szívükkel a családjukhoz, osztályukhoz kötődtek, az eszükkel a társadalmi rendhez, amelyben éltek. Voltak, akik megfordítva. Hogy naivak voltak, könnyen hivők és gyorsan kiábrándulók, nem róható fel nekik. Az sem, hogy azt tanították nekik, ami létrejött, az a töké-

letesség, s amikor mást tapasztaltak, megzavarodtak vagy fellázadtak.

Még ellenség is hányféle volt. Akik mindig gyűlölték az új rendet. Akik 1947-től, 48-tól, 49-től, ahogy a sorsuk alakult. Akik 1955-től, 56-tól. Voltak, akik egy évtizede vártak a bosszúra, voltak, akik már beletörődtek vereségükbe. Voltak, akik hitük szerint sem lettek a szocializmus ellenségei, mégis fegyvert fogtak ellene.

Október 17-én a Magyar Írók Szövetsége pártszervezetének vezetősége határozatilag kérte a rendkívüli pártkongresszus összehívását. Október 22-én az ország legnagyobb egyetemeinek hallgatósága elhatározta, hogy újra megalakítják a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetségét. A Petőfi-kör vezetősége javasolta, hogy Nagy Imrét és társait vonják be a vezetésbe. A Budapesti Műszaki Egyetem határozatot hozott, másnapra tömegtüntetést szervez, hogy kifejezze szolidaritását a lengyel kommunistákkal. Egy nappal azelőtt a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottsága az 1949-ben törvénytelenül letartóztatott Gomulkát választotta meg a párt első titkárának. A tüntetést követelő felhíváshoz a többi budapesti egyetem is csatlakozott.

A legfelső állami és pártvezetők közül akkor már egy hete senki sem volt Magyarországon. Jugoszláviában tárgyaltak. Katasztrofális döntés

volt ez Gerő részéről. Bármennyire fontos volt rendezni a kapcsolatokat déli szomszédainkkal, ebben a helyzetben nem lett volna szabad az országot vezetés nélkül hagyni. Október 23-án reggel érkeztek haza. A pályaudvaron várták őket az itthon maradt vezetők, s kérték, azonnal üljön össze a Politikai Bizottság. Gerő csodálkozott; alig tudott arról, mi van idehaza. A pályaudvarról azonnal a pártközpontba mentek. Az asztalfőn Gerő, Kádár, Révai, Hegedűs ült. A Politikai Bizottság többi tagja kétoldalt. Először Gerő számolt be meglehetősen hosszadalmasan jugoszláviai tárgyalásaikról. Még mindig nem fogta fel, hogy az országban robbanásig feszült a helyzet. Egyre többen jöttek be a tanácskozásra, olyanok, akik nem voltak tagjai a Politikai Bizottságnak. Ez jellemző lesz az elkövetkező két hétre: a jogkörök és hatáskörök egyre inkább megszűntek, a döntéseket azok hozták, akik éppen jelen voltak. A felvonulással kapcsolatban a Politikai Bizottság azt határozta, hogy a tüntetést nem engedélyezi, de a fegyveres erők nem kaptak tűzparancsot. A Politikai Bizottság több tagja azt a megbízást kapta, hogy különböző szerveket, intézményeket győzzön meg a határozat helyességéről. Kádárnak a rádió és a Szakszervezeti Tanács jutott. Miután ő és néhány társa elhagyta a pártközpontot, a belügyminiszter bejelentette, hogy tűzpa-

rancs nélkül nem vállalja a tüntetés megakadályozását. A jelenlévők végül is úgy döntöttek, hogy mégis engedélyezik a felvonulást. Ez is jellemző volt az elkövetkező időszakra: a határozatokat sokszor órákon belül megváltoztatták. Kádárnak addigra már sikerült meggyőznie a rádió vezető munkatársait, hogy helytelen lenne a tüntetés engedélyezése. Utána átment a Szaktanácsba. Azon kívül, hogy a pártnak a munkásokra kell támaszkodnia, nemigen tudott mit mondani a szakszervezeti vezetőknek. Azok se neki. A Szaktanácsból telefonon hívták vissza a pártközpontba. Este hét óra tájban érkezett meg. A Politikai Bizottság közben határozatot hozott, hogy Gerő este 8-kor beszéljen a rádióban.

– Hogy a városban mi történt – mondja Kádár –, nem tudtam pontosan.

A felvonulást néhány ezer egyetemista kezdte, de a tömeg rövidesen százezresre nőtt, örömmámorban, énekelve, kiabálva, zászlókat lengetve vonult át a városon. Néhány jelszóra még emlékszem: „Munkás, diák egyet akar, tartson velünk minden magyar"; „Nem tűrjük már a sok csalást, Farkas-ügyben nyílt tárgyalást"; „Meguntuk már a sok hibát, új gazdaságpolitikát"; „Szovjet–magyar barátság – egyenlőség, szabadság". Bem József szobrához vonultak, ahol az Írószövetség elnöke mondott rövid beszédet, amiből semmit

sem lehetett érteni, majd a parlament elé vonultak, ellepték a hatalmas teret, s követelték, hogy Nagy Imre szóljon hozzájuk.

Nagy Imre nem jött, a tömeg egyre elégedetlenebb lett. Az egykori Parasztpárt egyik ismert vezetője kiment az erkélyre, de olyan füttykoncert fogadta, hogy meg sem próbált beszélni. A tömeg Nagy Imrét követelte.

Azt mondják, Nagy Imre azért várakoztatta órákig a százezres tömeget, mert csak a párt vezető testületének felkérésére volt hajlandó beszélni. Igaz-e, nem tudom, de hihetőnek hangzik.

Miután egyik küldöttség a másik után ment érte, Nagy Imre végül is megjelent a Parlamentben. A teret addigra behangosították. Amikor megjelent az erkélyen, százezren némultak el. Ott ment el mellettem, láttam, hogy ideges.

– Elvtársak – kezdte Nagy Imre, s ez a megszólítás is füttykoncertbe fulladt. Több helyről szavalókórus válaszolt: – Nem vagyunk mi elvtársak!

Amit Nagy Imre ezek után mondott, ehhez képest már nem volt érdekes. Kísérői gyűrűjében, a bajuszát rágva jött be az erkélyről. Nem tudom, mit érezhetett ekkor az az ember, aki csaknem negyven éve mindig, mindenkit elvtársnak szólított.

Milyen egyszerű lenne ennek alapján azt mon-

dani, hogy a magyar népnek 1956. október 23-án nem kellett már a szocializmus. Nem így volt. Álltam lent a téren én is, meneteltem a tömegben, személyesen ismertem felvonulók százait, akik meggyőződéses kommunisták voltak, láttam emberek ezreit, akik valóban lelkesedtek, hogy a szocializmus új, jobb korszaka következik. Igaz, itt-ott már láttam nemzeti zászlókat, melyekből kivágták a Népköztársaság címerét, hallottam az akkor még hamar lehurrogott jelszót, hogy „ruszkik haza".

Sokan, sokáig vitatkoztak arról, ki lőtt először a rádiónál, ahol a fegyveres harc kirobbant. Huszonöt év távlatából ez a vita szinte érthetetlen. Mért lenne bűn az államhatalom részéről, hogy fegyverrel igyekszik megvédeni a rádió épületét, ha azt megtámadják? Nincs a világon olyan kormány, amelyik nem ezt tenné. Magyarországon azonban sokáig bizonygatták, hogy a rádió védői csak visszalőttek. Mintha ez erény volna, az ellenkezője pedig vétek.

Az októberi tragédia egyik lényeges tényezője ez. Magyarországon 1956-ban minden tisztességes kommunistát, minden becsületes vezetőt furdalt a lelkiismeret a Rákosi-korszak bűneiért, akkor is, ha ő azoknak nem volt részese, sőt olykor áldozata. A kollektív felelősségtudat elől nem volt menekvés. S azt már akkor is mindenki tudta

vagy érezte, hogy ezek a bűnök hozzájárultak a felkeléshez. Hogy mi minden játszott még közre, az csak később derült ki. Ennek a kollektív bűntudatnak, az erőszaktól való irtózásnak szerintem nagy szerepe volt abban, hogy a vezetés az első pillanattól vérontás nélkül igyekezett megfékezni a felkelést. A szándék érthető, de az eredmény azt bizonyítja, nem volt célra vezető: sok vérbe került.

A rádiónál egyébként a támadók lőttek először. Ezt nemcsak dokumentumok, visszaemlékezések bizonyítják; magam is ott voltam. Este a parlamentben megjelent néhány ember, kilőtt töltényhüvelyt szorongatott a markában, s azt kiabálta, hogy a rádiónál az államvédelmisek ölik a népet. Bizottságot küldtek ki, nézze meg, mi történik a rádiónál. Ki határozta ezt el, s én hogy kerültem ebbe a bizottságba, máig sem tudom. Adalékként mondom ezt azoknak az óráknak a hangulatához.

Lementünk a térre, megállítottunk egy teherautót, amelyen hatalmas piros-fehér-zöld zászló lengett. Hogy került oda, mért engedelmeskedett a botcsinálta bizottság utasításának, ugyancsak nem tudom. Mindenesetre elvitt bennünket a rádióhoz. Mármint a közelébe, mert a rádióhoz vezető utcát felborított, égő gépkocsik torlaszolták el.

– Vigyázz, lőnek – kiabálta egyik barátom, aki-

vel véletlenül akadtam össze a tömegben, miközben igyekeztünk áttörni magunkat a rádió épületéhez, azt kiabálva, hogy a parlamentből jöttünk. Voltam katona, ismertem a golyók fütyülését. A rádió mellett államvédelmis osztag állt, feltűzött szuronnyal. Hogyan kerültem a feléjük nyomuló tömeg első sorába, nem tudom. Üvöltöttünk, hogy fonjunk karokból csatárláncot, nehogy a tömeg nekinyomjon bennünket a szuronyoknak. Üvöltöttünk az osztagot vezénylő fiatal tisztnek, parancsolja hátrább az embereit, mert felnyársalnak bennünket. Ő visszaüvöltött – pisztollyal a kezében állt az osztag előtt –, inkább a tömeget csillapítsuk, mert lövik, kövekkel dobálják az embereit. Ott csak üvölteni lehetett, különben nem értettük volna egymás szavát. Közben fütyültek a golyók; nem az államvédelmisek lőttek, azok álltak mozdulatlanul, néhány méterre voltam tőlük, láttam, hogy sokan remegnek, ki tudja, idegességükben vagy a félelemtől. Aztán parancs jött az épületből, az osztag szuronyt szegezve hátrált, s becsapódott mögöttük a kapu. A tömeg egy perc alatt ellepte az utcát.

Sok ezer ember tolongott akkor a rádió körül. Valószínű, mások másként emlékeznek. Arra bizonyára mindenki emlékszik, aki ott volt, hogy egy tankokkal megerősített, gépesített honvédalakulat érkezett a rádió elé. Küldöttségünk ve-

zetője, neves költő és magas rangú katonatiszt, aki irodalmat oktatott a katonai akadémián, igyekezett megtalálni az alakulat parancsnokát. Nem sikerült; senki sem tudta, hol van. A dokumentumok s az emlékezések ellentmondóak, egy azonban kétségtelen: az osztagnak nem volt lőszere. Sem a harckocsikhoz, sem a kézifegyverekhez. A parancs az volt, hogy fegyver nélkül szorítsák vissza a rádiót ostromló tömeget.

Mi ekkor mentünk vissza a parlamentbe. „Küldöttségünk" a felére csappant, a többiek elsodródtak a tömegben. Kik voltak a társaim, fogalmam sincs. Az országház előtti tér akkor már üres volt, sötét a parlament. Az őrség nem engedett be bennünket. Nincs már itt senki, mondták. Át akartunk menni a közeli pártközpontba, de civil ruhás fegyveresek utunkat állták. Udvariasak voltak, de idegesek. Menjünk onnan, mondták, nincs ott semmi keresnivalónk.

A pártközpontban, amit akkor természetesen nem tudtunk, ülésezett a Központi Vezetőség, a kormány. A Politikai Bizottságot átalakították, többek között Nagy Imre is a tagja lett, akit még aznap éjjel kineveztek miniszterelnöknek. Kora reggel a rádióban Nagy Imre beszélt az országhoz: ellenforradalomnak nevezte a történteket, kihirdette a statáriumot, bejelentette, hogy a kormány felkérte a Magyarországon állomásozó

szovjet csapatokat, segítsenek a lázadás leverésében.

1956. október 23-án nemcsak százezernyi, a rendszer megújítását követelő és remélő ember vonult ki az utcákra, hanem fegyveresek elfoglalták a rádiót, a nemzetközi telefonközpontot, a párt központi lapjának szerkesztőségét és nyomdáját, fegyverraktárakat, rendőrőrsöket.

24-én reggel visszamentem a rádióhoz. Az éjszaka folyamán a felkelők elfoglalták a rádió épületét, az adást attól kezdve a parlamentbe átkapcsolt vonalon közvetítették, egy portásfülkéből, egy mikrofon s egy ócska rádiókészülék tetejére szerelt lemezjátszó segítségével. Az épületbe az ment be, aki akart. Láttam az udvaron fekvő halottakat. Csaknem mindegyik nálam is fiatalabb államvédelmi katona volt. Egymásra fektették megmerevedett holttestüket, mint a hasábfákat a máglyán.

A magyar történetírók nagy része az október 23-i fegyveres támadásokat pontosan megtervezett és kivitelezett akcióként értékeli. Én ebben így nem hiszek. Túl hirtelen jött a robbanás, semhogy ilyen pontosan elő lehetett volna készíteni. Biztos, hogy voltak Magyarországon jól kiképzett, megfelelő utasításokkal ellátott külföldi titkos ügynökök. Az is biztos, hogy a magyarországi illegális szervezeteknek voltak terveik fegy-

veres puccsra, de erre nem kerülhetett volna sor a tömegtüntetés nélkül. Azt nem hiszem, hogy mindez egy általános, pontos, felülről irányított, előre átgondolt terv alapján történt. Nincs a világon olyan tökéletes titkosszolgálat, illegális szervezet, amelyik ezt így ki tudná dolgozni és végre tudná hajtani.

Eltér a véleményem számos magyar és külföldi értékeléstől a szovjet csapatok behívását illetően is. Szerintem a magyar vezetés nem abban hibázott, hogy november 4-én katonai segítséget kért a Szovjetuniótól. Akkor már nem tehetett mást, ha meg akarta menteni a szocialista társadalmi rendet. Október 23-án éjjel viszont hiba volt a szovjetek beavatkozását kérni. A magyar fegyveres erők akkor talán még úrrá lehettek volna a helyzeten, ha egyértelmű parancsot kapnak. Az amúgy sem egységes vezetés önbizalmát megtörték az elmúlt évek súlyos hibái, s az egység és az önbizalom hiánya is hozzájárult a katasztrófához, hiszen megerősítette azt a hitet, hogy a magyar kommunisták, a fegyveres erők tehetetlenek, ami október 23-án, 24-én még nem volt igaz.

Amikor Kádárt ezekről a napokról kérdezem, lassan, megfontoltan válaszol; nehéz pontosan megfogalmazni azt, amit megérteni is nehéz volt.

– Olyan helyzet jött létre, amilyet nemhogy én, de senki sehol a világon nem élt még át. Nem

segített semmiféle elmélet, semmilyen recept, semmilyen tapasztalat. Idő kellett, amíg felocsúdtunk, magunkhoz tértünk.

1957 májusában, az országgyűlésen tartott beszédében volt politikai és erkölcsi bátorsága így fogalmazni:

„Így értjük meg azt a helyzetet, amely a vezetés szégyene és nem a nép szégyene, hogy tudniillik az ezernyi ezer embernek, akik az ország minden pontján utasítást, útmutatást, irányítást vártak az ország központjától, akik fegyvert követeltek, akik jobban látták, hogy mit kell tenni, mint mi, akik a vezetésben voltunk, nem tudtunk becsületesen irányítást adni, amit pedig egy ilyen helyzetben egy vezetésnek meg kell tennie"

Bár az első napokban még a pártvezetés irányította az országot, a súlypont egyre inkább áttevődött egyetlen személyre. Kétségtelen, hogy 1956 októberének kulcsembere Nagy Imre volt. Létrejött az a tragikus helyzet, hogy a kommunista miniszterelnök segítette kibontakozni az ellenforradalmat.

A zűrzavart csak fokozta, hogy a vezetők tíz napig gyakorlatilag nem hagyták el a parlament épületét. Arról, hogy mi történik a városban, az országban, csak különböző áttételeken keresztül értesültek, s az értesülések nem voltak, nem is lehettek objektívak.

Október 24-én a kormány gyülekezési és kijárási tilalmat rendelt el, felszólította a felkelőket, tegyék le a fegyvert. A rendeleteknek nem volt foganatjuk, a kijárási tilalmat újra meg újra felfüggesztették, a fegyverletétel időpontját újra meg újra elodázták.

Október 25-én a Központi Vezetőség felmentette Gerőt, s Kádárt választotta meg a párt első titkárává. Kádár rádióbeszédet mondott: „Ifjúságunk egy része békésnek indult és a résztvevők nagy többségének céljában becsületes felvonulása néhány óra múltán, a bekapcsolódott népellenes ellenforradalmi elemek szándékai szerint, a népi demokrácia államhatalma ellen irányuló fegyveres támadássá fajult. A támadást vissza kell verni. A rend, a békés építőmunka feltételeinek helyreállítása a legfőbb érdek. A problémákat késlekedés nélkül meg kell oldani." Ugyanazon a napon tartott rádióbeszédében Nagy Imre is ellenforradalomnak nevezte az eseményeket.

Október 28-án a párt irányítását hattagú elnökség vette át; az elnök Kádár volt. 31-én a vezetőség kétnapos vita után kimondta a Magyar Dolgozók Pártja feloszlatását, s a pártot Magyar Szocialista Munkáspárt néven alakította újjá. Kádárnak ellenfelei jó néhányszor a szemére vetették, hogy kétszer is feloszlatta a magyar kommunisták pártját.

– Nem volt mit csinálni – mondja Kádár. – A párt szétesett, hitelét vesztette, újra kellett szervezni. Nem mentegetődzésképp mondom: amikor erről vitatkozni kezdtünk, hatan voltunk a szobában, a vezetőség. Amikor a határozat megszületett, már több mint harmincan nyüzsögtek ott. Azokban a napokban majdnem minden döntés így született.

A 850 ezres párt ilyen gyors felbomlását elsősorban nem az okozta, hogy a felkelők egymás után foglalták el a pártházakat, s megkezdődött a kommunisták üldözése. November első napjaiban több vezető már illegalitásba ment, vagy a családját helyezte biztonságba, mások külföldre menekültek. A párttagokat részben a már említett kínzó felelősségtudat bénította meg, részben a vezetés hiánya, részben, hogy Nagy Imre és a körülötte csoportosulók igen gyorsan megváltoztatták a véleményüket, s a hatalom akkor gyakorlatilag már az ő kezükben volt. A miniszterelnök október 28-i rádióbeszédében forradalomnak nyilvánította az addig általa is ellenforradalomnak nevezett eseményeket, bejelentette, hogy a szovjet csapatok elhagyják Budapestet, megszüntetik az Államvédelmi Hatóságot, a felkelőket beolvasztják a fegyveres testületekbe, felemelik az alacsony fizetéseket és nyugdíjakat, rendezik a béreket, új kormány alakul.

Az állásfoglalásnak nyilván az volt a célja, hogy nyugalmat teremtsen az országban, a fővárosban. Az események azonban már túlságosan elfajultak. A felkelők a fegyverszünetet nem tartották be, s az államhatalomnak, miután a szovjet csapatok elhagyták a fővárost, és az egyetlen, valamennyire ütőképes belbiztonsági szervezetet feloszlatták, nem volt többé semmiféle fegyveres ereje. Tévedés ne essék: nemcsak az Államvédelmi Hatóság nyomozó szerveit oszlatták fel, melyek bűnösek voltak a törvénysértésekben – ezeknek a tiszteknek nagy részét már október 23-ra elbocsátották vagy letartóztatták –, hanem az ugyancsak az Államvédelmi Hatósághoz tartozó karhatalmi alakulatokat, ahol fiatal sorkatonák szolgáltak, jórészt ugyancsak fiatal, becsületes tisztek vezetésével. Ők védték a rádiót, a kormányépületeket, őket ölték meg a budapesti pártbizottság ostrománál.

A fegyveres csoportok összetétele rendkívül különböző volt, s az eseményekkel együtt változott. Számuk a fővárosban néhány ezer lehetett, döntő többségük fiatal ember, nem kevés bűnöző, izgága lumpen, kalandot kereső tizenéves. Voltak közöttük horthysta katona- és csendőrtisztek, nyilaskeresztes párttagok, de akadtak diákok, egyetemisták, munkások, ipari tanulók, sőt kommunisták is. Ahogy az események elfajultak,

úgy kerültek többségbe a bűnözők, a szélsőjobboldali csőcselék.

Volt, sajnos, ellenpélda is, mint azé a zsidó származású 32 éves munkásé, akinek anyját, testvéreit koncentrációs táborban pusztították el, ő a Magyar Dolgozók Pártja tagja volt, s októberben, de még november 4-e után is az egyik legvérengzőbb fegyveres csoportot vezette. Ki tudja megmagyarázni ezt az életutat?

Voltak mások is a felkelők között. A legjellemzőbb erre Dudás József példája, aki azt a fegyveres csoportot vezette, amelyik elfoglalta a Szabad Nép nyomdáját és székházát, s magát Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmánynak nevezte.

Az adatok ellentmondóak, ki volt pontosan Dudás, de bizonyos, hogy már a felszabadulás előtt politikai szerepet játszott. Állítólag kommunista párttag volt, mások szerint rendőrügynök, tagja egy küldöttségnek, melyet Horthy Moszkvába küldött tárgyalni, a felszabadulás után kisgazdapárti képviselőjelölt, a Magyar Közösség tagjaként letartóztatták. Dudásék, ellentétben a legtöbb fegyveres csoporttal, határozottan politikai szerepre törtek. Újságot, kiáltványokat, röpcédulákat adtak ki, nem ismerték el a Nagy Imre-kormányt, majd tárgyaltak a miniszterelnökkel, levelet intéztek az ENSZ-hez, elfoglalták a külügyminisztériumot. Emellett politikai nyomozó

csoportot hoztak létre, letartóztatásokat foganatosítottak, embereket ítéltek halálra és végeztek ki. Ebben a csoportban, amennyire meg lehet állapítani, több volt az idősebb, szélsőjobboldali politikai múlttal rendelkező ember, mint a többi fegyveres alakulatban.

1956 októberében kinyitották a börtönöket, s szabadon bocsátottak minden elítéltet: tolvajokat, egykori keretlegényeket, SS-eket, rablókat, háborús bűnösöket, betörőket, nyilasokat, mintegy 9 ezer köztörvényes bűnözőt s csaknem 4 ezer politikai elítéltet. Néhányuk úgy mérte fel a helyzetet, hogy itt már nem terem fű a számára, s azonnal elhagyta az országot. Mások meghúzódtak, de nem kevesen bekapcsolódtak a fegyveres harcba. Minden olyan esetben, amikor nem egy osztály lázad fel a hatalom ellen – márpedig 1956-ról sok mindent el lehet mondani, de azt nem, hogy munkás- vagy parasztfelkelés volt –, a káoszban az alvilágnak nagy szerep jut. Ez októberben is így volt, akkor is, ha a megrögzött bűnözők közül többen egy ideig valóban a szabadság, a forradalom bajnokának vélték magukat. Egy darab kenyeret, egy pár cipőt nem vettek el a betört ablakú kirakatokból. A közvélemény nagy része pedig ezekben a napokban minden börtönből szabadult emberben Rákosiék áldo-

zatát látta. Furcsa példái ezek a tömeghisztériának s a hamis tudatnak.

A harcolók különbözőségére jellemző az ellenforradalom fegyveres erőinek három vezetője is. Maléter Pált, aki november 3-án honvédelmi miniszter lett, személyesen ismertem. A büszke fejtartású hivatásos katonatiszt a világháborúban szovjet fogságba esett, antifasiszta iskolára jelentkezett, kommunista lett, egy ejtőernyővel ledobott partizánosztag parancsnoka, a felszabadulás után a magyar hadsereg főtisztje. 1956-ban, ezredesi rangban, a munkaszolgálatos alakulatok nem éppen puha kezű parancsnoka, ahová azokat a politikailag megbízhatatlan származású fiatalokat hívták be, akiknek nem akartak fegyvert adni a kezükbe. Október 25-én azt a parancsot kapta, hogy páncélosaival foglalja el a felkelők gócpontját, a múlt században épült, másfél méteres falú, egykor Mária Terézia császárnőről, a felszabadulás után a partizánként hősi halált halt Kilián Györgyről elnevezett laktanyát. Maléter először tűzharcot kezdett a felkelőkkel, majd átállt hozzájuk; az utca embere számára Nagy Imre mellett október legismertebb alakja volt. Kivégezték.

Kopácsy Sándor ezredes 1956-ban Budapest rendőr-főkapitánya volt. Valamikor tiszteltem ezt a munkásból, kommunistából lett rendőrtisztet, majd parancsnokot. Vezető beosztásban szol-

gálta végig a Rákosi-korszakot, 1956 októberében tagja volt a kommunista párt héttagú intéző bizottságának. Ő adott utasítást a rendőrségnek, hogy ne lőjenek a felkelőkre, majd nagy mennyiségű fegyvert juttatott nekik. Életfogytiglani börtönre ítélték, néhány év múlva amnesztiával szabadult, a Magyar Népköztársaság útlevelével hagyta el az országot. Azóta Nyugaton él, s írt egy emlékiratot, amelyről a legenyhébb kifejezés, hogy nem éppen tényszerű.

A nemzetőrség, vagyis a Nagy Imre-kormány és a felkelők közötti megállapodás alapján a fegyveresekből alakított egységek parancsnoka Király Béla vezérőrnagy lett. A világháborúban vezérkari tiszt, a felszabadulás után a magyar honvédség törzstisztje. 1951-ben kémkedés vádjával letartóztatták, 1956-ban szabadult. November 4. után megpróbálta folytatni a fegyveres harcot, de néhány nap múlva elhagyta az országot. A jobboldali magyar emigráció egyik vezetője lett.

A fegyveres ellenforradalom csúcspontja a Budapesti Pártbizottság ostroma és elfoglalása volt. A pártközpontban, a parlamentben uralkodó káosszal szemben a Budapesti Pártbizottságon viszonylag nyugalom volt, alighanem nagymértékben Mező Imrének köszönhetően. Mező nem mindennapi ember volt. Tízgyerekes parasztcsaládból származott, olyan nyomorban éltek, hogy

csak felnőtt korában tanult meg írni-olvasni. Munkát nem talált, kivándorolt Belgiumba, ott lett kommunista. A spanyol polgárháború tisztje, a németek ellen toborzott francia tengerentúli fegyveres erők katonája, a párizsi felkelés egyik előkészítője. A felszabadulás után a Budapesti Pártbizottság titkára, majd félreállították, 1954-től ismét a pártbizottság titkára. Kádár, akivel kölcsönösen nagyra becsülték egymást, október 29-én este meglátogatta őt a Köztársaság téri székházban, ahová őt is annyi emlék fűzte.

– Nem tudtam neki mást tanácsolni – mondja Kádár –, mint azt, hogy ne törődjék azzal, névlegesen ki az első titkár, vegye át a pártbizottság vezetését.

Nagyon keserű az arca; szerette Mezőt.

Másnap a különböző fegyveres csoportok összehangolt támadást intéztek a pártház ellen, melyet mintegy 50 karhatalmista védett, jórészt csak puskával felfegyverkezve. A védők hiába kértek segítséget a Honvédelmi Minisztériumtól, a Belügyminisztériumtól, magától Nagy Imrétől, nem kaptak. Délutánra a pártház elesett. Mező Imrét, aki két társával együtt fehér zászlóval a kezében lépett ki a kapun, egy géppisztolysorozat lekaszálta. Utána az irtózat következett; az erről készített filmbeszámolók, fényképek bejárták a világot. Volt olyan elfogott védő, akinek kivágták a

szívét, egy másikat a lábánál fogva akasztottak fel, volt, akit egy teherautóhoz kötözve húztak végig a téren, volt, akit agyonvertek, volt, aki leugrott a harmadik emeletről, hogy megmeneküljön a kínzásoktól.

A felkelők azt állították, azért támadták meg a pártházat, mert föld alatti börtön van alatta, ahol több száz ártatlan embert tartanak bezárva. Napokon keresztül túrták a földet nagy teljesítményű földgépekkel, mérőműszerek tucatjaival kutattak, az újságok, a rádió nap mint nap jelentették, hogy hallják az áldozatok segélykiáltásait a föld alatti katakombákból. A zuglapnak igazán nem nevezhető Magyar Nemzet, a Hazafias Népfront újságjának riportere így írt: „Csütörtök – az egyik aknánál dolgozók végre halk beszédhangra lettek figyelmesek. Messziről, nagyon távolról hallatszott a segélykérő szó. – Szabadítsatok ki! Foglyok vagyunk! Élni akarunk! – hallották tompán a mélyből. – Hányan vagytok? – kérdezték. – Százegyvenheten – volt a válasz."

A pártház alatt nem volt semmiféle börtön, de a tömeghisztériát nem lehetett megfékezni. Ami nemcsak azokra jellemző, akik szították. Azt is jelzi, sokan már nemcsak Rákosiékról, az államvédelmisekről tételeztek fel minden rosszat, hanem általában a kommunistákról.

1956 újabb alapvető ellentmondása, hogy azokban a napokban, amikor tombolt a kommunistaellenes hisztéria, Magyarországnak kommunista miniszterelnöke, kommunista kormánya volt. Ez utóbbi nem sokáig. Nagy Imre október 30-án bejelentette az egypártrendszer megszüntetését, majd három nap múlva – Magyarországnak közben két napig gyakorlatilag nem volt kormánya – a kommunisták, a kisgazdák, a szociáldemokraták és a parasztpártiak részvételével koalíciós kormányt alakított. Gombamód alakultak meg az új pártok, becslések szerint több mint félszáz.

Az 1956-os kormánykoalícióra az volt jellemző, hogy egy-két kivételtől eltekintve minden pártot annak jobbszárnya képviselt. A szociáldemokratáknál például Szakasits Árpád, aki évtizedekig volt a párt főtitkára, és Marosán György, a helyettese, szóhoz sem juthattak, noha mindketten megjárták Rákosi börtöneit: túlságosan baloldalinak számítottak. Elképzelhető, mi volt a véleményük nemcsak a kommunistákról, hanem általában a szocializmusról azoknak, akik a szociáldemokratáknál jobboldalibb álláspontot képviseltek.

Az események hihetetlenül felgyorsultak a világpolitikában is. A magyarországi zűrzavart kihasználva Izrael, Anglia és Franciaország megtá-

madta Egyiptomot, amely néhány hónapja államosította a Szuezi-csatornát. A szovjet vezetők felkeresték valamennyi szocialista országot, hogy a magyarországi és az egyiptomi válságról tanácskozzanak. Nagy Ferenc volt miniszterelnök Amerikából Bécsbe érkezett. Horthy Miklós felszólította az Egyesült Nemzetek Szövetségét, hogy „az emberi szabadságjogok védelmében" avatkozzék be Magyarországon. Idehaza Nagy Imre bejelentette Magyarország kilépését a Varsói Szerződésből s az ország semlegességét. A budapesti rádióban megszólalt Mindszenty József, s a bukott rendszer örökösének nevezte a kormányt.

Jellemző epizód: november 1-re meghirdették a volt politikai foglyok nagygyűlését az egyik legnagyobb budapesti filmszínházba. Az elképzelés szerint együtt üléseztek volna háborús bűnösök, kommunisták, nyilasok, jobb- és baloldali szociáldemokraták, a Horthy-rendőrség verőlegényei, szélsőséges jobboldali és mérsékelt polgári politikusok.

Kádár, akit ugyancsak meghívtak, nem vett részt a gyűlésen. Aznap jelentette be a rádióban a Magyar Szocialista Munkáspárt megalakulását. Beszédének legfontosabb részei, melyekre nemcsak az akkori helyzet, későbbi politikájának megértése miatt is érdemes odafigyelni, így hangzottak:

„Sorsdöntő órában szólunk azokhoz, akiket a nép és a haza iránti hűség, a szocializmus tiszta eszméinek becsületes szolgálata vezetett ahhoz a párthoz, melyet Rákosi és klikkje vak és bűnös politikával a zsarnokság eszközévé züllesztett. Ez a kalandorpolitika lelkiismeretlen módon eltékozolta azt az erkölcsi és eszmei örökséget, melyet ti a régi világban becsületes harccal és véráldozattal egybegyűjtöttetek, melyet ti a nemzetünk függetlenségéért és demokratikus haladásunkért vívott küzdelemben megszereztetek.

Őszintén beszélünk hozzátok. A nép felkelése válaszút elé érkezett. Vagy lesz elég ereje a magyar demokratikus pártoknak vívmányaik megszilárdítására, vagy szembekerülünk a nyílt ellenforradalommal. Nem azért ömlött a magyar ifjak, honvédek, munkások és parasztok vére, hogy a Rákosi-féle önkényuralmat az ellenforradalom uralma váltsa fel. Nem azért harcoltunk, hogy a munkásosztály kezéből kiragadják a bányákat és a gyárakat, a parasztságtól a földet. Vagy biztosítja a felkelés népünk számára a demokrácia alapvető vívmányait: a gyülekezési és szervezkedési jogot, személyes szabadságot és biztonságot, az emberséget – vagy visszasüllyedünk a régi úri világ rabságába és ezzel együtt idegen szolgaságba.

Az új párt egyszer s mindenkorra szakít a múlt bűneivel!

Védi és védeni fogja mindenkivel szemben nemzeti becsületünket, hazánk függetlenségét. Ezen az alapon, a nemzeti függetlenség alapján építi ki testvéri viszonyát a világ minden haladó szocialista mozgalmával és pártjával. Ezen az alapon, a nemzeti függetlenség alapján kíván baráti viszonyt minden közeli és távoli országgal, elsősorban a szomszédos szocialista országokkal.

Védi és védeni fogja a Magyar Köztársaság vívmányait, a földreformot, a gyárak, a bankok, a bányák köztulajdonba vételét, népünk vitathatatlan szociális és kulturális eredményeit.

Védi és védeni fogja a demokrácia és a szocializmus ügyét, nem idegen példák szolgai másolásával, hanem országunk gazdasági és történelmi sajátosságainak megfelelő módon és úton, támaszkodva a minden dogmatizmustól mentes marxizmus–leninizmusra, a tudományos szocializmus tanításaira, valamint a magyar történelem és kultúra forradalmi és haladó hagyományaira."

Magyarország nagy része nem vette észre, nem érzékelte, hogy itt valaki zászlót bontott, programot hirdetett. Kaotikus időkben, felkorbácsolt lelkiállapotban nem a higgadtság, a józanság, a reális alternatívák lelkesítenek, hanem a szép frázisok, a csábos illúziók. A felkavarodott ország nem figyelt fel erre a határozott, nyugodt hangra.

Talán nem tévedek, hogy a beszéd inkább Ká-

dár előző napi véleményét tükrözte, amikor még remélte, hogy a párt újjászervezésével gátat lehet állítani az ellenforradalomnak. Ilyen nagy idő egyetlen nap a felgyorsult történelemben.

A „vagy-vagy"-ok, melyeket megfogalmazott, eldőltek, mire a beszéd elhangzott. Mező Imre és társai szörnyű halála úgy szólt bele 1956 és Magyarország történetébe, hogy megérlelte Kádárban a döntést.

– Rettenetesen nehéz volt dönteni – mondja Kádár. – Hiszen nem is napról napra, inkább óráról órára éltünk, halálfáradtan, elcsigázva, pontos információk nélkül. Inkább az ösztöneinkben, a tapasztalatainkban bízhattunk, mint a nem is ismert vagy nem jól ismert tényekben. És az ember nem szívesen adja fel a reményt, különösen, ha egy ország sorsáról van szó. De aztán eljött az óra, amikor már nem reméltem, hogy az események nem torkollanak ellenforradalomba. S bármilyen nehéz volt a döntés és ami utána következett, mégis könnyebb, mint amikor még nem tudtam dönteni, nem láttam a megoldást.

1956. november 1-én este Kádár János Münnich Ferenccel együtt elhagyta a parlament épületét; másnap féltucatnyi vezető követte őket. Jellemző az akkori állapotokra, hogy a kormány államminiszterét keresték ugyan egy ideig, de aztán napirendre tértek fölötte, hogy nyoma veszett.

Az újjászületés

1956. november 4-én hajnalban a szolnoki adó hullámsávján sugárzó rádió bejelentette, hogy Kádár János vezetésével nyolctagú Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány alakult. Közölte a kormány rövid programját: a nemzeti függetlenség biztosítása; a szocialista rendszer védelme; a törvényes rend és nyugalom helyreállítása; a baráti viszony fenntartása minden szocialista állammal. A kormány bejelentette, a Szovjetunióhoz fordult azzal a kéréssel, hogy a Vörös Hadsereg egységei segítsenek helyreállítani az országban a rendet.

Kis létszámú kabinet, szűkszavú kormánynyilatkozat.

– Nem volt az olyan egyszerű – mondja Kádár. – A kormánylistára olyan is felkerült, aki nem is tudott róla. Meg olyan is, akiről mi nem tudtuk pontosan, hol tartózkodik. Csak abban lehettünk bizonyosak, hogy egyetértenek velünk. Részletes program kidolgozására végképp nem volt idő. Nem várhattunk, cselekedni kellett.

1957 júniusában így számolt be erről az országos pártértekezletnek:

„November elsején én Nagy Imréékkel megszakítottam az összeköttetést, habár ők még 2-án

vagy 3-án egy kormánylistán az én nevemet is feltüntették. A többiek, Münnich elvtárs és mások is, azt tették, amit én. November 2-án mi már részben közvetve, részben közvetlenül megkezdtük a tárgyalást a szovjet elvtársakkal, a népi demokratikus országok vezetőivel és a nemzetközi munkásmozgalom más vezetőivel arról, hogy az ellenforradalom ellen fel kell venni a harcot, s arról, hogy ebben milyen támogatást nyújtanak a Magyar Népköztársaságnak. Ezek a tárgyalások 2-án megkezdődtek, 3-án készen volt az elhatározás, és hogy semmi időt ne veszítsünk, november 4-én megindult a támadás, mert minden nap derék kommunisták és hű magyar hazafiak százainak az életébe került."

Egy magas rangú jugoszláv diplomata hitelt érdemlő visszaemlékezései szerint Hruscsov és Tito november 2-án találkozott Brioniban. Hruscsov beszámolt a jugoszláv államfőnek, hogy a lengyel, román, csehszlovák, bolgár és kínai vezetőkkel való tárgyalás során az a közös vélemény alakult ki, ha nem avatkoznak be a magyarországi eseményekbe, az országban polgárháború lesz. Amennyiben ENSZ-csapatok vonulnak be Magyarországra, mint néhány évvel azelőtt Koreába, a világháború veszélye fenyeget. Tito egyetértett ezzel, s hangsúlyozta, hogy az ellenforradalmat nemcsak fegyverrel, hanem poli-

tikailag is le kell győzni. Hruscsov közölte, hogy Kádár és Münnich elhagyta Budapestet.

Kádár János így számolt be erről 1958-ban az országgyűlésnek, amikor felmentését kérte a miniszterelnöki posztról, s Münnich Ferencet ajánlotta erre a tisztségre:

„Mi, akik annak idején, 1956. november 1-én és 2-án láttuk, hogy egy új kormány kell, szakítani kell az árulókkal, akkor a kezdeményezők között – ha ilyesmiről kell és lehet beszélni – Münnich elvtárs mindenesetre az elsők között volt, és kevés híján ő lett a miniszterelnök. Ezt most elárulom mint belső »műhelytitkot«. Münnich elvtárs volt az, aki azt ajánlotta, hogy én vegyem a kezembe a dolgok intézését mint miniszterelnök, hiszen ő hosszú ideig nem volt itthon, az emberek nem ismerik annyira állásfoglalását és cselekedeteit."

Amikor a szolnoki rádió bejelentette az új kormány megalakulását, Nagy Imre a parlamentben tartózkodott. Rövid, négy nyelven közvetített rádiónyilatkozatban közölte az országgal és a nagyvilággal, hogy a kormány a helyén van, csapatai harcban állnak. Utána azonnal elhagyta az országházat, s a jugoszláv nagykövetségre ment, ahol kéttucatnyi munkatársával együtt menedékjogot kapott.

A szovjet csapatok aznap hajnalban ismét be-

vonultak Budapestre. A harcok 4–5 napig tartottak, lényegében csak a fővárosban. A szovjetek nem vetettek be sem légierőt, sem tüzérséget, csak páncélos alakulatokat. A harckocsik gyalogsági fedezet nélkül támadták meg a felkelők gócait, s ha szétlőtték azokat – általában sajnos lakóházakat –, továbbhaladtak, a fegyveresek pedig újra összegyűlhettek. A felkelők benzines palackokat dobáltak a tankokra; nem egy harckocsizó szénné égett, összezsugorodott holttestét láttam az utcán heverni: iszonyatos látvány volt.

– 1957-ben gyűlésen vettem részt a moszkvai Putyilov-gyárban – mondja Kádár. – Bemutattak egy asszonyt, akinek a férje 1944-ben, a fia 1956-ban esett el Budapesten. Nehéz volt a szemébe néznem.

A fegyveres harc nemcsak azért fejeződött be néhány nap alatt, mert a honvédség nem szállt szembe a szovjetekkel. Azért is, mert november 4-e után már kevesen látták értelmét a harcnak, noha szájról szájra járt, hogy csak néhány napig kell kitartani, jönnek az ENSZ-csapatok. A fegyveresek egy része ekkor már üzleteket fosztogatott, áruházakat rabolt ki. Mások egy-két nap múlva abbahagyták a harcot, s hazamentek a családjukhoz, vagy elhagyták az országot. Sajnos, velük együtt távozott Magyarországról csaknem 200 ezer ember is, zömükben fiatalok, a legkü-

lönbözőbb okokból. Voltak, akik okkal vagy ok nélkül féltek a megtorlástól, mások attól, hogy ismét egy Rákosi-féle önkényuralom következik, ismét mások, mert mindig is ellenségei voltak a szocializmusnak. De voltak közöttük zsidók, akiket megriasztott az ellenforradalom alatt itt-ott felparázsló antiszemitizmus, kalandvágyó fiatalok, olyanok, akik úgy vélték, Nyugaton sokkal szebb az élet, vagy akik így akarták megoldani családi problémáikat. A többségük alighanem maga sem tudta pontosan, miért megy, csak ment a többivel, a szörnyű bizonytalanságtól, tanácstalanságtól, félelemtől űzve. „Ami a megzavarodottságukban 1956 végén innen kiszökött embereket illeti – mondta Kádár 1958-ban az országgyűlésen –, őszintén meg kell mondani, mi ezeket az embereket nagyon sajnáljuk."

November közepén, amikor elhallgattak a fegyverek, a főváros néhány főutcája ismét olyan volt, mint a csatatér; az utcákon romok hevertek, az ablakok betörve, a házfalakon gránátok ütötte lyukak, a kirakatok bezúzva, a villamosvezetékek leszakítva. Az emberek órák hosszat álltak sorba kenyérért, tejért, krumpliért. Nem volt közlekedés, éjszakára kijárási tilalmat rendeltek el, az utcákon fegyveres járőrök cirkáltak. Ismét voltak, akik úgy érezték, évtizedekig nem lesz ebben az országban normális élet.

És a köztereken apró dombok, a harcokban elesettek sírjai. Sokról azt se tudták, ki fekszik ott. Újra meg újra remegő emberek hajoltak a lécekből összeeszkábált keresztfák fölé, betűzték a már fakuló feliratokat, ha volt egyáltalán felirat: eltűnt gyereküket, testvérüket, férjüket keresték. „Én sajnálom azokat is – mondta Kádár 1957 májusában –, akik a front túlsó oldalán haltak meg, beugratás következtében."

A politikai, társadalmi, gazdasági egyensúly megteremtéséről egyelőre szó sem lehetett. A sztrájkok folytatódtak; az ország, elsősorban a főváros lakossága, gyakorlatilag október 23-a óta nem dolgozott. A kijárási tilalmat csak 1957 áprilisában oldották fel. Az ellenforradalom alatt és után alakult munkástanácsok, forradalmi és nemzeti bizottságok sok helyütt átvették nemcsak az üzemek, hivatalok, de az államigazgatás irányítását is. Igen erős volt a külföldi nyomás, s nemcsak a propaganda; az ENSZ újra meg újra igyekezett beavatkozni a magyarországi eseményekbe. Az országban illegális csoportok működtek, a különböző nyugati hírszerző szervek ügynököket, pénzt, fegyvert juttattak Magyarországra. Kiadták a jelszót: „Márciusban újra kezdjük!"

A kormány feltehetőleg gyorsabban úrrá lehetett volna a helyzeten, ha erőszakhoz folyamodik. Ezt akkor már megtehette volna; egymás után

alakultak a jól felfegyverzett, megbízható karhatalmi alakulatok, újjászerveződött a rendőrség. Egyelőre azonban tárgyaltak. Az új vezetőknek ki kellett dolgozniuk, egyeztetniük kellett politikai elképzeléseiket. Nem volt részletes program, kidolgozott stratégia, s a helyzet is napról napra változott. Sokszor rögtönözniük kellett, menet közben kialakítani az elképzeléseket. Nem egy kérdésben bizonytalanok voltak, maguk sem tudták, mit tegyenek, merre keressenek kiutat a káoszból. Volt olyan javaslat, tárgyaljanak a jugoszláv követségen tartózkodó Nagy Imrével (Nagy Imre erre egyébként nem volt hajlandó), olyan elképzelés is volt, hogy Nagy Imre alakítson önálló parasztpártot.

A Szolnokon gyülekező vezetők november 6-án éjjel indultak harckocsikon Budapestre; december 2-án ülésezett először a Magyar Szocialista Munkáspárt 23 fős Ideiglenes Központi Bizottsága. Ki választotta ezt a testületet? Nyilvánvalóan önmaga. Más megoldás ebben a helyzetben nem volt lehetséges.

– Három napig üléseztünk – mondja Kádár. – Mindenki hozzászólt, többször is. Szikrázott a terem a feszültségtől. Mert akkoriban, mi huszonhárman, csupán egyetlen kérdésben voltunk egységesek, hogy meg kell menteni a szocializmust. De hogy hogyan, arról alighanem annyifé-

leképp gondolkodtunk, ahányan voltunk. És elképzeléseink ott, a vita során formálódtak.

Kádár ennek az ülésnek olyan jelentőséget tulajdonít, hogy negyedszázad múlva is visszatért rá a Központi Bizottság egyik ülésén:

„Ma is érdemes ennek az ülésnek a tanulságára gondolni: mai szóhasználattal élve, eltérő álláspontok ütköztek, és mi addig vitatkoztunk, amíg egyetértésre nem jutottunk. Végül is a legfőbb, a döntő kérdésekben egységes álláspont alakult ki. Tartós, valódi egység így születik, eleven, nyílt, elvszerű vitában. A többi ebből következett. Miután a vitát lezártuk, és egységes álláspontra jutottunk, hosszú-hosszú időn keresztül biztosítani tudtuk a közösen megfogalmazott álláspont egységes, következetes képviseletét. Ennek a mára és a jövőre szólóan is maradandó az értéke."

Az alapelv az volt, hogy az embereket lehetőleg érvekkel kell meggyőzni, nem erőszakkal. Ezért tárgyaltak és tárgyaltak, a legkülönbözőbb emberekkel, csoportokkal, szervezetekkel. Igyekeztek bevonni a vezetésbe, akit csak lehetett, nemcsak kommunistákat, volt szociáldemokratákat, kisgazdákat, parasztpártiakat is. Eleinte kevés sikerrel. Az emberekben, még tapasztalt, régi politikusokban, vezetőkben is olyan mély volt a bizalmatlanság, a bizonytalanság, hogy nem lehetett napok, hetek alatt eloszlatni. Volt, aki kö-

zölte, nem ért egyet az új vezetéssel, volt, aki nem kívánt többé politizálni, volt, aki kijelentette, nem piszkítja be még egyszer a kezét, volt, aki kivárt. Később sokan megváltoztatták véleményüket.

Az ország gazdasági helyzete ekkor már katasztrofális volt, noha a többi szocialista államból állandóan érkeztek a segélyszállítmányok. A fegyveres harcok pusztításai 3 milliárd forintnyi kárt okoztak Magyarországnak – a termeléskiesésből 20 milliárd forint kár származott. Kevés volt az ennivaló, a fűtőanyag, a ruházat. Ha nem indul meg a termelés, a magyar gazdaság összeomlik. S a Központi Munkástanács december 11-re újabb általános sztrájkot hirdetett.

„Mégsem mondhatja senki, hogy nem voltunk a legmesszebbmenőkig türelmesek – számolt be Kádár 1957 májusában az országgyűlésnek a kormány féléves tevékenységéről. – Kormányunk megalakulása után ismételten felszólítottuk a harcolókat, hogy hagyják abba a számukra kilátástalan küzdelem folytatását, tegyék le a fegyvert. Nem mindannyian fogadták meg szavunkat. Ezeket kénytelenek voltunk fegyveresen megsemmisíteni. Amikor az ellenforradalom látta, hogy a fegyveres harcban már elbukott, politikai eszközökkel folytatta a harcot. A cél ugyanaz maradt: a kormányt akarták megdönteni. Ennek

érdekében úgynevezett Központi Munkástanácsot, különböző »forradalmi bizottságokat« létesített és indított harcba. Mi időt akartunk adni, hogy az ezekben a szervekben részt vevő, esetleg jóhiszemű emberek térjenek vissza a helyes útra. Ezért a kormány november 12-én még csak olyan határozatot hozott, amely kimondotta, hogy a »forradalmi bizottságok« és más, hasonló elnevezésű, újonnan létesült társadalmi szervek mindenütt politikai tanácskozó szervekként működjenek, *segítsék* a munkát, de ne akarjanak az illetékes vezetők *helyett* vezetni. Például dolgozók elbocsátására vagy alkalmazására nem jogosultak. Ezek a bizottságok azonban nem hajtották végre kormányunknak ezt a rendelkezését, sőt »Forradalmi Bizottságok Központi Intéző Bizottsága« elnevezéssel új ellenforradalmi központi irányító szervet hoztak létre. Így nem volt más választásunk, mint hogy december 8-án kormányrendelettel megszüntettük a »forradalmi bizottságokat« és hasonló elnevezésű, de ellenforradalmi tevékenységű szerveket.

Hasonlóan hosszú politikai harcot kellett folytatni a Központi Munkástanáccsal és a területi munkástanácsokkal is. Volt ezekben a munkástanácsokban becsületes, rendes ember, de a lényeg mégis az, hogy ezeket a munkástanácsokat az ellenforradalom a maga céljainak szolgálatába állí-

totta. Kormányunk velük szemben is türelmet tanúsított. Ismételten tárgyaltunk a Központi Munkástanács tagjaival. Igyekeztünk megmagyarázni, milyen helytelen úton járnak, kinek segítenek és kit szolgálnak magatartásukkal. Ezek a beszélgetések azonban nem vezettek eredményre. A helyzet – ismét nem a mi hibánkból – annyira kiéleződött, hogy a Központi Munkástanács végül már világosan látható módon a nyugati rádióállomások, a Szabad Európa Rádió utasítása szerint cselekedett.

Fel kellett oszlatnunk a Központi Munkástanácsot és a területi munkástanácsokat."

Ez a túlfűtött, pattanásig feszült légkör, amikor az embereket sérelmek és lelkiismeret-furdalás, elkeseredés és gyanakvás, bizonytalanság, kételkedés gyötörte, nem volt alkalmas egy decentralizált hatalmi struktúra kiépítésére, az állampolgárok beleszólási jogának intézményesítésére. S a nemzeti bizottságokban, munkástanácsokban egyaránt voltak olyanok, akik a szocialista Magyarország megújulását kívánták, s akiknek egyetlen céljuk a szocialista társadalmi rend megdöntése volt.

December közepén egy vidéki városban a tüntetők összecsaptak a karhatalommal; többen meghaltak, százan megsebesültek. Két nap múlva meggyilkoltak egy járási párttitkárt.

Ezután már az erőszak következett. Letartóztatták a Központi Munkástanács vezetőit, az ellenzéki értelmiség hangadóit, névteleneket és neves embereket. Nagy Imrét és társait Romániába vitték. Elrendelték a rögtönbíráskodást. Nehéz idők következtek.

Abban a felfokozott hangulatban a közvélemény képtelen volt különbséget tenni: vagy igazságtalan áldozatnak, vagy elvetemült bűnözőnek vélt minden letartóztatottat. Magam is börtönbe kerültem ebben az időben, tudom, kik voltak a zárkatársaim. Tizenhét éves ipari tanuló, akit puskával a kezében fogtak el, s tizenöt évi börtönre ítéltek; tárgyalása után a foglár vigasztalta, ha jól dolgozik a börtönben, elengedik majd büntetése egy részét. Egy vidéki város Nemzeti Bizottságának halálra ítélt elnöke, a Horthy-rendszer volt főtisztviselője, aki egyre azt hajtogatta, ha tudja, hogy az Elnöki Tanács nem eskette fel a Nagy Imre-kormányt, sosem vállal funkciót egy jogilag nem törvényesített rendszerben. Nem végezték ki. Egy hatszorosan büntetett előéletű, kétszeres gyilkos, akitől zárkatársai úgy rettegtek, hogy elkövették ellene a legnagyobb vétséget, ami a börtönben lehetséges: jelentették az őröknek, hogy kés van nála. Egy ideig kettesben voltam vele egy zárkában; élete legnagyobb élményéről, a forradalomról beszélt, ami őt is meg-

tisztította minden bűnétől. Egy tábornok, a Horthy-hadsereg egykori tisztje, aki a felszabadulás után a Szovjetunióban végzett katonai akadémiát; felettesei parancsára fegyvert adott a felkelőknek. Fiatal gimnáziumi igazgató, aki október 23-án a „Talpra magyar"-t szavalta szülővárosa főterén a tömegnek; helyettese, egy egykori paptanár jelentette fel. Keménykötésű, jó arcú fiatalember, aki éjszaka suttogva mesélte, hogy mások ne hallják: 1950-ben, amikor kiszökött az országból, a kabátujjába rejtett tőrével leszurt egy határőrt. Az Idegenlégióba került; harcolt Afrikában, Vietnamban. November 1-én lépte át a magyar határt, egy rövid csövű géppisztollyal, hat tár lőszerrel, négy kézigránáttal. Egy egyetemista, aki őrt állt valamelyik Nemzeti Bizottság kapuja előtt, s tucatnyi karhatalmistát mentett meg úgy, hogy foglyul ejtette őket, s vadonatúj rendőr-egyenruhájuk helyett társaitól civil ruhát szerzett nekik. Volt egy pap, aki a nap legnagyobb részében imádkozott; egy volt kisgazdapárti képviselőnek azt mondta: – Uram, a kisgazdákat az jellemzi, hogy sosem dugják a nyakukat a hurokba az elveikért. – Fogalmam sincs, miért tartóztatták le. Egy gépkocsivezető, aki állítása szerint négy embert mentett meg a budapesti pártház áldozatai közül; kórházba vitte őket. Ezt nem tudta igazolni, azt viszont többen

tanúsították, hogy ott volt a Köztársaság téren. Egy esztergályos, aki leverte gyára homlokzatáról a vörös csillagot. Ezzel sok embert vádoltak; a börtönben „csillagszóróknak" nevezték őket. Egy egyetemi adjunktus, aki a szabadság és a demokrácia kivívására szólította fel tanítványait. Egy zsebtolvaj, aki naponta négy órát tornásztatta az ujjait, hogy ne jöjjön ki a gyakorlatból. Neki ebből kell megélnie, mondta, semmi máshoz nem ért; gyilkosságért ítélték halálra és végezték ki.

Történelmileg a legtragikusabb Nagy Imre sorsa volt, akit három társával együtt halálra ítéltek és kivégeztek; a per többi vádlottját börtönbüntetésre ítélték. Minden politikai perben vitatható az ítélet helyessége. Viszont bizonyos, hogy ez a bírósági eljárás nem koncepciós koholmány volt, mint a Rajk-per. Hogyan jutott el Nagy Imre, aki negyven évig volt kommunista, élete egyharmadát a Szovjetunióban töltötte, aki eleinte maga is ellenforradalomnak nevezte az eseményeket, november 4-ig, az akasztófáig, azt még tisztázni kell. Tragédiája kétségtelen, mint az ország tragédiája is, melynek egyik okozója volt.

Bármennyire keserves kimondani, a politikai perekre szükség volt; abban a helyzetben csak kemény kézzel lehetett normalizálni az életet. Egyébként néhány éven belül minden politikai foglyot, az életfogytiglanra ítélteket is, szabadon

engedtek. De szükség volt erre azért is, mert ha a pártvezetés fel akarta számolni dogmatikus ellenzékét, le kellett számolnia a jobboldallal.

November 4-én nem kevesen csatlakoztak az új vezetéshez, akik az elmúlt években súlyos hibákat követtek el. A pártnak december 1-én 38 ezer tagja volt; nemigen válogathatott káderekben, azokkal kellett dolgoznia, akik erre hajlandók voltak. Ez sokakban megerősítette a félelmet, hogy Magyarországon újabb Rákosi-korszak következik, még ha Rákosi személye nélkül is.

Kádár nem ezt akarta. Értékelése, amely szerint október nemcsak ellenforradalom volt, hanem nemzeti tragédia is, lehetővé tette, hogy 1956 ne csak a csődöt jelentse a magyarországi szocializmus történetében, hanem az újjászületés kezdetét is. „A kormány nemcsak arra van elszánva, hogy minden erejével megvédje az elmúlt 12 év vívmányait, hanem arra is, hogy határozottan szakítson minden olyan hibával, amely az elmúlt években a szocializmus építését hátráltatta hazánkban" – hangzott a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány első felhívása.

1956 decemberében a párt Ideiglenes Központi Bizottsága megállapította, hogy az ellenforradalomnak négy alapvető oka volt: az, hogy Rákosi és klikkje 1948 végétől kisajátította a párt és az állam vezetését, súlyos hibákat, bűnöket követett

el; hogy a Nagy Imre körül csoportosult pártellenzék veszni hagyta a néphatalmat; hogy Magyarországon jelentékeny ellenforradalmi erők léteztek; hogy az imperialisták részt vettek a magyarországi eseményekben, s végső céljuk az egész szocialista közösség megbuktatása volt.

Ez a határozat annak idején politikai döntésként született, meghatározta a párt politikáját. Huszonöt év után megállapítható, hogy történelmi elemzésként is pontos. Ritka példája ez annak, hogy egy zűrzavaros időszakban készült politikai elemzés kiállja az idő próbáját. Bizonyos, hogy az akkori vezetés sok mindent nem látott jól vagy tisztán, de az alapelvek pontossága lehetővé tette a kibontakozást.

Kádár többször, nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a négy ok csak együttesen vezethetett az ellenforradalomhoz. Mások nem így vélekedtek. 1957 nyarán tanúként voltam megidézve egy bírósági tárgyalásra, ahol a bíró az asztalt verve közölte, most tudja csak, mennyire indokoltak voltak a negyvenes évek végének, ötvenes évek elejének politikai perei, s milyen hiba volt szabadon bocsátani az elítélteket, mert ők készítették elő az ellenforradalmat.

A nyílt vita 1957 júniusában, az országos pártértekezleten robbant ki. Az értekezlet 348 küldöttjének több mint 60 százaléka 40 éven aluli

volt, eredeti foglalkozásuk szerint 80 százalékuk munkás.

Az első pengecsattogtatásra akkor került sor, amikor az egyik fölszólalásba Révai József beleszólt. Kádár, szokásától eltérően, indulatosan az asztalra csapott:

– A mi pártunkban, Révai elvtárs, nem szokás zavarni a felszólalókat, és nem is lesz az!

Révait s néhány más vezetőt, akiknek jelentős szerepük volt a Rákosi-korszakban, Kádár határozott kívánságára vették be az Ideiglenes Központi Bizottságba.

– Úgy gondoltam – mondja Kádár –, ha van véleménykülönbség a pártban, tükröződjék a vezetésben is.

Révai, a Rákosi-korszak vezető ideológusa, akkor már súlyos beteg volt, szélütés érte. Az egyik keze megbénult, bottal bicegett fel az emelvényre, nehezen beszélt. Viszont annál keményebben fogalmazott. Kijelentette, a múlt hibáinak bírálata gyengíti az ellenforradalom elleni harcot. Kifogásolta, hogy háttérbe szorítják a régi, megbízható párttagokat.

A felszólalás viharos ellenvéleményeket váltott ki, olyannyira, hogy nem is támogatta senki, noha Kádár mai becslése szerint a résztvevők egyharmada Révaival értett egyet.

– Mért kiabálsz, ha igazad van? – kérdezte

Kádár egyik munkatársától, annak felszólalása után.

Ő valóban higgadtan, nyugodtan, de nagyon határozottan fogalmazta meg véleményét Révaival szemben:

„Létezik a párt zászlaja mellett egy másik zászló is: a bukott vezetőség zászlaja. De ez a zászló összetört, és a földön hever, s meggyőződésem, hogy soha többé nem fog fennen lobogni. A bukott vezetőség – s nem véletlenül használom ezt a kifejezést, a politikai életben ez nem szokatlan – oly módon és olyan körülmények között bukott meg, hogy többé nem térhet vissza a párt vezetésébe."

A vitának külön nyomatékot ad, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártja ugyanezekben a napokban váltotta le az elnökségből Sztálin legközvetlenebb munkatársait; a Rákosi-korszak restaurációja – Rákosival vagy nélküle – akkoriban még reális veszély volt Magyarországon.

Az MSZMP politikája váratlanul gyors sikerre vezetett. A pártnak december végén már 100 ezer, 1957 áprilisában 227 ezer, júniusban 345 ezer tagja volt. Nem állítom, hogy nem volt közöttük karrierista, opportunista, a maga hasznát kereső, de a többség bizonyára nem ilyen volt. Mi több: ismertem valakit, aki 1957 nyarán négyszemközt nyíltan megmondta, azért lép be a

pártba, hogy gyorsabban jusson előre a pályáján. Ismerem ma is, az eltelt évek meggyőződéses kommunistát, becsületes embert faragtak belőle. Amilyen gyorsan szétesett a párt 1956 októberében, olyan gyorsan született újjá, ami megerősíti, hogy a vezetés mondott csődöt, nem a párt.

Megnyugodott a felzaklatott, hite vesztett ország is. 1957-ben az ipari termelés már meghaladta az 1955. évit, a reálbérek 14 százalékkal emelkedtek. 1957. május 1-én csaknem félmillió ember gyűlt össze a Hősök terén, hogy meghallgassa Kádár Jánost, aki ellen fél évvel azelőtt még sztrájkoltak, tiltakoztak. Nem volt szervezett felvonulás, csak az jött el, aki ott akart lenni.

„Azt gondolom – mondta Kádár tíz év múlva –, ott az a félmillió budapesti találkozott ismét, akik 1945 elején elhatározták, hogy Budapestet felépítik, hogy a dolgozó népnek építik fel, és 1956 tragikus őszén azt is elhatározták, hogy nem engedik elpusztítani mindazt, amit a dolgozó nép saját vérével, verejtékes munkájával teremtett itt, a Duna két partján, azért, hogy szocialista és szép legyen a jövendő."

A nagygyűlésről készült fénykép ma is ott van Kádár dolgozószobájában.

– Akkor éreztem először, hogy túl vagyunk a nehezén – mondja. – Őszintén szólva azt hittem, sokkal tovább fog tartani.

Amikor 1958 májusában Hruscsov Kádár társaságában Dunaújvárosba látogatott, s tapsvihar köszöntötte őket, Hruscsov megjegyezte, azért örül ennek, mert félt, hogy a szovjet katonák fegyverei mélyebb sebet ütöttek a magyar népben.

– Azt feleltem – mondja Kádár –, én meg annak örülök, hogy ezeknek az embereknek a fele másfél évvel ezelőtt még azt kiabálta volna, hogy ruszkik haza.

1958 januárjában, tizennégy hónappal a Munkás-Paraszt Kormány megalakulása után a hatalom konszolidációja befejeződött. Kádár ekkor kérte az országgyűlést, mentse fel miniszterelnöki tisztségéből, hogy minden erejét és idejét a párt vezetésére fordíthassa.

A szerepelni nem szerető Kádár János soha nem mondott annyi beszédet, nem jelent meg annyiszor a nyilvánosság előtt, mint ebben az időszakban. Joggal érezte, hogy személyes jelenléte elengedhetetlen, s erőt vett alkatán.

Újra olvasva akkori beszédeit, írásait, nyilatkozatait, meglepő, hogy későbbi politikájának mennyi alapelemét már akkor megfogalmazta. Nem azt mondom, hogy 1957-ben mindent úgy látott, úgy ítélt meg, mint tíz vagy húsz év múlva; sok minden, amit ma már rendszerbe foglal a politikája, akkor még csak személyes tapasztalat,

gondolattöredék volt. De bizonyítani szeretném, hogy Kádárnak huszonöt évvel ezelőtt nemcsak a világképe, a gondolati rendszere is kialakult már, s ez lényegében azóta sem változott. Nemcsak rá, Magyarország történelmére is jellemző, miért valósult meg néhány gondolata csak évek vagy évtizedek múlva, vagy miért nem valósulhatott meg máig sem. A politika bonyolult összefüggésrendszer a felismeréstől a megfogalmazáson át a megvalósulásig; két pólusa az igazság és a lehetőség.

Szinte jelképes, hogy első rádióbeszéde, melyet 1956. november 4-e után intézett az országhoz, ezzel a címmel jelent meg az újságban: *Nem azért vagyunk felelős poszton ilyen nehéz időkben, hogy szépeket mondjunk, hanem azért, hogy igazat mondjunk és a nép érdekében cselekedjünk.*

A múlt hibáiról így ír:

„Ha nem akarunk súlyosan vétení pártunk és népünk érdekei ellen, akkor nem feledkezhetünk meg a múlt hibáiról. Mi nem feledkezünk meg ezekről. Tudjuk, hogy a volt vezetők hibái hallatlanul ártottak a párt és az állam tekintélyének, és feladatunk a hibák megismétlődésének minden módon való megakadályozása. Azt is tudjuk, hogy ezek a hibák zavarták a fejlődést, gyengítették a magyar proletárdiktatúra erejét, joggal elkeseredést váltottak ki a tömegekből, s így szerepet játszottak abban is, hogy az ellenforradalom éket

verhetett a párt és a dolgozók egy része közé. Ezzel viszont az ellenforradalom kedvező feltételeket tudott teremteni a népköztársaság elleni általános támadásra."

A hatalomról:

„Bebizonyosodott, hogy a hatalom nemcsak nagy erő, hanem veszélyt is rejt magában mind a párt, mind az egyes kommunisták szempontjából. Az önteltség és az elbizakodottság igen nagy veszélyt jelenthet a hatalom kivívása után a párt számára. Azt hiszem, túlzás nélkül állapíthatom meg, hogy a mi számunkra ez az egyik legnagyobb tanulság, ami különösen az októberi események során tűnt ki. A hatalom meghódítása után ugyanis a vezető posztokon dolgozó elvtársaknál – de az alsóbb szervekben dolgozó elvtársaknál is – olyan hamis illúzió kerekedett felül, hogy a hatalom minden eszköze, így a rendőrség, az ügyészség, a bíróság, a hadsereg és így tovább, a kezünkben van – tehát, úgymond, az ellenséggel »el lehet bánni« –, a tömegek mindennapi megnyerése már nem olyan fontos. Én azt hiszem, hogy elsősorban ez volt a hibák gyökere. Ha ez a tudat nem kerekedett volna felül többékevésbé az egész párt tevékenységében, hanem állandóan figyelemmel kísértük volna a dolgozók, különösképpen a munkások véleményét és értékelését pártunk munkájáról – mint ahogy

1945–1948 között figyelemmel kísértük, amikor a tömegek minden kérdésére választ kellett adni –, akkor a hatalom meghódítása nem lett volna egyúttal komoly hibák jelentkezésének időszaka."

„Egy régi közmondás szerint, ha meg akarsz valakit ismerni, adj hatalmat a kezébe. Kétségtelen: a hatalom valóban nagy próbatétele az emberi jellemnek. Úgy vélem azonban, hogy a kommunista számára mindig két nagy próbatétel adódik. Az első nagy próbája az, amikor a kommunista egyedül áll az ellenséggel szemben. Ez nehéz próbatétel, miután élete forog kockán. Emlékezzünk csak a Horthy-rendőrség által letartóztatott elvtársainkra! Sokan közülük életüket vesztették. Sokan csodálatos módon állták ki ezt a próbát. Ezek közé tartozott Rákosi is. 1947-ben a másik próbatétel következett be, az, amit így nevezhetnénk: a hatalom átvétele. S egyesek, akik példaadó módon kiállták az első próbát, megbuktak a második vizsgán. Kezdték azt hinni, hogy mindent tudnak, kezdtek elszigetelődni azoktól a tömegektől, amelyekért oly hosszú ideig harcoltak. Így történt azután, hogy azokat, akik a hatalmon voltak, csak olyanok vették körül, akik dicsérték őket. Ha valaki nap nap után azt olvassa az újságokban és könyvekben, hogy zseniális és tévedhetetlen – végül maga is elhiszi."

A pártról:

„A pártéletnek bizonyos időkben az volt a rákfenéje, hogy a pártrendezvényeken úgy viselkedtünk, mint valami rossz katolikus egyházban. Valahogy összegyűltünk, felállt egy főpapszerű jelenség, és elmondta, amit mondani kellett, a többiek ájtatos figyelemmel hallgattak, s utána hazamentek. Ezekben az előadásokban, hogy a hasonlatnál maradjak, volt olyasmi, hogy ne lopj, ne légy gazember, ne légy karrierista, de dolgozzál tisztességgel, tiszteld a népet, szüleidet és így tovább. Erre mindenki rámondta, hogy ámen. És utána, mikor szétszéledtek, bizony a résztvevők jelentős része mindenféle huncutságot és gazemberséget kezdett csinálni, éppen a fordítottját annak, amiről ott beszéltek. Azután, hogy lelkiismereti konfliktus se legyen, hát nekünk, kommunistáknak is megvolt a magunk gyónása, azt önkritikának hívják. Voltak olyasféle emberek, akik kommunistáknak nevezték magukat, és azt gondolták, hogy hasonlóan viselkedhetnek ahhoz, ahogyan egy rossz katolikus, aki egész évben gazemberkedik, de húsvét táján elmegy a templomba, meggyón, és újjászületve, megnyugodva kimegy az utcára; és húsvét utáni kedden kezdi elölről az egészet."

„Most, a párt tekintélyének növekedése idején, óvakodva a szektás elzárkózástól, biztosítanunk

kell, hogy utat találjon a pártba a szocialista forradalom ügyéért áldozatra kész, önzetlen, harcra és munkára képes minden becsületes dolgozó, elsősorban munkás. De csak ezek jöjjenek. Ne legyen senki a párt tagja illendőségből vagy egyéni meggondolások miatt. Jobb a pártnak, a munkásosztálynak, az egész népnek, ha a pártot a jóindulatú rokonszenvezők és barátok széles tábora veszi körül, mint ha bent volna a pártban a nehézségek idején ingadozók jelentős tömege. Ez október egyik tanulsága számunkra."

„Ha az emberek fejébe belekalapálják, hogy minden jóért a pártot illeti az elismerés, akkor a pártot teszik felelőssé minden rosszért is, amiről pedig nem a párt tehet. 1949-től kezdve folyton hangoztattuk, hogy mindenért bennünket illet az elismerés. Minden kis apróságért elismerést akartunk. A tömegek megszokták, hogy mindenért a párt felelős. Ugyanakkor minden hiányosságot, amely esetleg évszázadok bűne volt, a párt számlájára írtak. Legyen a párt szerényebb, és akkor sokkal nagyobb befolyása lesz a tömegekre."

„Az a kommunista, aki úgy viselkedik, mintha uralkodna a nép felett, vagy felette állna, nem jó kommunista. Az a jó kommunista, aki a nép élén áll a munkában, a harcban, a bajban; a rosszban és a jóban együtt van az emberekkel, és vezeti

őket. A legnagyobb szükség arra van, hogy a párttagok tiszteljék és becsüljék a pártonkívüli dolgozókat, lássanak bennük teljesen egyenrangú állampolgárokat; viselkedésük fejezze ki, hogy a kommunistának, párttagságánál fogva, nincs több állampolgári joga, mint bármelyik más embernek."

A vezetésről és a népről:

„Ha most megengedhetem magamnak, hogy valami jót mondjak a kormány és a párt jelenlegi vezetőiről, szeretném kiemelni, hogy ezek a férfiak tudatában vannak annak, hogy nem tökéletesek, éppen ezért szigorúan be akarják tartani azt az elvet, amely megköveteli, hogy a tömegek megértsék a vezetőséget és a vezetőség megértse a tömegeket, azért, hogy ilyenképpen előre tudjanak haladni. Bizonyos, hogy a jelenlegi vezetőség a tömegek szemében nincs ugyanazon a piedesztálon, amelyen az előző vezetőség hosszú ideig állott, körülvéve mindenféle dicsfénnyel és azzal a tudattal, hogy nem tévedhet. Elmondhatjuk és el kell mondanunk, hogy nagy tömegek követték azt a vezetőséget csukott szemmel. Ma nekünk kell megfizetnünk ennek az árát."

„A nép öntudatában a régi mindig ránehezedik az újra, a múlt a jelenre. Elég visszapillantani a történelemre, hogy ezt meglássuk. Például volt olyan korszak, amikor a nép igazságosnak tartot-

ta, hogy máglyára vigyenek egy nőt, akiről azt állították, hogy szövetkezett az ördöggel. Hogyan viselkedjék ilyen helyzetben az, aki a nép haladása érdekében akar cselekedni? Fenntartsa a boszorkányégetést csak azért, mert szokásról és hagyományról van szó, s mert a tömegek egyetértenek ezzel az eljárással? Az a véleményem, hogy annak, aki felelőssége teljes tudatában akar cselekedni, mindenekelőtt tisztában kell lennie azzal, mi a nép és a haladás érdeke, s ennek értelmében kell cselekednie. Nem szabad elzárkóznia egy más, alapvető tény elől sem – akár megérti cselekedetét a nép, akár nem –, s olyan egyéni bátorsággal kell rendelkeznie, amellyel odaállhat a tömegek elé, s megmondhatja nekik, hogy amit ebben vagy abban a kérdésben akarnak, nem igazságos és nem lehetséges."

„Az elmélet a gyakorlatért van, más értelme és rendeltetése nincs. Nem azért tanulunk, hogy tanuljunk, hanem azért, hogy jobban dolgozhassunk. De ez nem igaz fordítva, és ez nagyon lényeges. A gyakorlat nem az elméletért van. A gyakorlat – maga az élet. Miért hangsúlyozom ezt? Mert van ilyen antimarxista gondolkodási mód is a tudományban. Mozgalmunkban is előfordult, egyesek úgy vélték, a tömegek arra valók, hogy elméleteket próbáljanak ki rajtuk. A tömegek nem azért vannak, hogy az élettől elvonat-

koztatott, jól vagy rosszul összetákolt elméleteket vagy téziseket próbáljanak ki rajtuk. Az ilyen kísérleteknél előfordulhat ugyan, hogy az elmélet megállja a helyét, de ez ritkaság, a páciensek többnyire belehalnak, és végül a tömegek agyonütik a tétel kiagyalóit."

A parasztságról:

„Azt gondolom, hogy a munkás-paraszt szövetség erősödött az 1945–1949-es években, a földreform kiharcolása, a szocialista ipar létrehozása közepette, erősödött a vívmányok megvédésének időszakában, például amikor 1946-ban a kiosztott földet meg kellett védeni, egészen a hatalom meghódításának időpontjáig. Utána ebben a szövetségben is jelentkezett lazulás, mégpedig két oknál fogva. Egyrészt a falu szocialista átalakításának munkájában alkalmazott helytelen módszerek miatt (itt az erőszakra, nyomásra és hasonlókra gondolok), másrészt a begyűjtési rendszer hibái miatt. Tehát nem önmagában azért, mert bevezettük a begyűjtési rendszert, hanem a begyűjtési rendszer hibái miatt. Hiszen a begyűjtési ár és általában a begyűjtési rendszer alkalmazása olyan volt, hogy végső fokon tarthatatlanná vált, s komoly lazulást idézett elő a munkás-paraszt szövetségben. Ebben szerepet játszottak bizonyos hibák is, amelyek a törvényesség megsértése terén mutatkoztak."

„A mi általános földművesszövetkezeteinknek fő baja az volt, hogy nem a szó igazi értelmében töltötték be a szövetkezet funkcióját. Ezek az általános szövetkezetek másodlagos állami boltoknak nevezhetők, mert a szövetkezeti mozgalom lelke elveszett belőlük. Ha a földművesszövetkezetek képesek lesznek arra, hogy igazi, eleven funkciójukat betöltve segítsenek megoldani a parasztság értékesítési és beszerzési problémáit, akkor igazi szövetkezetek lesznek, ellátnak egy sajátos funkciót, és még a falu szocialista átalakulását is segíteni fogják. Milyen szövetkezet az, mi a szövetkezeti mozgalom abban, ha a falu lakossága szempontjából abszolút mindegy, hogy ott állami bolt van-e vagy szövetkezet, mert hajszálra ugyanazt a funkciót látja el? Ez nem igazi szövetkezet."

„Ha olyan egyéni gazdát látok, aki életre-halálra kapaszkodik a saját kis gazdaságába, eszem ágába sem jut, hogy azt mondjam: gazember vagy ellensége a köznek. Hiszen ő nem azért kapaszkodik abba, mert ellensége a szövetkezetnek, hanem mert gyermekkorától emlékszik arra a szörnyűségre, amelyben ő felnőtt, arra a sorsbizonytalanságra, amelyben szegény ember volt, és csak azt tanulta meg, hogy ha a kis földjébe kapaszkodik, akkor a víz fölött marad, ha az kiesik a kezéből, elsüllyed. Innen ered aztán, hogy az

egyéniek egy része nem tudja olyan könnyen rádni a fejét a szövetkezésre. Ezt meg kell érteni, s nem mint ellenséggel kell beszélni velük, annál kevésbé, mert valamikor ők is itt lesznek. Nem szabad erőszakot alkalmazni. Fontos a felvilágosító szó. Nem szeretik az emberek, ha lökdösik őket valami ajtó felé."

A külpolitikáról:

„Mi a békés egymás mellett élés hívei vagyunk. Ez a mi részünkről ugyancsak nem frázis. Számunkra az a megfelelő, ha normális államközi viszonyt teremtünk és tartunk fenn minden – bármilyen társadalmi berendezkedésű – országgal."

Az egyházakról:

„Mi azt gondoljuk, hogy azok az egyházfők járnak el bölcsen, akik megszabadítják a lelkészt és a hivőt is a lelkiismereti konfliktustól. Meg lehet szabadítani. Ehhez csak az szükséges, hogy ragaszkodjanak hitelveikhez – hiszen anélkül lelkész és hivő nincs, akkor már nem lelkész és nem hivő –, azonkívül pedig fogadják el a népi demokratikus rendszer, a szocialista társadalom felépítését mint társadalmi programot. Ebben az esetben nincs lelkiismereti konfliktus, nem kell latolgatni az embernek, hogy most a pápának engedelmeskedem, és állampolgári hűségemet szegem meg, vagy állampolgári hűségemet tartom

meg, és akkor a pápa iránti egyházi kötelességemet szegem meg."

A gazdasági életről:

„Minden egyes dolgozónak tudnia kell és aszerint is kell dolgoznia, hogy az életszínvonal és a termelés összefügg, többet elosztani, többet kapni és fogyasztani csak akkor és ott lehet, ahol és amikor a munka eredményeként több termék jelentkezik."

„Sem a pártban, sem az állami vezetésben nincs még egyáltalán rendezve a gazdasági élet irányításának módja. Ismeretes az a régi gyakorlat, amely minden helyi kezdeményezést megbénított, mindent centralizált. Nem állíthatjuk, hogy akár a fejekben, akár a gyakorlatban minden rendben lenne körülöttünk. Például felsőbb szerveink még nem adták át az alsóbb szerveknek azokat a hatásköröket, amelyek nélkül nem kívánhatjuk, hogy helyileg is tevékenyen és önállóan dolgozhassanak a népgazdaság javára, másrészt eltűrtek anarchikus viszonyokat, a gazdasági élet központi irányításának olyanfajta sorvasztását, amely egész szocialista építésünket veszélyezteti. Ez is olyan kérdés, amelyet elméletileg kell kimunkálni. Bizonyos tételek adva vannak és világosak, mint például Leninnek az a tétele, hogy a proletárdiktatúra rendszerében a gazdasági vezetésnek is a demokratikus centralizmus a

helyes módszere. Ezt a mi viszonyainkra alkalmazni, megtanítani rá az embereket – megint olyan feladat, amely a továbbiakban a pártra vár."

„Ahogy minden tisztességes ember tudja, hogy nem normális és állandósítva nem vezethet semmilyen jóra, hogy több kereset és kevesebb teljesítmény jelentkezzék egy időben, úgy mindenki tudja azt is, hogy egyszerűen nem tisztességes az olyan bérrendszer fenntartása, amelyben egyformán fizetünk a szorgalmasan és hanyagul, a jól és rosszul dolgozó munkásembereknek."

Az ifjúságról:

„Az, ami a magyar ifjúságban végbement az októberi események során, lecke az ifjúság számára is, de még nagyobb lecke a felnőttek számára, még nagyobb, sokkal nagyobb lecke. Mit kell levonni szerintem tapasztalatként a felnőtteknek? A következőt: a fiatalok mindig hajlamosak idealizálásra, ideálokat keresnek maguknak, néha személyeket is, akiket példaképnek tekintenek. Ez olyan törvénye az életnek, amit megváltoztatni mi nem tudunk. De hogy ezzel visszaélés ne történjék, nagyon fontos dolog, hogy sohase istenítsünk senkit a fiatalok szemében, és ne rajzoljunk ideális képet az élet reális tényeiről. Mert ne felejtsük el, hogy azok a fiatalok, akik inkább érzelmi, mint értelmi alapon voltak hívei a népi de-

mokráciának és a szocializmus gondolatának – ellentmondást látnak. Hogy a szocializmus, úgy leírva, nagyon szép dolog, de nem beszéltünk soha arról, hogy ez a társadalom még nincs itt, csak most születik, kínok, küzdelmek, bajok, nehézségek közepette, mint ahogy minden új világ születni szokott. Ha mi azt mondottuk a fiataloknak, hogy ez már a szocializmus, nem is az igazat mondtuk. Ha személyekről beszélünk, akkor is vigyázni kell, mert a fiataloknak rettenetes csapás, amikor ilyen érzelmi csalódás éri őket, és bizony a fiatalok ilyen helyzetbe kerültek. Ilyen kiábrándulásfélén kellett keresztülmenniük, mivel nem értelmi, hanem inkább érzelmi alapon álltak. Ezért megrázkódtatáson mentek keresztül. Ez tanulság a jövőre. A nagy szavakkal és a felsőfokú jelzőkkel mindig takarékoskodni kell. Az az én véleményem, hogy nagyon mértéktartóan kell ezeket alkalmazni. Nézzük meg, mikor mondjuk valamire vagy valakire a »legesleg«-et, mert azt számonkérik tőlünk, ha kiderül, hogy az még középfokú vagy alsófokú jelzőnek sem felel meg."

A kétfrontos harcról:

„Szerintem a nacionalizmus és a burzsoá áldemokrácia – kívülről ránk törő és sorainkba behatoló ellenséges nézetek; viszont a dogmatikus elmélet és a szektarianizmus a politikában – saját termésünk. Ez a munkásosztályon és a párton be-

lül keletkezett, nem ellenséges nézet, amennyiben elméletről van szó, de káros nézet. Az előbbi: ellenséges nézet, az osztályellenség terméke, emez a munkásosztályon belül keletkezett. E szerint kell tehát küzdenünk ellenük. A párton belül mégis elsősorban a dogmatizmus és a szektarianizmus ellen kell harcolnunk, mert közvetlenül ezek gátolják, hogy hatásosan harcoljunk az osztályellenség nézetei és politikája ellen."

A népfrontpolitikáról:

„Mi, kommunisták nem kívánjuk egyedül viselni az államvezetés felelősségét. Az elmúlt évek megtanítottak arra, hogy nem helyes a nem kommunistákat kizárni a politika teréről. Be akarjuk vonni a legkülönbözőbb felfogású embereket az ügyek intézésébe, azzal az egyetlen feltétellel, hogy támogatják a szocializmust."

A nemzeti egységről:

„Megmondom őszintén, komoly erőfeszítéseket tettünk, hogy szétverjük az októberben fennállott »nemzeti egységet«. Miért kellett szétverni ezt a »nemzeti egységet«? Mert reakciós platformon jött létre. Vezetői antiszocialista elemek voltak. Mi most a vita szakaszában vagyunk, amikor elhatároljuk magunkat, hogy tisztuljon a front, kiderüljön, ki van az egyik és ki a másik oldalon. A vitának eszmei-elvi, politikai eszközökkel kell folynia. A cél, hogy szocialista alapon új nemzeti

egységet hozzunk létre. Ez azonban még esztendők feladata."

A demokráciáról:

„A pártnak lehet és van is befolyása a hadseregre, a rendőrségre és más igazgatási szervekre, de ezzel még nem érjük el azt, hogy a munkásosztály többségét, a parasztságot és a lakosság tömegeit eszmeileg és politikailag megnyerjük és a vezetés feladatát megoldjuk. Mert ha az eszmei befolyásolást, a politikai meggyőzést hatalmi eszközökkel akarjuk helyettesíteni, csökkenni fog a tényleges eszmei, politikai befolyás, még akkor is, ha látható ellenállás nincsen."

„Hogy egyes kérdésekben van véleményeltérés, ezt mindenki tudja, aki az életet ismeri. Van véleményeltérés kommunisták és nem kommunisták között, és lehet kommunisták között is. Gondolkodó emberek között van árnyalati, kisebb-nagyobb eltérés. És ez nem helytelen. A helytelen az, ha ezt elhallgatjuk."

És egy politikai fejtegetés, ami már filozófia:

„Nem felejtettem el az íróknak azt a megállapítását, amely körülbelül tíz hónappal ezelőtt hangzott el, amikor afelett keseregtek, hogy a szavak elvesztették értelmüket. Azon a véleményen vagyok, hogy az íróknak, még azoknak is, akiket joggal korholunk vagy szidunk, bizonyos kérdésekben igazuk volt, s ha visszagondolunk az

elmúlt esztendők életére, igaznak kell mondanunk azt is, hogy nagyon sok szó elvesztette az értelmét azáltal, hogy elszakadt a tartalmától és lényegétől. De ha mai közéletünkre jellemző valami, akkor jellemző az is, hogy a szavak újra visszanyerték értelmüket."

Jó néhány évvel ezelőtt írtam egy könyvet Leninről, amihez alaposan ki kellett jegyzetelnem félszáz kötetes életművét; pontosan tudom, hogy kiragadott idézetekből, mondatokból, nem a történelmi összefüggésekben vizsgált elemzésekből hányféle Lenin-portré rajzolható meg. Szeretném remélni, hogy ezzel az idézetgyűjteménnyel nem torzképet rajzoltam. A huszonöt évvel ezelőtti mondatok kiválasztására egy negyedszázados politikai gyakorlat tanúsága jogosít fel.

A hatalom megszilárdítása után két tényező határozta meg döntően Magyarország életét: a falu szocialista átalakítása és Kádár János egy mondata.

Hogyan jutott földhöz a magyar paraszt 1945 után, arról már volt szó. De 1955-re létrejött a súlyos ellentmondás, hogy amíg az ipar háromszor annyit termelt, mint 1938-ban, a mezőgazdasági termelés lényegében semmit sem emelkedett. Ez nem a parasztokon múlt, hanem a rossz parasztpolitikán.

A Rákosi-korszak agrárpolitikájának alapja az

volt, a parasztot addig kell nyomorgatni beszolgáltatással, adóval, számára kedvezőtlen árrendszerrel, amíg belefárad, s belép a termelőszövetkezetbe. Jellemző, hogy 1952-ben a terménybeszolgáltatás megszervezésére külön Begyűjtési Minisztériumot szerveztek. Az elképzelés nem bizonyult sem jónak, sem célravezetőnek. 1953-ban az ország szántóterületének 30 százaléka volt a termelőszövetkezetek tulajdonában, s a szövetkezetekben csak kétharmadát termelték, mint az egyéni gazdaságokban. Ahogy enyhült a nyomás, úgy bomlottak fel az erőltetett, rosszul vezetett, az államtól is nyomorgatott szövetkezetek. 1957 tavaszán a szántóterületnek már csak 10 százaléka volt a termelőszövetkezeteké.

1956. november 4. után a kormány egyik első rendelete az volt, hogy eltörölte a kötelező beszolgáltatást. A vezetés úgy ítélte meg a helyzetet, hogy új termelőszövetkezetek létesítése nem időszerű. A parasztok ugyan meglepően higgadtan viselkedtek az októberi események alatt, de ősi s a Rákosi-korszak által csak megerősített bizalmatlanságuk a „városi emberrel" szemben megkövetelte, hogy az új vezetés igyekezzék megnyerni a bizalmukat.

A parasztpolitikával kapcsolatban éles viták zajlottak a pártvezetésben. Volt olyan vélemény, hogy a hatalom birtokában gazdasági kényszerrel

kell beterelni a parasztot a termelőszövetkezetbe. „A Központi Bizottság 1958. decemberi ülésén – mondta Kádár 1962-ben – ez a szektás politika abban a javaslatban jelentkezett, hogy a parasztság adóját a következő évre emeljük meg 700 millió forinttal. Dögei ki is mondotta, hogy le kell szegényíteni ezeket a jómódra kapott parasztokat. Még elgondolni is borzasztó, mi történik, ha elfogadjuk ezt az álláspontot: egy csapásra elveszítettünk volna mindent, amit a párt politikája az előző másfél esztendőben megnyert. Ne felejtsük el, hogy még milliókban (munkástömegekben, paraszti tömegekben és értelmiségiekben is) élt az előző évek keserű tapasztalata és a belső gyanakvás, hogy vajon mindez végképp elmúlt-e."

Dögei Imre, akit Kádár említ, föld nélküli mezőgazdasági munkás volt, fanatikus kommunista, egyike az elsőknek, akik 1956 novemberében Kádárhoz csatlakoztak, 1960-ig földművelésügyi miniszter.

Volt olyan nézet is, hogy a szövetkezetesítést csak olyan ütemben szabad végrehajtani, ahogy az állam azt anyagilag-gazdaságilag már előzetesen tökéletesen meg tudja alapozni. Kádárnak erről később az volt a véleménye: „Elképzelhetetlen olyan szövetkezeti szervezés, hogy egy egyénileg gazdálkodó falu közepén előbb felépítsünk

új istállót, disznóólat, magtárt, és azután kezdjük hívni a parasztokat, hogy szervezzék meg a szövetkezetet."

A vita végül úgy dőlt el, hogy a politikai feltételek döntőbbek, mint a gazdaságiak. Ha az országban olyan a közhangulat, hogy a nép megbízik a vezetésben, a szövetkezetesítést végre lehet és végre is kell hajtani. Kádár, aki a leghatározottabban az erőszak ellen volt, figyelmeztetett, hogy az önkéntesség nem azonos a spontaneitással. Nem szabad arra várni, amíg a paraszt „magától" lép be a szövetkezetbe. Jól ismerte a parasztokat.

„Nem akarok itt klasszikusokat idézni – mondta –, de ismeretes Leninnek az a nagyon szép gondolata, hogy a paraszt lélekben munkás is és tőkés is. Amikor dolgozik, akkor munkás módjára dolgozik, de amikor árutulajdonossá válik, amikor piacra viszi az árut és lehetősége van rá, abban a pillanatban tőkés módon gondolkodik. Ez a paraszt egész éven át nehéz feltételek között, átkozva istent, államot, adóhivatalt, dolgozik, kínlódik; sokszor elhatározza, hogy ott hagy mindent, mert érzi, hogy állati módon él. De amikor a termés a padlásán van, akkor tőkéssé változik. Ha – mondjuk – az agit-prop. osztályok olyan kitűnően működnének (ma még nem működnek így), hogy teljesen megérlelnék a paraszt-

ban a szocializmus gondolatát, akkor is biztosan úgy lenne, hogy a paraszt minden évben tizenegy hónapon keresztül elhatározná: belép a szövetkezetbe; de a tizenkettedik hónapban, amikor a termés a kezében van és eladhatja, mégis azt mondaná, vár még egy esztendőt."

Nehéz feladat volt, mert nagyon sok paraszt úgy érezte, elveszik tőle azt, ami az övé. S ez érthető is.

– A paraszt – mondja Kádár – egész életében azért kínlódott, hogy legalább egy darab földet szerezzen magának. Azt látta, azt tapasztalta, a föld az egyetlen biztonság, a föld az élet. Csoda, hogy ragaszkodott hozzá?

Úgy emlékeztem, a szövetkezetesítés néhány hónap alatt zajlott le. Ott voltam, láttam iszonyú, nemegyszer véres tragédiákat. Fiút, aki megtagadta az apját, mert belépett a szövetkezetbe, apát, aki kitagadta a fiát, mert belépett a szövetkezetbe. Láttam sajnos erőszakot is, nem a kòrbácsos fajtáját, a lelki kényszert. Láttam az agitátorokat, akik olyan lélektelenül bántak a parasztta1, mintha nem is ember lenne, és olyanokat, akik együtt sírtak a gazdákkal. Asszonyt, aki otthagyta az urát, embert, aki otthagyta a feleségét. Láttam parasztot, aki aláírta a belépési nyilatkozatot, aztán fölakasztotta magát. Forrt, zúgott az ország.

A dokumentumokat átnézve rá kellett jönnöm, mennyire csalóka az emlékezetem. 1958–59 telén 343 ezer paraszt lépett be a termelőszövetkezetbe, a szántóföld 34 százaléka lett szövetkezeti tulajdon. 1959–60 telén újabb 380 ezren; ekkor már az ország szántóföldjeinek 56 százaléka volt szövetkezeti. 1960–61 telén újabb 340 ezer paraszt, s ezzel a magyar falu szocializálása befejeződött; Magyarország földterületének 93 százaléka volt szövetkezeti vagy állami tulajdonban. „Az 1956-os ellenforradalom leverését követően – írta Kádár 1961-ben –, a munkáshatalom megerősítése mellett kétségtelenül ez a legnagyobb horderejű társadalmi esemény Magyarországon."

Miért mosódott össze emlékezetemben ez a három év? Alighanem mert csak az egyik évben éltem meg parasztok között a változást, akkor hallottam káromkodásukat, kételyeiket, fogadkozásukat. Ne legyen senkinek illúziója: minden ilyen, milliókat érintő gyökeres változás mérhetetlenül keserves. Nemcsak azért, mert az életmódot, életformát megváltoztatni mindig nehéz. Azért is, mert valóban kellettek volna közös istállók, közös magtárak, s a legtöbb helyen nem voltak. Döglött a jószág, pusztult a szem, s ha a paraszt sír valamiért, ezért talán még jobban, mint önmagáért. Nem is értettek a közös gazdálkodás-

hoz, kedvük se volt hozzá, hiányoztak a megfelelő vezetők is.

Majd megírják Magyarország történelmének ezt a korszakát részletesebben. A szenvedést is, azt is, ami ebből született. Én most Kádár Jánosról írok. Aki az 1959-es pártkongresszuson, a szövetkezetesítés kellős közepén azt mondta: „Megfogadtam, nem mondom meg, hogy megyénként milyen a számszerű fejlődés, mert ha e téren bármilyen rossz értelemben vett rivalizálás indulna meg, teljesen elronthatná kínálkozó lehetőségeinket. Jelenlegi adottságaink értelmes kihasználásával azonban a következő hónapokban olyan lépést tehetünk előre, amellyel a szövetkezeti rendszer már döntő fölénybe kerülhet mezőgazdaságunkban. Mi azt ajánlottuk és ajánljuk az elvtársaknak, vegyék figyelembe a lehetőségeket, s kommunista forradalmár módjára gondolkodjanak. Azt ajánljuk, hogy a megye felelős emberei időnként, amikor egy bizonyos munkát elvégeztek, álljanak meg egy kicsit, vizsgálják meg, hol tartanak elképzeléseik végrehajtásában, tárgyalják meg a tapasztalataikat, és azok figyelembevételével dolgozzanak tovább."

Kádárnak jó oka volt erre a figyelmeztetésre. 1956 óta először fordult elő, hogy a helyi szervek tömegesen nem hajtották végre a pártvezetés határozatát. 1959 márciusában a Központi Bizott-

ság úgy határozott, nem szabad folytatni a termelőszövetkezetek szervezését, mert a tavaszi–nyári munkák idején mindennél fontosabb, hogy a paraszt nyugodtan dolgozzon.

– Elismételtem legalább egy tucatszor – mondja Kádár –, hogy a szövetkezetesítés nem öncél. Nem az a cél, hogy minél több szövetkezet legyen, hanem hogy a falu minél többet, jobban termeljen. Hiába beszéltem.

A tiltó határozat, a figyelmeztetések ellenére a helyi szervek százával hoztak létre újabb szövetkezeteket, nem kis mértékben hátráltatva ezzel a termelést, s a túlzott sietség miatt nem kis hibaszázalékkal. A lejtőn meglódult szekeret nem lehetett megállítani, még fékezni is alig. S közben küllők törtek, szerszám szakadt a nagy rohanásban.

Ma, húsz évvel az események után, amikor már nemcsak a termelési eredmények, de a falu lelkiállapota is egyértelműen bebizonyították a szövetkezetesítés indokoltságát, könnyű azt mondani, hogy az akkori döntés helyes volt. De mi lenne, ha ma nem ilyenek az eredmények, a közhangulat? Akkor nemcsak egy döntés helyességét kellene kétségbe vonni, hanem ez a helytelen döntés alighanem tönkretette volna az ország egész gazdaságát, nem is beszélve arról, hány tíz- és százezer ember életét.

Napjainkban világszerte élesedik a vita, hogy az államnak milyen mértékben van joga beleavatkozni a spontán társadalmi-gazdasági folyamatokba, illetve milyen mértékben van értelme az ilyen beavatkozásnak. A szocializmus az állami beavatkozás alighanem legradikálisabb képviselője, leszámítva a totális – rendszerint szélsőjobboldali – diktatúrákat. A marxizmus ideológiája a társadalmat célra irányultnak tételezi fel, ami a fejlődés jelenlegi fokán – s alighanem még sokáig – magában hordja annak a szükségességét, hogy az állam a közösségi cél felé igyekezzék kormányozni a társadalmat. Az ilyen központi irányítás torz képződményeket is hozhat létre; erre a szocialista társadalmi rend történetében sajnos elég példa van. Mégis azt hiszem, hogy nemcsak az elv jogosult, hanem a gyakorlat is szükségszerű. A történelem során, amennyire ismerem, egyetlen új társadalmi rend sem jött létre decentralizált struktúrában. A legtöbb, amit tenni lehet, hogy az állami irányítás ne önkényesen, ne csupán hatalmi és ideológiai célokat követve, hanem a valóság és az eszmény, a követelmény és a lehetőség minél szorosabb összhangjának megfelelően avatkozzék be a társadalmi-gazdasági folyamatokba.

A magyar falu – és az egész magyar szocializmus – egyik fordulópontja nemcsak egy helyes

döntésen múlott, s nemcsak azon, hogy a döntést a megfelelő időben hozták, bár az utóbbi nagyon lényeges. Ha a szövetkezetesítést már 1957-ben megkezdik, amikor még nem szilárdult meg a hatalom, amikor az új vezetésnek még nem volt lehetősége megszereznie a bizalmat, a parasztság alighanem ugyanolyan elkeseredetten ellenállt volna, mint 1956 előtt. Ha későbbre halasztják az átszervezést, az súlyos társadalmi, gazdasági, politikai problémákat okozott volna. Egy döntés helyessége mindig összefügg az időpont megválasztásának helyességével. De hiába lett volna helyes az 1959-es döntés, ha nem követi egy általában helyes, viszonylag konzekvens parasztpolitika. Ha ma a valóság egyértelműen helyesnek mutatja a húsz évvel ezelőtti döntést, abban az azóta követett politika helyessége is benne van. Helyes döntéseket is tönkre lehet tenni elhibázott politikával.

1945-ben a magyar baloldal, elsősorban a kommunisták, azzal a messianisztikus tudattal indultak neki az új életnek, melyet a korszak himnusza úgy fogalmazott meg, hogy „holnapra megforgatjuk az egész világot". Az első évek igazolni látszottak ezt a hitet; az ország szinte elképzelhetetlenül gyorsan kiheverte a háború pusztításait, s talpra állt. Az 1949 után következő idő-

szak, amely ideológiát gyártott ebből a hitből, szétzúzta valóságtartalmát.

1957-ben senkiben sem volt ez az önfeledt hit, mindenki hosszabbnak, keservesebbnek vélte a katasztrófából való kilábalás útját. Kádár legalábbis őszintén bevallja ezt. Az, hogy a hatalom lényegében 1957 tavaszára megszilárdult, hogy a népgazdaság 1957 végére talpra állt, olyan hihetetlenül gyors eredmény volt, amire senki sem számított. Történészek elemezzék majd ennek pontos okait, én csak a tényt regisztrálom.

Ugyanilyen váratlan gyorsasággal zajlott le a falu gyökeres átalakulása is. Egy évtizeddel a szövetkezetesítés hatalmas megrázkódtatása után a magyar mezőgazdaság stabilizálódott, s dinamikusan fejlődni kezdett; a termelés 1970-ben 30, 1980-ban 70 százalékkal haladta meg az 1960-as évit. A közös gazdálkodás Magyarországon egyértelműen jobbnak bizonyult az egyéninél.

Ez elképzelhetetlen lett volna, ha az eleinte felzaklatott, elbizonytalanodott parasztság nem találta volna meg viszonylag gyorsan a helyét az új társadalmi-gazdasági rendszerben. Nem volt könnyű. Százezrek éreztek úgy, hogy életük értelmétől, egyetlen vagyonkájuktól, a földtől fosztották meg őket. Nem felejtem el a kiürült tekintetű parasztembereket, a zokogó asszonyokat, nem felejtem el az újra meg újra megfogalmazott,

eszelős, kétségbeesett reményt: „Ugye, egyszer majd visszaadják?" S a magam ugyanolyan kétségbeesett bizonykodását, nem, a földet nem fogják visszaadni, próbáljanak belenyugodni, próbálják elfogadni, hogy ezentúl közös földön, közösen dolgoznak majd.

S nemcsak a föld elvesztése volt szörnyű megrázkódtatás a parasztnak, az is, hogy az egész élete megváltozott. Aki addig a napjait, óráit maga osztotta be, aki úgy érezte, a maga ura – még ha látástól vakulásig kellett is dolgoznia –, annak most meg kellett szoknia, hogy mások elképzelései, utasításai szerint dolgozzék. Nagyon nehéz volt. De egy évtized alatt – s ez még a rövidre szabott emberi életben sem reménytelenül hosszú idő – a magyar paraszt beleszokott a közös gazdálkodásba, elfogadta azt, s ma már, azt hiszem, nagyon kevesen vannak, akik visszakérnék régi földjüket. Számomra ez legalább olyan bizonyítéka a parasztpolitika helyességének, mint a termelési eredmények.

Ahhoz, hogy ez létrejöjjön, kellett az a politikai elv is, amit Kádár így fogalmazott meg: „Az új társadalmi rendszer, egy új világ születése nem megy kínok és keservek nélkül. A mi pártunk éppen ezért kötelességének tartja, hogy úgy harcoljon az újért, úgy valósítsa meg az újat, hogy ne járjon a szükségesnél több problémával, se a tár-

sadalom, se az egyes emberek számára, mert abból a társadalomnak haszna nincs, az új születését nem gyorsítja és nem segíti, tehát kerüljük el, ha lehet."

Hogy ez nem mindenütt, nem mindig sikerült? Kétségtelen. Alapjaiban talán mégis.

John Reed híres könyvének címe alapján, patetikusan fogalmazva, azt mondhatnám: egy mondat, amely megrengette Magyarországot. A mondat, melyet Kádár 1961 decemberében fogalmazott meg, így hangzik: „Aki nincs ellenünk, az velünk van."

A mondat nem Kádártól származik. Sztálin is, Rákosi is gyakran hangoztatták, az ellenkező előjellel: „Aki nincs velünk, az ellenünk van." Lenin mind a két változatot használta, nem is egyszer. Alighanem egyikük sem tudta, hogy maga a mondat – és a gondolat – több ezer éves. A Bibliában három evangélista, Lukács, Márk és Máté, Jézus szájába adja: „Aki nincs ellenünk, mellettünk van." És az ellenkezőjét is: „Aki velem nincs, ellenem van."

Az Újtestamentum szerint János mondta Jézusnak, akadt egy ember, aki az ő nevében ördögöket űz, de mivel nem volt hajlandó a tanítványokhoz szegődni, eltiltották ettől. Erre mondta Jézus, ne tiltsák, mert aki nincs ellenük, az velük van. Amikor pedig az emberek kételkedtek ab-

ban, hogy az ő hatalma istentől van s nem a sátántól, Jézus a föltétlen hitet követelte, mondván, aki nincs vele, az ellene van.

Ez a két egymással feleselő gondolat az emberiség egyik alapképlete. Ember és ember közötti kapcsolatra éppúgy érvényes, mint csoportok, osztályok, országok viszonyára. Lenin joggal használta mind a kettőt. Amikor a szovjethatalom élethalálharcát vívta, ellenség volt mindenki, aki nem támogatta őket a harcban. Amikor viszont megszűnt a végveszély, szövetségessé vált mindenki, aki nem támadt a társadalmi rend ellen. Rákosi jelszava azért volt hamis és politikailag káros, mert nem a végveszély fenyegetettségében alkalmazta, s százezreket idegenített el a társadalmi rendtől, akiket türelemmel, megértéssel meg lehetett volna nyerni.

Hogy milyen vihart kavart annak idején Kádárnak ez a mondata, annak érzékeltetésére idemásolom egy írásomat, mely néhány héttel Kádár beszéde után jelent meg egy budapesti hetilapban.

VELÜNK VAGY ELLENÜNK?

Egy beszéd margójára

Egy időben megkívánták a villamoskalauztól, aki legszívesebben eperpalántáit gyomlálta volna kertjében, hogy emelje magasra a vörös lobogót, holott csak a zászlót s nem a jelképet vitte. Egy időben elvárták a könyvelőtől, aki moziba szeretett volna menni három gyerekével, hogy olvassa *A tőké*-t, holott nem értette, s csak megijedt a meg nem emésztett szövegtől. Egy időben megkívánták a szobafestőtől, akit barátja hívott, fesse ki vasárnap a lakását, mázoljon feliratokat a gyár falára, holott csak szavakat írt, s nem a hitét festette a szürke épületre. Belénk sulykolták a tételt. Súlyos érvekkel: *aki nincs velünk, ellenünk van.* Aki nem mond igent, az nemet mond. S mivel az ember esendő, kórusban kiáltották az igent olyanok is, akik nem úgy éreztek. Márpedig a hitet nem lehet hazudni; a kierőszakolt lelkesedés még az igazság hitelét is megrontotta, a kényszeredetten igenlők seregében hamisan csengett a nagyszámú hívő szava is. A töprengők és kételkedők, tépelődők és húzódzkodók gerince pedig meghajlott.

Most pedig azt mondják: napi nyolc óra munka, ennyi az állampolgári kötelesség. Tervezz gépeket, építs hidakat, vezess villamost, gyó-

gyítsd a betegeket, szántsd a földet, lehetőleg minél többet és minél jobban, hogy jobban élj, és jobban éljünk, aztán gyomláld eperpalántáidat, menj moziba, fesd ki barátod lakását, ha ehhez van kedved. Hitet ne hazudj: ha polgár vagy, ne valld magad a *Kiáltvány* hívének, bántalom ezért senkitől sem érhet.

Mi történt vajon? Kispolgárokat tenyésztenek ebben az országban, eperpalánta-gyomlálókat, moziba járókat, hűtőszekrény-vásárlókat, nyaralóépítőket? Mozgalmi dalok helyett rock-and-rollra tanítják az embereket? Ahelyett hogy a tüzet, a lelkesedést plántálnák beléjük, hagyják tespedni, tunyulni őket?

Azt hiszem, egyszerűen az történt, hogy végre azok vezetik a nép felhatalmazásából az országot, akik hisznek a népben. Hisz nincs szomorúbb és megalázóbb, mint mikor a felnőtt népet rövidnadrágos gyerekként kezelik. De akik hisznek az emberekben, tudják, hogy a korlátok számát a lehető legkevesebbre kell csökkenteni; csak azok a tilalmak gátolhatják a rendet szülő szabadságot, melyek az együttéléshez elengedhetetlenül szükségesek. Akik hisznek az emberben, tudják, hogy hajlott gerincű szolgákkal legfeljebb piramisokat lehet építeni, de nem a jövendőt. Akik hisznek az emberekben, azoknak van türelmük megvárni, amíg ki-ki a maga emberségéből, a maga tapasz-

talatai alapján talál a helyes útra: szabad akaratából, csupán a tényektől kényszerítve. És akik hisznek az emberekben, abban is hisznek, hogy lesz ehhez eszük és erejük.

Persze, ehhez a türelemhez az is kellett, hogy akik e nép felhatalmazásából az országot vezetik, erősnek tudják a rendet, melynek irányítását reájuk bízták. És legfőképp tudják, hogy célban és eszközökben vezetők és vezetettek nagyjából egyetértenek, mert igaz a cél és igazak az eszközök.

Azt hiszem, valahogy így történhetett. Valahogy így történt, hogy annyi megpróbáltatás, annyi nehéz harc után elérkezett a bölcsesség ideje, amikor átformálhatták az oktalan és káros törvényt, s elhangozhatott és meghallhattuk: *aki nincs ellenünk, az velünk van.* Elérkezett az idő, amikor a hallgatásnál nagyobb bűn a hazug helyeslés, amikor nem a vitatkozás a vétek, hanem a képmutató egyetértés, amikor az ember legszentebb kötelessége és joga nem a fejbólintás, hanem az, amiért kiemelkedett az állatok közül: az alkotó gondolkodás, melynek segítségével egyre értelmesebbé alakíthatja hosszabbodó, de mégiscsak nagyon rövid életét.

S ez csak az első lépés. Csak az első lépés lehet, hogy senki sem kényszerül lobogtatni a zászlót, akinek a keze nem forrott össze a zászló rúdjával.

Hogy senki sem köteles igent mondani, aki nincs meggyőződve annak igazáról. Ha az igenlők soraiból kihullanak a kényszerből alakoskodók és a semmiemberek, erejük ettől csak növekszik. Mert vannak és lesznek, akik hírrel hirdethetik: ami ebben az országban történik, a mi akaratunkból történik. S az új törvény épp azt biztosítja, hogy seregük nőni fog. Az erő és igazság magában is vonz, mint a mágnes, s azoknak a hite, akik tudják és vallják, hogy ebben az országban szocialistának lenni ma nem érdem, hanem szolgálat és kötelesség, átsugárzik majd a töprengőkre és kételkedőkre, tépelődőkre és huzakodókra; mindazokra, akik nincsenek ellenünk, tehát velünk vannak.

Megfigyelhető, a cikkben nincs szó arról, hogy kinek, melyik beszédéről szól. Nem volt rá szükség; egy ország erről a mondatról beszélt. A korkép akkor mond valamit, ha hozzáteszem, ezen a cikkecskén a magyar sajtó nem kis része felhördült; az a legenyhébbek közé tartozott, hogy egyik bírálóm azt a címet adta írásának: *Aki elvetette a sulykot*. Megkaptam érte a magamét egy írószövetségi gyűlésen is, ahol többek között a párt egyik vezetője bizonyította be ezen a kis íráson, mint egy anatómiai ábrán, hányféle kór fer-

tőzi még a magyar szellemi életet: anarchizmus, jobboldaliság, az osztályharc tagadása, revizionizmus, az ideológia szerepének lebecsülése, kispolgáriság – a többire már nem emlékszem.

Ez az írás s a körülötte kirobbant vihar csak abból a szempontból érdekes, hogy érzékelteti, mennyire felkavarta a közvéleményt, a politikai életet Kádárnak ez a mondata. Nem akarom védeni ennek a jegyzetnek semmilyen hibáját, de ma, csaknem húsz év távlatából, összehasonlítva Kádár akkori és később gondolataival és politikájával, változatlanul úgy hiszem, a cikkecske nem magyarázta félre Kádár gondolatmenetének a lényegét. Akik tehát ezzel az írással nem értettek egyet, nem érthettek egyet Kádárral sem, illetve nem értették meg a politikáját. Nem kevesen voltak.

Ezt egyébként az is bizonyítja, hogy Kádár még egy évvel a mondat elhangzása után, a párt VIII. kongresszusán is szükségesnek érezte visszatérni rá.

„Szeretnék néhány szót szólni egy elég nagy zajt okozott jelszóról. Arról a jelszóról van szó, hogy *aki nincs ellenünk, az velünk van.* Az első és legfontosabb, amit itt a kongresszuson is le kell szögezni, hogy ez a megállapítás természetesen nem tudományos tézis, hanem egyszerűen politikai megállapítás, amely az emberek viszonyára vonatkozik."

Kádár pontos fogalmazása magyarázatát adja, miért nem értették kezdetben meg annyian. Nem mintha nem értettek volna egyet a politikájával – természetesen ilyenek is voltak –, hanem mert a jelszóban történetfilozófiai értelmet kerestek, nem pedig a valóság tükröződését a politikában.

Az érv, amivel Kádár folytatja, cáfolhatatlan. Természetesen ma; akkoriban ez egyáltalán nem volt ilyen egyszerű. Amikor történelemben gondolkozunk, különösen rendkívül gyorsan változó korokban, gyakorta meghökkentő értetlenséggel tudjuk nézni húsz-harminc évvel ezelőtti önmagunkat. Meglepő, milyen gyorsan felejtünk. Akik pedig nem élték meg ezt a kort, nem is érthetik a történteket, ha nem ismerik egy ország, egy osztály, egy vezető réteg politikai tudatát, amely éppúgy meghatározója a történelmi pillanatnak, mint a gazdasági vagy a társadalmi helyzet.

Kádár így érvelt a pártkongresszuson:

„Vegyük a legegyszerűbb példát. A Magyar Népköztársaságban azok az emberek, akik munkával keresik meg a kenyerüket – és nem összeesküvéssel, bombakészítéssel töltik az éjjeleket és nappalokat –, reggel bemennek a munkahelyükre, és dolgoznak, a valóságban velünk vannak; még akkor is, ha esetleg ez részükről nem tudatos. Mert ha az országban az általános politika jó, akkor az iparban, a mezőgazdaságban, a szellemi

munka területein a szocialista társadalom épül, s aki dolgozik, az a szocialista társadalmat építi."

Ez volt az objektív, cáfolhatatlan valóság, melyet Kádár felismert, s ettől kezdve ez a felismerés szabta meg sokban az ország sorsát. A meg nem értést, megrökönyödést az is okozhatta, hogy az elmúlt időkben túlságosan sokat foglalkoztak azzal, mit gondolnak, mit beszélnek az emberek, s a kelleténél kevesebbet azzal, mit cselekszenek. A Rákosi-korszakban a magát marxistának valló politika sokszor eltért a marxizmus legalapvetőbb elveitől is.

Amivel Kádár folytatta, az szubjektív, hiszen minden valóságból többféle politika eredeztethető:

„A nagyvonalúság ez esetben azért jó és hasznos, mert a kommunistáknak – de voltaképp minden valamennyire normális politikai irányzatnak – arra kell törekedniük, hogy ne gyarapítsák ellenségeik számát, ne taszítsanak ellenségeik közé embereket, akik helyzetüknél vagy szemléletüknél fogva saját táborukba hozhatók."

Ez már a kádári politika alapelve. Abból a felismerésből, hogy az emberek, akár egyetértenek a lelkük mélyén az uralkodó renddel, akár nem, akár ilyen, akár olyan világnézet hívei vagy közömbösei, munkájukkal a szocializmust építik, levonhatta volna azt a következtetést is, hogy épp

ezért a közvélemény semmibe vehető. Sajnos, láttunk már értelmetlenül diktatúrává fajult szocialista rendet.

Itt azonban meg kell állnunk. Aligha van politikai fogalom, melyet többször értettek és magyaráztak félre, mint a proletárdiktatúra. Különösen a huszadik század közepétől, mióta a köznyelv a diktatúra elnevezést lényegében a fasizmus szinonimájaként használja: a diktatúra mint hatalmi rendszer, önkényuralom. S kétségtelen, a szocialista országok történelmének bizonyos időszakaiban is voltak önkényuralmi vonások.

A proletárdiktatúra azonban, Marx meghatározása szerint, nem hatalmi rendszer, hanem társadalmi kategória. Marx minden osztálytársadalmat diktatúrának nevez, s minden államot elnyomó hatalomnak, mert a szabadság alapfeltételét abban látja, ha megszűnnek az osztályok és megszűnik az állam. A proletárdiktatúra tehát nem más, mint olyan társadalmi rend, melyben a munkásosztályé a hatalom, mint ahogy a burzsoázia diktatúrája a marxista terminus technicus szerint polgári társadalmat jelent. Tegyük hozzá: a marxi elmélet szerint a proletariátus a kizsákmányolás megszüntetése által megteremti a lehetőséget saját osztályuralma megszüntetéséhez, az osztály nélküli társadalom létrejöttéhez, az ál-

lamnak mint az uralkodó osztály elnyomó szervének felszámolásához.

Ezzel a vázlatos ismertetéssel arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a marxi történelemfilozófia kategóriái, a marxisták ezzel kapcsolatban használt terminológiája sokszor nem egyeznek a szavak köznapi jelentésével, s nemcsak a proletárdiktatúra esetében. Az államnak például minden társadalmi rendben nemcsak a szó szoros értelmében vett elnyomó funkciói vannak, hanem közigazgatási, törvényhozó, egyéb tevékenysége is, noha végső soron ezek is az uralkodó osztály érdekeit szolgálják. Ezért nevezi ezeket Marx összefoglalóan elnyomásnak, ami nem jelent minden esetben erőszakot, megint csak a szó köznapi és nem filozófiai értelmében.

Amíg osztálytársadalom van, az uralkodó osztály minden államban előnyöket élvez, melyekkel biztosítja uralmát. A feudalizmusban ezek elsősorban előjogok voltak, a polgári társadalomban anyagi előnyök. Ez a szocializmusban, még annak jelenlegi, nem kikristályosodott formájában is, bonyolultabb, ami nem kis nehézségeket okozott és okoz ma is. A szocializmusban, lényegéből fakadóan, még legeltorzultabb formájában is, a legmódosabb és a legszegényebb közti anyagi különbség meg sem közelíti azt, ami a legfejlettebb polgári társadalomban is, ugyancsak lényegéből

adódóan, törvényszerű és természetes. Az uralkodó osztálynak személyileg nincs anyagi hatalma uralma megőrzéséhez, megszilárdításához. Feltételezem, ez az eddig nemigen vizsgált ellentmondás is hozzájárul, hogy a fiatal, még gyenge szocialista társadalmi rendben szerepe volt és lehet az erőszaknak, az elnyomásnak, az önkénynek.

Magyarországon a negyvenes-ötvenes években az uralkodó osztály közvetlen előnye elsősorban abban nyilvánult meg, hogy igen sok munkásból, szegényparasztból lett politikai, állami, gazdasági vezető, ők kerültek hatalmi pozícióba, s ezzel személyesen is biztosították az osztály uralmát. Ehhez hasonlóan a munkás- és parasztszármazás előnyt jelentett a középiskolai és egyetemi felvételnél, a munkahelyi előmenetelben, a kinevezéseknél, a bérezésben. Így a többi állampolgár osztályhelyzete miatt hátrányba került.

Ezt az állapotot változtatta meg a kádári jelszó. Kádár felismerte: a munkásosztálynak, a proletárhatalomnak nem saját osztálykiváltságainak fenntartása, hanem azok felszámolása az érdeke. Így fogalmazott: „Ezt a politikát csak az egész nép valósíthatja meg a gyakorlatban, a szocializmust csak az egész nép építheti fel."

Már a termelőszövetkezetek szervezésénél fordulat következett be az osztályviszonyok értel-

mezésében. A parasztsággal kapcsolatban addig unos-untalan a lenini elméletet hirdették, miszerint a munkáshatalom támaszkodjék a szegényparasztokra, kössön szövetséget a középparasztokkal, s harcoljon a gazdag parasztok ellen. Kádár valóságismeretére és dialektikus világszemléletére jellemző, ahogy ennek az elvnek történelmi átfogalmazását indokolta: „Lenin sehol sem mondotta, hogy támaszkodj a *volt* szegényparasztra, lépj szövetségre a *volt* középparaszttal, és harcolj a *volt* kulák ellen." A termelőszövetkezetek megalakulása után néhány évig még fel-felparázslott a különböző paraszti rétegek közti ellentmondás – nem is lehetett másképp, hiszen ez az emberek életfelfogásában, jellemében is tükröződött –, de gyakorlatilag megszűnt a gazdag parasztok addigi hátrányos s a szegényparasztok sokszor csak elméletben kiváltságos helyzete.

Ezután következett valamennyi származásbeli hátrány eltörlése, mindenekelőtt a gyerekek, a fiatalok esetében. „Igazságtalan lenne – mondta Kádár –, ha a felszabadulás után született gyermeket bármilyen tekintetben is jogilag hátránynyal sújtanánk olyasmiért, ami az ő világrajövetele előtt, egy másik világban, egy másik társadalomban, hat-nyolc évvel korábban állt fenn." Az egyetemi felvételnél, a munkahelyi előmenetelnél az osztályszempontok megszűntek tényezővé

lenni, még ha ez nem is ment egyik napról a másikra, s nemegyszer erős ellenállásba ütközött.

– Azon is elgondolkoztam – mondja Kádár –: az egykori tőkések, földbirtokosok, polgárok java része beletörődött már, hogy elvettük a gyárát, a földjét, a nagykereskedését. De abba nem törődhet bele, hogy a gyerekei előtt is bezárulnak az érvényesülés kapui, és ezt meg is értem. Azt gondoltam: jó az a munkásoknak, ha mesterségesen szítunk ilyen feszültségeket? És jó, ha tehetséges fiatalok nem kamatoztathatják az ország javára a tehetségüket csak azért, mert az apjuk valamikor kizsákmányoló volt?

A „fordulat éve" után – így nevezte el a politikai zsargon 1947–48-at, amely valóban döntő fordulat volt a magyar történelemben, akkor is, ha utána sok minden rosszra fordult – a hivők, a vallásos emberek is hátrányban érezhették magukat, akár grófnak születtek, akár esztergályosnak. Ennek egyaránt voltak ideológiai és politikai okai. A klasszikus marxista megfogalmazás szerint a vallás a lélek ópiuma, s azokban az időkben úgy gondolták, az embereket erőszakkal is le lehet, le kell szoktatni erről a kábítószer-fogyasztásról. Az is tény, hogy az egyházak vezetőinek többsége nem fogadta el az új társadalmi rendet, s a papság egy része hol nyíltan, hol burkoltan támadta a rendszert. A templomokat ugyan nem

csukták be, s nem alakították át pártházzá, amivel némelyek a hivőket ijesztgették, a templomba járást sem tiltották meg, de a rendszer azzal válaszolt, hogy a vallásosságukat vállaló emberek nem számíthattak érvényesülésre. Ez is megváltozott. „Van is különbség közöttünk, meg nincs is – mondta Kádár. – A különbség közöttünk az, hogy az isten nevét egyikünk kisbetűvel, a másikunk nagybetűvel írja. A közös az, hogy az ember nevét mindketten nagybetűvel írjuk." De fogalmazott ennél a szép elvnél gyakorlatiasabban is: „Úgy véljük, hogy a szocializmus nem épül külön a materialistáknak, majd később külön a hivőknek, hanem a dolgozó emberek társadalma, és mindenkinek épül. Ha pedig ez így van, akkor mindenki vegyen részt építésében. A hivő emberrel nekünk először a szocializmus építésében kell egyetértésre jutnunk. Hiszen mindenki tudja, hogy mondjuk a kétszoba-összkomfortos lakás nagyobb, mint az egyszoba-összkomfortos, akár hivő lakik benne, akár ateista, és jobb kétszoba-összkomfortos lakásban lakni, mint egyszobásban komfort nélkül. Ez világos. De ha mi előbb abban próbálnánk a hivő emberrel megegyezni, hogy van-e isten vagy nincs, ez nagyon hosszan tartó vitát eredményezne és nagy hiba volna, ha addig a szocializmus építése szünetelne." A kommunisták és a hivők közötti feszültségek oldódá-

sát jelképezte, hogy az országgyűlés 1961-ben egy katolikus papot választott alelnökévé. Az állam és katolikus egyház viszonyának végső, minden részletre kiterjedő rendezését az gátolta, hogy Mindszenty József, sokáig a pápával is dacolva, nem volt hajlandó lemondani egyházfői méltóságáról. Amikor 1971-ben elhagyta az amerikai nagykövetséget és az országot, az állam és az egyház kapcsolata végképp rendeződött.

Kiszabadultak, jórészt amnesztiával, a politikai foglyok. 1962-ben az ellenforradalmi cselekmények miatt elítéltek 95 százaléka már szabadlábon volt, s 1963-ban, az ENSZ főtitkárának magyarországi látogatásakor, Kádár így számolt be erről a kérdésről: „Kemények voltunk, amikor ez szükséges volt, de végül eljutottunk oda, hogy amnesztiát hirdethettünk. Az, hogy közkegyelmet gyakorolhattunk, a rendszer erejéből következik. Ma Magyarországon politikai bűncselekmény miatt ténylegesen senki sincs börtönben. Amikor büntettünk, a humanizmus is vezetett bennünket. Mert amikor kemény intézkedésekre kényszerültünk, azt mondtuk: inkább egyes embereket tartsunk most kordában, semhogy később még több egyszerű, elbolondított ember legyen az áldozata – akár saját ostobasága, akár megtévesztés miatt – olyasminek, amit nem is ő kezdeményezett."

Képtelenségnek, sőt képmutatásnak tűnik humanizmusról beszélni a büntetés kapcsán. De tény, hogy a kormányzat szabadon engedett minden politikai elítéltet, amint a rend annyira megszilárdult, hogy a szabadon bocsátottak akkor sem jelentettek volna politikai veszélyt, ha ismét a rendszer ellen fordulnak, amire egy-két kivételtől eltekintve nem is került sor. Kádár nem esett Rákosi hibájába, nem felejtette el, milyen keserű a börtönkenyér.

Amnesztiában részesültek azok is, akik 1956 októbere után elhagyták az országot. „Visszavárunk minden, Magyarországon élni és dolgozni akaró becsületes embert – mondta Kádár. – Azoknak a Magyarországról elszármazott embereknek, akik már külföldön vertek gyökeret, azt üzenjük, hogy maradjanak a régi hazának jó barátai, szerezzenek becsületet a magyar névnek." Azóta, azt hiszem, kevesen vannak, akik nem látogattak haza, sokan évről évre Magyarországon töltik a szabadságukat, szaporodik azoknak a száma, akik nyugdíjas korban hazatelepülnek, s akiknek szomorú utolsó kívánságuk, hogy hamvaik hazai földben nyugodjanak.

Ma, amikor évente milliónyi nyugati állampolgár érkezik hazánkba s magyar állampolgár utazik külföldre, megmosolyogtató, hogy Kádár a VIII. pártkongresszuson eredményként említet-

te az idegenforgalom növekedését: 1958-ban 26 ezer, 1961-ben már 43 ezer magyar állampolgár utazott Nyugatra. De ha arra gondolunk, hogy 1949-től 1957-ig gyakorlatilag egyetlen turista sem lépte át Magyarország nyugati határát, sem onnan ide, sem innen oda, akkor nem olyan megmosolyogtatóak ezek a számok.

A „bűvös mondat" érvényesítésében nem kis szerepe volt, hogy megváltozott a párt, a párttagok feladatainak értelmezése. A párt volt az ország vezető ereje 1956 előtt és után is. A lenini megfogalmazás szerint a kommunista párt azoknak az embereknek önkéntes szövetsége, akik tudatában vannak a munkásosztály szerepének és céljainak, érdekeit, hatalmát képviselik. A pártnak ez a szerepe 1949 után mérhetetlenül eltorzult. Részben azért, mert néhány ember teljhatalmú ura lett a pártnak, s a rossz példa ragadós, különösen, ha rendszert csinálnak belőle: az ország és az élet minden területén elhatalmasodtak a kiskirályok, s a parancsolgatás lett az uralkodó módszer. Részben pedig, mert a pártnak egymillió tagja volt, ami korántsem jelentett egymillió kommunistát. Sokan léptek be a pártba jogos vagy jogosulatlan félelemből, s nemcsak olyanok, akik a pozíciójukat féltették. 1956-ig párttag volt óvónő anyám, akit – noha a legszegényebb munkáscsaládból származott – az akkori szóhasználat

szerint maradi kispolgárnak lehetett volna nevezni. Párttag volt kistisztviselő bátyám, akit a világon a politika érdekelt a legkevésbé. És nem ők s a hozzájuk hasonlók voltak a legrosszabbak. Hanem a karrieristák, a basáskodók, a mindenkit túllihegők, a feljelentgetők, a mindenből hasznot húzók, a talpnyalók. A felhígult pártnak sem igazi önbecsülése, sem igazi tekintélye nem lehetett. Ugyanakkor meghirdették, hogy a párttagok valamiféle különleges, mindenkinél különb emberek. Ebből is következett a Magyar Dolgozók Pártjának az a rákfenéje, hogy úgy vélte: uralkodnia kell az ország felett.

A Magyar Szocialista Munkáspártnak 1956 végén 100 ezer tagja volt, 1962-ben 500 ezer. Nem állítom, hogy ezek között nem volt elvtelen, karrierista, opportunista. De úgy vélem, a párttagság zöme kommunista volt, többségük tudatában annak, hogy nem csalhatatlan, felsőbbrendű ember.

– Azt hangoztattam mindig – mondja Kádár –, akkor jó nekünk, ha minél több olyan pártonkívüli van, akit szívesen vennénk fel a pártba, és minél kevesebb olyan párttag, akit szívesen látnánk a párton kívül.

Ahhoz, hogy az emberek a párttagságot ne tekintsék ugródeszkának karrierjükhöz, az kellett,

hogy a pártonkívüliek számára is lehetővé tegyék az érvényesülést.

– Sokakkal, köztük rendes, becsületes kommunistákkal sem volt olyan könnyű ezt elfogadtatni – mondja Kádár. – Nem értették: a párt vezető szerepét valljuk, de pártonkívüliek irányítanak párttagokat, töltenek be fontos állami, gazdasági vezető posztokat.

A régi beidegződések, a személyi érdekek mellett a rosszul megemésztett ideológiának is jelentős szerepe van nemcsak az emberek tudatában, a politikai életben is. Különösen, ha egy állam nyíltan vallja és vállalja az ideológia jelentőségét.

Azt már korábban megtiltották, hogy a pártszervek utasításokat adjanak az állami és társadalmi szerveknek. Ennél is fontosabb, hogy a párt nyomatékosan deklarálta: feladata nem uralkodni, hanem a népet szolgálni. Ezt szofisztikának is nevezhetnénk, hiszen a hatalom tényleges irányítója változatlanul a párt maradt. Mégsem nevezném annak, ismerve az egykori és jelenlegi gyakorlatot. Nem mindegy, hogy az uralmon lévők milyen tudattal gyakorolják a hatalmat.

A döntő természetesen az, hogyan intézményesítik a vezetés mechanizmusát. Ebben is történt változás. A pártot többé nem három-négy ember önkényes akarata irányította. Kádár kezdettől fogva *primus inter pares* vezetőtársai között,

de az is tény, hogy a vezető testületek, a Politikai Bizottság, a Központi Bizottság újra valóságos irányító szervek lettek, s a helyi pártszervek hatásköre lényegesen megnőtt.

A pártot még egy súlyos örökség terhelte. Meg kellett akadályoznia, s az országot meg kellett erről győznie, hogy nem ismétlődhetnek meg az 1956 előtti súlyos hibák és bűnök, melyek a törvénysértő perekben csúcsosodtak ki. Jó néhány embert, akiknek ebben részük volt, köztük Farkas Mihályt és Péter Gábort, bíróság elé állították és elítéltek. 1962-ben amnesztiával szabadultak ők is. Rákosit, Gerőt s húsz-egynéhány társukat, akik elsősorban felelősek voltak a történtekért, kizárták a pártból. Eltávolították mindazokat a belügyi, ügyészi, bírósági, pártfegyelmi munka területéről, akiknek bármiféle közük volt a törvénytelen eljárásokhoz. Ugyanakkor megadták a méltó tiszteletet az önkény áldozatainak, gondoskodtak hozzátartozóikról, rehabilitálták nemcsak azokat, akik börtönbe kerültek, hanem azokat is, akiket méltatlanul mellőztek, köztük a Tanácsköztársaság, a spanyol polgárháború számos harcosát.

Felmerülhet a kérdés – fel is merült akkoriban –, nem kellett volna-e a legfőbb bűnöst, Rákosi Mátyást is bíróság elé állítani? Úgy gondolom, hogy nem, annak ellenére, hogy jogilag indokolt

lett volna. Az országnak, a kommunista mozgalomnak létérdeke volt megszüntetni azt a szörnyű gyakorlatot, hogy a bukott politikusok szinte automatikusan börtönbe kerültek. Még azon az áron is véget kellett vetni ennek, hogy bűnösök jogilag büntetlenül maradtak. Rákosi soha többé nem térhetett vissza Magyarországra. 1971-ben halt meg.

Arra a kérdésre, mi a biztosíték, hogy a múlt bűnei nem ismétlődhetnek meg, azt kell felelnem, nincs tökéletes garancia. Nincs az az alkotmány, jogrendszer, társadalmi és politikai struktúra, amely teljesen kizárja, hogy egy országban – nemcsak Magyarországon – felüsse a fejét az önkény. Természetes, hogy minél kidolgozottabb, demokratikusabb a hatalmi mechanizmus, annál inkább gátja lehet az önkényuralomnak. De legalább ilyen fontos biztosíték, hogy átalakuljon az ország politikai normarendszere, a nép megtanulja, beidegződjék az emberek sejtjeibe, hogy ne tűrjék az önkényt. S beidegződjék a politikusokba is, hogy ne véljék csodaszernek az egyeduralmat, ne kívánják és áhítsák. Mennyi idő kell ehhez egy ország életében, nem tudom. De Magyarország az elmúlt két évtizedben nem kis lépést tett meg, hogy ez a védekező reflex kialakuljon állampolgáraiban.

Kádárnak kemény harcot kellett megvívnia,

amíg el tudta fogadtatni: a „bűvös mondaton" alapuló politika nem valamiféle liberalizálódás, taktika, nem kényszerű átmenet, nem kompromisszum, hanem a szocialista fejlődés szerves része. Megint csak ne essünk abba a hibába, hogy amit ma természetesnek vélünk, az húsz évvel ezelőtt is természetes volt. Sokak számára nem volt az, mert mást tanultak, mást szoktak meg. Aki Magyarországról azt képzeli, hogy itt mindent egy központi akarat dönt el, nincsenek politikai nézetkülönbségek és harcok, alaposan téved. Sokan kaptak és adtak kisebb-nagyobb sebeket a csatározásokban is, amíg a kádári politika megszilárdult.

Az „aki nincs ellenünk, az velünk van" politikájának lényege a bizalom. Rákosiék a kezdeti lelkesedés után, amikor újabb és újabb nehézségekbe ütköztek, úgy vélték, ha az ország nem azt akarja, amit ők, vagy nem úgy, ahogy ők, akkor a nép ellenség vagy ostoba. Ez volt a torz koncepció, amire politikájukat alapozták: a hírhedt megfogalmazás szerint kilencmillió fasisztával kellett felépíteniük a szocializmust. Ez a szemlélet határozta meg cselekedeteiket, eszközeiket. Rákosinak kedvelt mondása volt, hogy kutyából nem lesz szalonna: nem bízott abban, hogy az emberek változnak és változtathatók.

– Minden rossz a gyanakvással kezdődött –

mondja Kádár. – Pedig egy nép nem lehet gyanús. Ez a nép a mi népünk, mi, kommunisták ezért a népért vagyunk. És aki felelős posztra került, azért került oda, hogy a nép javát szolgálja. A nép javáért nem lehet a nép ellenére dolgozni.

Két évtized telt el Magyarország felszabadulása óta: viharos évek, alaposan próbára tették a nemzetet. Egy ember is nehezen viseli el, ha három-négy évenként gyökeresen megváltozik az élete, hát még egy ország. De 1964-ben Kádár már joggal mondhatta: „Ami régen vágyálom volt, ma valósággá válik. Megvannak egy igazi nemzeti egység alapjai."

A szokott higgadt kádári megfogalmazás. Nem megvalósult nemzeti egységről beszél, hanem arról, hogy megvannak az alapjai. Ez is hatalmas eredmény volt, nyolc évvel 1956, három esztendővel a falu átalakítása után. A kádári jelszó eredményeként az alapvető kérdésekben valóban egységes volt az ország túlnyomó többsége. Joggal reméltük akkoriban, hogy a sok megpróbáltatás után nyugodt, kiegyensúlyozott korszak következik. Nem szégyenkezve mondom, hogy kissé optimisták voltunk.

„Ha azt nézzük, hogyan nézett ki minden 1956. november 4-én reggel – mondta Kádár 1963 nyarán –, akkor megint azt mondom, boldogok vagyunk azért, amit keserves harccal elér-

tünk. De ha azt nézzük, hogy mit szeretnénk mi még elérni az iparban, a mezőgazdaságban, a közoktatásban, a kultúrában, az életszínvonalban, akkor nagyon elégedetlennek kell lennünk."

Valóban: a hatvanas évek közepén már dörömbölt az ajtón az újabb nagy probléma, a gazdasági élet átalakításának szükségessége.

Elterjedt vélemény: a szocialista országok minden nyűge, hibája, nehézsége arra vezethető vissza, hogy a szocializmus nem a gazdaságilag és társadalmilag fejlett országokban jött létre, ahogy Marx elképzelte, hanem a fejletlenekben. Magyarország a negyvenes évek végétől egy hidegháborús világban, a fenyegetettség pszichózisában élt. Ez is magyarázata annak, hogy igyekeztünk „a vas és acél országa" lenni. Nem volt könnyű feladat egy nyersanyagszegény, elsősorban agrárországban. A Monarchiának Magyarország volt az éléstára, míg az ipar elsősorban Ausztriában és Csehországban fejlődött ki. A harmincas években ugyanez ismétlődött meg a német–olasz–magyar szövetségben.

Ennek ellenére Magyarország tizenöt év alatt ipari-agrár ország lett. De milyen áron! A negyvenes évek végétől erőltetett ütemben készültek a nagyberuházások, elsősorban a nehéziparban. Az eredmény: 1950-től 1952-ig az ipari termelés 50 százalékkal nőtt, a lakosság életszínvonala 20 százalékkal csökkent.

Nem volt szerencsés a teljesen centralizált gazdasági irányítás sem. Minden termelési mutatót központilag határoztak meg; úgy gondolták, a fővárosban egy íróasztalnál pontosan meg lehet és meg kell szabni, hogy az ország valamennyi termelőegységében miből, mennyit gyártsanak. Ez a struktúra egyébként szervesen összefüggött a hatalmi struktúrával, melyben minden lényeges döntés néhány ember kezében összpontosult.

Az sem bizonyult célravezetőnek, hogy az eredeti elképzelésekkel szemben az ország szinte minden termelőegységét államosították; nemcsak a gyárakat, üzemeket, bankokat, hanem a cukrászdákat és vendéglőket, a cipész- és lakatosműhelyeket, borbélyokat és fűszerüzleteket is. Némi túlzással azt mondhatnám, az az ideálkép lebegett az akkori vezetők előtt, hogy az egész országban egyetlen vasgyár, egyetlen pékség, egyetlen élelmiszer-kereskedelmi vállalat, egyetlen termelőszövetkezet legyen, amit aztán gombnyomásra, központilag lehet irányítani.

Az is a kor sajátosságához tartozott, hogy a termelésben egyetlen szempont számított: a mennyiség. Ennek is volt reális alapja; nem tudtak annyi szenet bányászni, acélt önteni, ruhát készíteni, kenyeret sütni, ami kielégítette volna az ugrásszerűen megnőtt igényeket. A minőség azoknál az áruknál sem számított, melyek a külkeres-

kedelembe kerültek, mert a többi szocialista ország ugyanolyan hiányproblémákkal küszködött, s mindenre volt vevő, minden mennyiségben, a minőségtől függetlenül. Magyarország pedig, minden ideológia ellenére, hiába igyekezett önellátó lenni, a nélkülözhetetlen nyersanyagokat be kellett szereznie, s ezekért árut kellett adnia.

Ez a központilag irányított óriásgépezet működött ugyan, de recsegve-ropogva, s nemcsak a fogaskerekek törtek, nemcsak emberek kerültek a kerekek közé, az egész struktúra összeroskadással fenyegetett. Nem fokozta az emberek munkakedvét, hogy az érdekeltséget lényegében kiiktatták a gazdasági életből. Egyrészt fantasztikus, ezerszázalékos normateljesítéseket produkáltak, melyekről azok tudták a legjobban, hogy hazugság, akik a szakmában dolgoztak, másrészt, amint megemelkedett a teljesítmény, felemelték a normát, s a túlteljesítés kötelező lett. Így alakult ki az a helyzet, hogy az üzemek, termelőegységek, brigádok, munkások lehetőleg a 103 százalékos teljesítményre törekedtek, ami elég volt, hogy túlteljesítvén a tervet, dicséretet kapjanak, de nem volt túl sok, hogy módosítsák a terveket, a normákat. „A munka nálunk becsület és dicsőség dolga" – hirdette a korabeli jelszó, ami éppen az alapvető marxi kategóriát, az érdeket iktatta ki a gazdasági életből.

Mindehhez szükségszerűen hozzájárult az adminisztráció hihetetlen növekedése. Volt ennek Magyarországon hagyománya: a két háború között a legjelentéktelenebb tisztviselő is jóval magasabb helyet foglalt el a társadalmi hierarchiában, mint a legképzettebb szakmunkás. Az egyik úr volt, a másik proli. Munkások, parasztok tízezrei mért ne igyekeztek volna, hogy végre ők is, a gyerekeik is „urak" legyenek? Sokan parancsszóra kerültek az íróasztalhoz, pedig szívesebben maradtak volna a munkapadnál, a földeken. Nem egyet ismertem közülük; életük gyakran tragédiába torkollott.

Kímélet nem volt, a központosított irányítás megkövetelte a kimutatások, jelentések, statisztikák millióit, s ezeket valakiknek gyártani, feldolgozni, iktatni, lerakni kellett. Magam is évekig készítettem, ellenőriztem, továbbadtam kimutatásokat; tudom, hogy a magyar gazdaságot papírhegyekből kiszűrt számok alapján irányították, melyek vajmi kevéssé tükrözték a valóságot. Az érdek abban a torz formában jelentkezett a gazdasági életben, hogy mindenki a saját érdekeinek megfelelően kozmetikázta a jelentéseit. Ha létezett volna egy csalhatatlan, mindent eldönteni képes Központi Agy, az is rosszul döntött volna, mert hamis adatokat kapott.

A hatvanas években ugyan csökkentek a gaz-

dasági élet legkirívóbb hibái, de a struktúra lényegében nem változott, s újabb problémák is jelentkeztek. Mindenekelőtt a munkaerőhiány. A rohamléptekkel fejlődő iparnak két nagy tartaléka volt, a falu és a nők. Az iparban foglalkoztatottak száma 1950 és 1965 között megkétszereződött, míg a mezőgazdaságban dolgozóké csaknem a felére csökkent. Ebben a tizenöt évben közel 1 millióval nőtt a női dolgozók száma, s ezeknek nagy része is az iparba került. Ekkorra azonban lényegében kimerültek a tartalékok, az ipar fejlődését nem lehetett többé mennyiségi tényezőkkel fokozni.

Nem kisebb problémát jelentett, hogy az ország lakosságának akkor már nem voltak kenyérés ruhagondjai, s nem volt hajlandó bármilyen árut megvásárolni. A vállalatok sem, a külföld még kevésbé. A gyárak viszont ontották az árut, mert elsősorban a mennyiségi termelésben voltak érdekeltek, s mindegy volt, van-e vevő a legyártott termékekre. A raktárak egyre zsúfoltabbak lettek, egyre több eladhatatlan áru halmozódott föl.

Amikor az ember mindennap jóllakik, s van már ruhája, cipője – jobb, ha nem felejtjük el: 1945 előtt ez az ország lakosságának legalább egynegyedére nem volt érvényes –, akkor vásárolni kezd: hűtőszekrényt, mosógépet, televíziót,

gépkocsit. S noha az ötvenes évek közepétől nagyjából helyreállt a nehéz- és könnyűipar mesterségesen felborított egyensúlya, s a lakosság áruellátása egyre jobb lett, jelentkezett egy újabb probléma: a szolgáltatások hiánya. Aki fürdőszobás lakásba költözik, azt akarja, hogy megjavítsák a kád csapját, ha csöpög; a gépkocsit folyamatosan karban kell tartani; meg kell javítani a mosógépet, a televíziót, a rádiót. Erre a feladatra a mennyiségi termelésre beállt nagy- és középüzemek nem voltak alkalmasak. Most érződött igazán a megszűnt lakatos-, vízvezetékszerelő-, asztalos- és egyéb műhelyek hiánya.

Ebből a hiányból született az úgynevezett második gazdaság, vagyis az, hogy a szerelő, az ács, a mázoló, miután ledolgozta a munkaidejét, vagy nemegyszer munkaidő alatt, másutt is vállalt munkát. Olykor borsos áron, de a megrendelők ki voltak szolgáltatva, mert az állami vállalatok, szövetkezetek határidőit nem lehetett kivárni. Az állam viszont megfosztotta magát attól, hogy ezeket a munkákat megadóztathassa.

Nem kisebb problémát jelentett, hogy a központilag megállapított árak nem feleltek meg sem a ráfordított költségeknek, sem a világpiaci áraknak. A termékek nagy részét a legkülönbözőbb okokból államilag dotálták, úgyhogy nemcsak azt nem lehetett megállapítani, melyik áru gyártása

mennyire kifizetődő, de azt sem, melyik vállalat dolgozik nyereségesen és melyik veszteségesen.

A gazdasági mechanizmus felülvizsgálatának története sok mindent elmond a magyar politikai, szellemi, tudományos életről. A reform szükségessége már 1957-ben felmerült, de akkor heves vita után elvetették. A hatvanas évek elején ismét napirendre került, a Központi Bizottság 1964. decemberi ülésén már hangsúlyosan, s Kádár 1965 elején bejelentette az országgyűlésen, hogy egy év múlva napirendre tűzik a gazdaságirányítás gyökeres megreformálását. Közgazdászok, politikusok, szakértők százai vettek részt a vitákban, a tervezésben, az előkészítésben, s Kádár az 1966-os pártkongresszuson közölte, hogy 1968. január 1-vel bevezetik az új gazdasági mechanizmust. Az 1970-es kongresszuson jelentette, hogy a reform beindult s jól működik. A hetvenes évek elején a reformfolyamat mintha megtorpant volna, de néhány év múlva fokozott hatékonysággal és erővel folytatódott.

A reform lényegét Kádár 1965-ös országgyűlési beszédében így fogalmazta meg:

„Mi az utóbbi években az iparvállalatok összevonásán kívül nem változtattunk gyökeresen gazdasági szervezetünkön, gazdasági irányító apparátusunkon részben azért, mert kielégítően működött, részben, mert – helyesen – stabilitásra tö-

rekedtünk. Most azonban már mind több jel mutat arra, hogy alapos vizsgálatnak kell alávetnünk gazdaságirányítási rendszerünket, és ki kell dolgoznunk az ésszerű továbbfejlesztéshez szükséges elgondolásokat. Az erősen központosított gazdaságirányítás lassú, nehézkes. Részben ebből következik, hogy jelenleg a drága nyersanyagból jelentős munkával megtermelt áru egy része nem felel meg eléggé a hazai és nemzetközi piac követelményeinek, és raktáron marad. Áruink korszerűsége különösen fontossá válik most, amikor a békés egymás mellett élés körülményei közepette mindinkább kibontakozik a két társadalmi rendszer közötti verseny, amely egyben kereskedelmi verseny is. A nemzetközi piacokra korszerű, a versenyt árban és minőségben álló árukat kell vinnünk, mert különben alulmaradunk. Ez a nyugati piacra szól. De hozzátehetem, vége annak az időnek, hogy a szocialista világon belül bárki silány vagy használhatatlan árut vesz át tőlünk, mint ahogyan mi sem veszünk át ilyeneket másoktól. Sajnos, anyagi ösztönzőink is inkább a mennyiségi tervek túlteljesítését segítik, mint a gazdaságos termelést és a termékek minőségének javítását. Sőt az a helyzet, hogy gyakran a prémium- és a jutalmazási rendszer éppen a minőségi követelmények ellen hat."

De megfogalmazódott beszédeiben, írásaiban

a reform jó néhány más alapkérdése is. Kádár a legritkább esetben használ szakkifejezéseket, még a legegyszerűbbeket sem. S ez nemcsak alkat kérdése.

– A politika feladata – mondja –, hogy az átlagember fejével gondolkodjék. Az emberek pedig nem közgazdasági, filozófiai kategóriákat tapasztalnak, hanem a valóságos helyzeteket, állapotokat.

Egyik beszédében egy Kanadában élő magyart idéz, aki azt mondta, Magyarországon szeretne dolgozni, és Kanadában kapni a fizetését. Mivel az anyagi ösztönzés alig működött, az emberek nemigen hajtották magukat a munkahelyükön. Ez aztán megmutatkozott a nemzeti jövedelemben s az ennek alapján kifizethető bérekben. Egy másik alkalommal azt mondta Kádár: ha egy parasztember 16 forintot kap egy munkaegységért, annak megfelelően értékeli a szocializmust. Ha 42 forintot, annak megfelelően. A munkáról: „Hajdanában a kocsiba fogott lovak között volt egy lógós, amelyiknek csak annyit kellett tennie, hogy szépen tartsa magát, mert a másik négy húzta a kocsit. Egy ország, egy nép nem élhet úgy, hogy négy húz, egy meg szépen lobogtatja a sörényét." A dotációról: „Hat évvel ezelőtt ha egy ember bement a söntésbe és kért két deci bort, 80 fillér állami prémiumot kapott azért, hogy meg-

itta. A borivó ugyanis kevesebbet fizetett érte, mint amibe a bor az államnak került." A szolgáltatásokról: „Engedjék meg, hogy egy levelet idézzek, amelyet a fővárosból írt egy asszony vidéken dolgozó férjének: »A lyuk a szobád falán még megvan. Hétfőn kellett volna jönniük a munkásoknak. Nem jöttek, mert lakodalomban voltak. Kedden ünnepnap volt, szerdán jöttek, de akkor esett az eső, s azt mondták, ők esőben nem tudnak dolgozni, várni kell, amíg eláll. Most várjuk, hogy elálljon az eső. De én bízom, hogy mire hazajössz, mégis eltűnik a lyuk.« Ezt a levelet a múlt század nyolcvanas éveinek eseményeivel foglalkozó könyvben olvastam; írója Párizsban élt, s a világhírű impresszionista festő, Renoir felesége volt. De ezeket a sorokat ma is, Budapesten is sokan papírra vethették volna."

Jól emlékszem, milyen türelmetlenül várta a hatvanas évek közepén az ország egy része a reform bevezetését. S milyen aggódva egy másik része.

– Nem azért kellett három évig dolgozni a reform koncepcióján – mondja Kádár –, mert a közgazdászoknak nem voltak elképzeléseik. Voltak gazdasági tervek, de a társadalmi, politikai hatással is számolni kellett a reform megítélésében. Kezdetben nem volt egységes a Központi Bizottság, és nem volt egységes az ország sem.

Márpedig akkor a stabilitás megőrzése mindennél fontosabb volt: túl közel volt még az ötvenhatos megrázkódtatás. Inkább vitatkoztunk, ameddig csak lehetett, hogy megteremtsük az egységet.

Jellegzetes kádári magatartásforma és gondolkodásmód. „Én már olyasfajta harcos vagyok – mondta egyik felszólalásában –, hogy ha elkiáltom magam: előre, akkor mindig szeretem tudni, hányan jönnek utánam. Enélkül nem lehet harcolni. Ha öten jönnek, akkor olyan sánc felé megyek, amelyet öt emberrel meg tudok ostromolni; ha 150-en, akkor más feladatot is vállalhatok."

Ugyanígy vitatkozott 1956-ban, amikor ugyancsak tárgyalt és tárgyalt, noha azt hiszem, kezdettől tudta, hogy tárgyalófeleinek egy részét nem fogja meggyőzni. Így volt ez a falu átalakításakor, a nemzeti egység meghirdetésekor is. Ne képzeljük, hogy minden új javaslat, gondolat Kádártól származik; tanult ő is, nem keveset, a valóságból is, másoktól is. És amikor már kialakult az elképzelése, akkor is tudta, hiába van igaza, ha jelentős rétegek nem fogadják el azt. Megpróbálta hát meggyőzni a más véleményen lévőket, anélkül hogy feladta volna, amit akart.

Jellemző, hogy az új gazdasági mechanizmus egyik sarkalatos követelményét, melyet még

most, a reform második felvirágzásakor sem sikerült igazán elfogadtatni a közvéleménnyel, Kádár már 1962-ben megfogalmazta: „A nem gazdaságos, elavult termékek gyártását be kell szüntetni, a felszabaduló termelési kapacitást ésszerűen kell hasznosítani. Ez a munkaerő bizonyos tervszerű átcsoportosítását is igényli."

Tizenhét évvel azután, hogy ezek a mondatok a VIII. Pártkongresszuson elhangzottak, az ország egyik legnagyobb gyára háromszáz embert, akit nem tudott ésszerűen foglalkoztatni, elbocsátott. Az országos felháborodás olyan nagy volt, hogy a sajtó, a televízió hetekig foglalkozott ezzel az esettel: háromszáz ember az utcára került! Természetesen senki sem került az utcára, de az embereknek munkahelyet kellett változtatniuk. Ilyesmi azonban ebben az országban húsz éve nem fordult elő.

Sok minden rosszul alakult Magyarországon az elmúlt három évtizedben. Az azonban bizonyos: az állampolgárok a hatvanas évektől kezdve megszokták, a létbizonytalanságnak még az árnyéka sem fenyegeti őket. Hogy valakit elbocsássanak a munkahelyéről, ahhoz legalábbis lopnia kellett. Akár jól dolgozott, akár rosszul, akár szükség volt a munkájára, akár nem, maradt a helyén. Védték őt a törvények, védte a munkaerőhiány, védték a rossz szabályozók, védte a rosszul

értelmezett humanizmus. Munkaadó és munkavállaló közül ebből a szempontból kétségtelenül az utóbbi volt előnyben, aki viszont bármikor munkahelyet változtathatott, ha összekülönbözött főnökeivel, ha rosszul érezte magát a környezetében, ha másutt ráígértek a bérére. Ez vonatkozott a dolgozók többségére, a segédmunkásokra, a szakmunkásokra. Számukra mindig akadt új munkahely.

Érthető, hogy egy országban, ahol a munkanélküliség százezreket érintett és fenyegetett, hatalmas eredmény volt a teljes létbiztonság, s érthető, az ország görcsösen ragaszkodott és ragaszkodik még ma is ehhez: nem látja, vagy nem akarja látni azokat a hátrányokat, melyek ebből adódnak. Ez az egyik magyarázata, miért lehetett olyan nehezen bevezetni a reformot, miért akadozott, miért torpant meg, miért küszködik ma is nehézségekkel.

– Elmondtam sokszor – mondja Kádár –, amit voltaképp nem is kellene elmondani, hiszen mindenki tudja: nem igaz, hogy Magyarországon munkaerőhiány van. Az igazság az, hogy a munkaerő nem ott van, ahol leginkább szükség lenne rá. Természetesen mindig mindenki egyetért velem. Aztán hazamennek, és várják, hogy a többiek tegyenek rendet a portájukon.

Tanúi lehettünk és lehetünk egy érdekes jelen-

ségnek: minden gondolkodó ember dühöng és káromkodik, azt látva, hogy az egyik munkahelyen akadozik a munka, mert nincs elég ember, a másikon meg lógatják a lábukat a dolgozók, mert nincs elég munka; az egyik üzemben ráfizetésesen termelnek, a másikban nem tudják kihasználni a drága gépparkot. És ugyanezek az emberek felháborodottan tiltakoznak, a szocializmus, a humanizmus elvének megsértését emlegetik, ha ezen a helyzeten netán úgy akarnak változtatni, hogy a változás őket is érinti.

A hiba természetesen elsősorban nem az emberekben van, hanem a struktúrában. A reform kezdeti időszakának legnagyobb problémája alighanem az volt, hogy senki sem tudta pontosan, milyen ütemben és milyen mértékben lehet és kell átalakítani a gazdasági rendszert anélkül, hogy veszély fenyegetné a népgazdasági és társadalmi egyensúlyt. Voltak, akik siettették a folyamatot, voltak, akik lassították. Mindenesetre a gazdasági reform 1968-ban beindult. Hogy Kádár milyen jelentőséget tulajdonított ennek, azt jól tükrözi következő gondolatmenete:

„Véleményem szerint a gazdasági vezetés reformját mint feladatot egy sorba helyezhetjük azzal, amit 1956-ban a munkáshatalom védelme, a 60-as évek fordulóján a mezőgazdaság átszervezése érdekében tettünk. Miért? Mert ha mi leni-

ni szellemben gondolkodunk, kommunistaként élünk és dolgozunk, akkor mindig fel kell tennünk a forradalmár számára lényeges kérdést: melyik most az a láncszem, amely szocialista forradalmunk ügye szempontjából a legfontosabb. Nem azt mondom – remélem, senki sem ért félre –, hogy a hatalom vagy a mezőgazdaság átszervezése nem fontos, csak a gazdasági reform. Azt szeretném hangsúlyozni, hogy most és a legközelebbi években az ország belső fejlődését tekintve a reform az a láncszem, amelyen a szocialista forradalom megfelelő előrehaladása és munkáshatalmunk erejének további növekedése múlik. Kérem, hogy ilyen fontos kérdésként tartsák ezt számon, s így is foglalkozzanak vele. Ez nem szorul bővebb magyarázatra. Az emberek azt már tudomásul vették, rendben levőnek találták, hogy a népi demokratikus rendszer él, és a mezőgazdaság szocialista átszervezése megfelelő körülmények között és megfelelő módon megtörtént. S most felteszik a kérdést, hogyan tovább? A tovább a mi számunkra a gazdasági vezetés reformja. Látszatra közgazdasági, népgazdasági kérdés, amely azonban visszahat hatalmunk és rendszerünk szilárdságára, munkásosztályunk politikai hangulatára, arra, hogy milyen bizalommal tekintenek a pártra, s követik a pártot és a kommunistákat. Ilyen horderejű kérdés ez."

A gazdasági reform végrehajtása a hetvenes évek elején mégis megtorpant. 1974-ben felmentettek tisztségéből több vezetőt, akiket a közvélemény a reform szorgalmazóiként ismert. Hírek és rémhírek szaladtak végig az országon; a „kemény kéz" politikájának visszatéréséről, a reform kudarcáról, a politika megmerevedéséről, sőt Kádár háttérbe szorításáról beszéltek. Néhány nappal a Központi Bizottság ülése után futólag találkoztam Kádárral egy parlamenti fogadáson. Fáradt volt, gondterhelt.

– Mi újság? – kérdezte. – Van pánik?

Pánik nincs, mondtam. De nagy a bizonytalanság. Sokan attól félnek, visszafordulunk az úton.

Mint a legtöbb emberen, Kádáron is észrevenni, amikor nagyon határozott. Akkor az volt.

– Sok mindentől kell tartanunk – mondta. – De visszafelé nekünk nincs utunk. Ezt megmondhatja akárkinek.

Tény, hogy abban az időben feszültség keletkezett a munkásság és a parasztság között. A hatvanas évek közepétől a parasztság életszínvonala olyan rohamosan növekedett, amilyenre a városokban nem volt példa. A falvakban gombamód nőttek ki a földből a régi vályogviskók helyett az összkomfortos családi házak, a hetvenes években magam is jártam nem egy olyan portán, ahol a

különböző mezőgazdasági gépeken kívül a családnak két, nyugati gyártmányú személygépkocsija volt. Ez Magyarországon a legkiemelkedőbb jövedelmű értelmiségiek körében is ritkaság.

Akik úgy vélték, hogy a gazdasági reform többet nyújt a parasztnak, mint a munkásnak, arról feledkeztek meg, hogy a parasztság anyagilag sokkal mélyebbről indult. S a háztáji gazdaságokban megtermelt többletjövedelmet nem napi nyolcórai munkával szerezték meg. Egyre szaporodtak a vegyes családok is, melyeknek egyaránt voltak munkás- és paraszttagjai, tehát alapvetően nem lehetett már teljesen szétválasztani a két osztály érdekeit. A parasztság termelőkedvét pedig a biztonságérzeten kívül csak anyagi ösztönzéssel lehetett fokozni, s ezen múlott a munkásság és a városi lakosság egyre javuló élelmiszerellátása, a népgazdasági mérleg egyensúlya, de az egész ország közhangulata is. Súlyos hiba volt azt gondolni: a valós feszültségeket úgy kell feloldani, hogy a parasztság reálisabb anyagi ösztönzését visszafogják, ahelyett hogy kidolgoznák a munkásság reálisabb ösztönzését. Azok, akik a munkásság életszínvonalát a paraszti jövedelmek megnyirbálásával akarták emelni, az ellenkezőjét érték volna el, amire volt is jel a reform megtorpanásának idején. A parasztság, ha úgy érzi, nem

kifizetődő számára a többletmunkából adódó többlettermelés, abbahagyja azt.

Kétségtelen az is, hogy az új gazdasági mechanizmus bevezetése után szaporodó magánkisiparosok és -kiskereskedők jó részének jövedelme is messze meghaladta a munkásokét. De ezt a problémát sem lehetett úgy megoldani, hogy ismét visszafogják a magánszektort, arra hivatkozva, hogy magas jövedelme ingerli a többi dolgozót. Egyszer már bebizonyosodott, hogy a szolgáltatásokat a nehézkes állami vállalatok nem tudják megoldani, s ezek megoldatlansága legalább annyira ingerelte az országot. Az egyre erősödő, nemcsak gazdasági, hanem társadalmi, erkölcsi következményekkel is járó második gazdaság elterjedése jól jelezte ennek a kérdésnek a megoldatlanságát.

Nem tudom egyértelműen elítélni, hogy Magyarországon, alig harminc évvel azután, hogy kilépett egy félfeudális társadalmi-gazdasági rendszerből, ahol a különféle előjogoknak döntő szerepük volt, eluralkodott az egyenlőség szelleme, s nem kevesen a szocializmus megcsúfolásának vélték, hogy némelyeknek telik luxusvillára, nyaralóra, gépkocsira, tengerentúli utazásra, amíg másoknak mindennapos gondjaik vannak. Ez az egalitarianizmus azonban megfeledkezett arról, hogy a kiemelkedően magas jövedelmek, a

kivételektől eltekintve, kiemelkedő tehetségből vagy többletmunkából adódtak, illetve ott keletkeztek, ahol az államnak nem sikerült megoldania a megfelelő termelési és elosztási mechanizmust. Az indokolatlan és erkölcstelen mellékjövedelmek, a borravalók és csúszópénzek egészségtelen elszaporodása a legtöbb esetben ilyen okokra vezethető vissza, nem pedig arra, hogy az új gazdasági mechanizmus kieresztette a palackból a kispolgáriság szellemét, mint ezt nem kevesen hitték vagy vallották.

Már jóval az új gazdasági mechanizmus bevezetése előtt kirobbant az úgynevezett „fridzsiderszocializmus" vita, s megkavarta az ország közvéleményét. Sokan úgy vélték, a jólét veszedelmes, s ha Magyarországon is elhatalmasodik a fogyasztói szemlélet, ha az emberek arra törekszenek, hogy legyen autójuk, hűtőgépük, nyaralójuk, ha a magánjavak gyarapszanak, a társadalomban újjátermelődik a kispolgárság. Ebben van igazság, az elmúlt időszak is bizonyítja, de elképzelhetetlennek vélek olyan szocialista társadalmat, amely nem törekszik a jólét növelésére. Aszkézisre sarkallni lehet egy népet, kiélezett helyzetekben szükséges is. Távlatban, folyamatban ez elképzelhetetlen. A szocializmusnak más eszközökkel kell elérnie, hogy az ember célja ne kizárólag a gazdagodás legyen, nem a jövedelmek

visszafogásával. Ezt kimunkálni és megvalósítani ennek a társadalmi rendnek legfontosabb feladatai közé tartozik.

A marxista elmélet szerint a szocialista társadalomban mindenki a végzett munkája szerint, a kommunizmusban mindenki a szükségletei szerint részesül a nemzeti jövedelemből. Évtizedek óta valljuk ezt az elvet, s évtizedek óta nem tartjuk be. Ebben is az egalitarianizmus jelentkezik; bizonyos értelemben helyesen. Van, aki százszoros hasznot hoz az országnak, mint az átlagemberek. Nem hiszem, hogy okos lenne ezért százszoros jövedelemben részesíteni. Már csak azért sem, mert ebben a társadalmi rendszerben egyszerűen nem tudna mit kezdeni ezzel az összeggel. Ugyanakkor hibás az a gyakorlat, amelyik nem vagy alig tesz különbséget jól és rosszul, tisztességesen és lelkiismeretlenül, tehetségesen és tehetségtelenül dolgozó emberek között. Keserű törvény, de törvény Engelsnek az a megfogalmazása, hogy a szocializmusban nem jöhet létre az általános igazságosság: az egyik ember erősnek vagy tehetségesnek, a másik gyengének vagy tehetségtelennek születik, s ezeket az adottságokat a társadalom nem tudja kiegyenlíteni.

A végzett munka szerinti bérezés elvével általában mindenki egyetért, de az elvet végrehajtani nem olyan egyszerű. S ennek nem csupán az erős

és sokban érthető egalitariánus szellem az oka, hanem részben a szegénység, részben a hibás gazdasági szerkezet. Itt üt vissza, hogy a szocializmus általában gazdaságilag fejletlen országokban jött létre; a társadalmi igazságosság megköveteli, hogy bizonyos összegű bért minden dolgozó megkapjon. Ez pedig azt eredményezi, hogy bizonyos fizetésnél többet senki sem kaphat. Magyarország mindeddig azért nem került gazdasági válságba, mert betartotta az alapelvet, hogy nem lehet többet szétosztani a lakosságnak, mint amennyit a társadalom megtermel.

A gazdasági mechanizmus körüli viták, a reform megtorpanása vagy elbizonytalanodása egyaránt visszavezethetők mind általános politikai, ideológiai, szemléleti, mind gazdasági okokra. Kissé leegyszerűsítve úgy fogalmazhatnék: az egalitarianizmus harcolt az érdekeltséggel, a központi irányítás az önállósággal, az elvont közérdek a konkrét egyéni és csoportérdekkel, a mennyiség a minőséggel, az ártámogatás a világpiaci árral, a megszokottság a kockázatvállalással.

A felsorolt nehézségek nem azt jelentik, hogy a magyar gazdaság csődbe jutott. Ellenkezőleg: a növekedés állandó volt az élet szinte minden területén, olyannyira, hogy a lakosság megszokta, s manapság már nem kis problémát jelent ezen változtatni.

1950-hez viszonyítva 1980-ban a nemzeti jövedelem csaknem ötszörös, a bruttó ipari termelés több mint nyolcszoros, az építőipari termelés hat és félszeres, a mezőgazdasági termelés kétszeres, a behozatal és a kivitel egyaránt több mint húszszoros, a reáljövedelem több mint háromszoros, a lakásépítés két és félszeres, a bölcsődei férőhelyek száma több mint tízszeres, az óvodai férőhelyeké négyszeres, a középiskolákban és felsőfokú oktatási intézményekben tanulók száma háromszoros. Amíg 1950-ben 37 ezer külföldi érkezett Magyarországra, 1980-ban 14 millió; több, mint az ország lakossága. A külföldre utazó magyarok száma 1950-ben 19 ezer volt, 1980-ban több mint 5 millió. 1950-ben a lakosság 47 százaléka részesült ingyenes orvosi ellátásban, 1980-ban minden magyar állampolgár. 1960-ban 600 ezer rádió és 16 ezer televízió volt az országban, 1980-ban mindkettőből két és fél millió.

Én még emlékszem a gyerekkoromra, amikor szomszédos családok gyűltek össze egy-egy recsegő-ropogó rádiókészülék mellett, hogy meghallgassák a budapesti adót, mert mást nem lehetett fogni, s már felnőttként emlékszem, amikor egy-egy televíziós készülék előtt lépcsőházak lakói kuporogtak. A felszabadulás előtt a legmagasabb rangú ember, akit ismertem, egy ezredes és a Magyar Rádió egyik igazgatója volt; autója nem

volt egyiküknek sem. 1980-ban Magyarországon a lakosságnak 1 millió gépkocsija van.

A hetvenes évek közepén bekövetkezett világgazdasági árrobbanás Magyarországot nagyon kedvezőtlen helyzetbe hozta. Ma 20 százalékkal többet kell exportálnunk ugyanannyi importcikkért, mint öt évvel ezelőtt, 35 százalékkal többet, mint 1950-ben, 60 százalékkal többet, mint a második világháború előtt. 1957 óta 1980-ban fordult elő először, hogy az előző évhez viszonyítva a nemzeti jövedelem, a bruttó ipari termelés, a behozatal és a kivitel, a lakosság reáljövedelme egyaránt valamelyest csökkent.

A világgazdasági válság, ha kissé késedelmesen is, eldöntötte a magyar gazdasági reform sorsát. S az út előrevezet. Kádár ezt 1976-ban így fogalmazta meg: „A világpiaci árváltozások fölötti kesergés és filozofálás helyett azt kell vizsgálni, hogy itthon mit tudunk tenni az ország fizetési mérlegének egyensúlyba hozása érdekében. Hozzáteszem, hogy most egy kényszerhelyzet alapján kellett elővennünk egy sor dolgot, de őszintén szólva: ha ez nem állott volna elő, akkor is – előbb vagy utóbb – saját hazai szocialista építőmunkánk kapcsán napirendre kellett volna tűznünk ugyanezeket a kérdéseket." Négy év múlva a pártkongresszuson így összegezte véleményét: „A külső gazdasági feltételek kedvezőtlen meg-

változása élesebben megmutatja gazdaságunk gyenge pontjait, munkánk hibáit. Felismertük ugyan, hogy a feltételek kedvezőtlen alakulásával szemben a termékszerkezet változtatásával, a szelektív iparfejlesztéssel kell és tudunk hatásosan fellépni, a gazdasági irányítás gyakorlata azonban nem tudott megfelelő mértékben, elég gyorsan és rugalmasan alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. Az intenzív gazdálkodásra való áttérés, a termelés hatékonyságának javulása, a termelési és a termékszerkezet korszerűsítése elmarad attól az ütemtől, amit a helyzet megkövetel, s amit népgazdaságunk jelenlegi műszaki, technikai színvonala már lehetővé tesz."

Ha ma, lényegesen rosszabb világgazdasági körülmények között derűlátóbbak lehetünk, mint a hetvenes évek közepén, annak elsősorban az az oka, hogy az ország és a vezetés felismerték: a gazdasági struktúra és mechanizmus jelentős átalakítása elengedhetetlen szükségszerűség, még ha okoz is újabb társadalmi feszültségeket. Sok mindennek nem tudjuk még a módját, túlságosan sok a huzavona, újra meg újra beleütközünk a maradiságba, konzervativizmusba, kényelmességbe, beleütközünk emberek, csoportok, rétegek érdekeibe, nem kedvező a világpolitikai helyzet sem, de a változtatás szükségességének felismerése és elismerése kétségtelen. Ezért van remény,

hogy Magyarország ne csak helyreállítsa gazdasági egyensúlyát, hanem kidolgozzon egy olyan gazdasági struktúrát, amely alkalmas a fejlett szocialista társadalom létrehozására.

Kádárról köztudott, hogy nem nagyon szeret utazni: elmondta ezt többször a nyilvánosság előtt is. Nyugaton, ha jól tudom, 48 éves korában járt először, akkor sem a saját elhatározásából. Hruscsovnak volt az a makacs meggyőződése, hogy az országok vezetőinek személyes találkozása elősegítheti a békés egymás mellett élést; a személyes ismeretség még egyet nem értés esetében is hasznosabb, mint az arctalan, személytelen konfrontálódás. 1960 októberében volt az első s mindmáig egyetlen alkalom, amikor a szocialista államok ENSZ-küldöttségeit a kormányfők vezették a világszervezet közgyűlésén. Kádár János a Baltika nevű óceánjárón érkezett az Egyesült Államokba.

„Meggyőződésünk, hogy az Egyesült Államok és a Magyar Népköztársaság viszonya jó lesz – mondta Kádár 1958 októberében. – Ehhez csupán egyetlen tényező kell: azok, akik az Egyesült Államok kormányrúdját a kezükben tartják, vegyék tudomásul és törődjenek bele abba, hogy a Duna–Tisza mentén él egy nép, amely a szocialista társadalom híve, azt építi, és attól nem fog tágítani soha."

Amikor Kádár ezeket mondta, az Egyesült Államok és Magyarország viszonya feszült volt. Mindszenty József a budapesti amerikai követségen kapott menedékjogot. A magyar kormány kiutasította az országból az USA budapesti követét, s jegyzékben követelte a követség létszámának csökkentését. Az Egyesült Államok vezetőinek láthatólag nem volt szándékukban beletörődni, hogy Magyarország szocialista állam. Az ENSZ-ben újra meg újra napirendre tűzették a „magyarkérdést"; jelentős anyagi és erkölcsi támogatásban részesítették az emigráns magyar vezetőket, akik törvénytelennek nyilvánították a Kádár-kormányt; kémeket és ügynököket dobtak át Magyarországra, hogy egy újabb felkelést vagy legalábbis zavargásokat szervezzenek. Nem voltak tétlenek a magyar szervek sem; másfél évtized múlva nyilvánosságra hozták, hogy a magyar emigráció új csúcsszervét, a Strasbourg-ban létrehozott Forradalmi Tanácsot a magyar titkosszolgálat egyik embere szervezte meg.

Nem volt sokkal jobb a viszony a két állam között 1960-ban sem. Emlékeztetőül: az ENSZ csak 1962-ben hozott olyan határozatot, hogy a „magyarkérdést" lezárja, s Magyarországot úgy kezeli, mint a többi tagországot.

Ennek megfelelő volt a New York-i fogadtatás is. Az amerikai hatóságok előbb nem akarták

megengedni, hogy a Baltika valamelyik hivatalos dokkban kössön ki, s a hajóóriásnak egy romos rakparton kellett vesztegelnie, amíg kikötési engedélyt kapott. Már itt megjelentek azok a tüntető csoportok, részben magyar emigránsok, részben – Cyrus Eaton nagyon is hihető közlése szerint – az amerikai titkosszolgálat által felbérelt és kiképzett emberek, akik ettől kezdve Kádár minden lépését nyomon kísérték New Yorkban. Hogy transzparenseik és kórusban kiabált jelszavaik nem voltak hízelgőek, az magától értetődik. Igaz, a szervezés nem sikerült tökéletesre. Előfordult, hogy a Kádár szállodája előtt tüntető csoport azt kiabálta: „Tito, menj haza!" Betetőzésül az amerikai hatóságok mozgáskorlátozást írtak elő Kádár számára.

„Méltatlan, igazságtalan és sértő volt a bennünket érintő mozgáskorlátozás New Yorkban – számolt be Kádár útjáról az országgyűlésnek. – De volt egy más érzésem is. A »New York Times« egyik tudósítójának el is mondtam. Nézze – mondtam neki –, rám nézve személyileg ez a mozgáskorlátozás sértő volt, de nem kellemetlen. Részben azért, mert egész jó társaságban voltam. Tudják, hogy négy embert »tiszteltek meg« így: Hruscsov elvtársat, Mehmet Sehu elvtársat, Fidel Castrót és engem. A társaság tehát nem volt rossz. Eszembe jutott 1932 februárja, amikor a

börtönből kifelé tartva, a toloncházban megjelent előttem az akkori horthysta belügyminisztérium egyik főtisztviselője, és közölte, hogy én mint kommunista, nem hagyhatom el Budapest határát. Mondtam a New York-i tudósítónak: nem először történik meg velem, hogy egy bizonyos körzetet nem hagyhatok el. Először a Horthy-fasiszta rendőrség büntetett ezzel. Az a tilalom – mondtam az újságírónak – már nem áll fenn, az a főtisztviselő egész rendszerével együtt a múlté már – én pedig, az egykori magyar kommunista ifjúmunkás, én még mindig itt vagyok, sőt New Yorkban vagyok! Én az ilyesfajta újkori mozgáskorlátozásnak nem jósolnék sokkal nagyobb jövőt, mint annak idején a Horthy főtisztviselője által számomra előírt korlátozásnak."

Kádár felszólalt az ENSZ-közgyűlésen. Beszédének vége felé hangot váltott; tárgyszerű hozzászólását személyes vallomássá formálta.

„Küldöttségünk az ENSZ közgyűlésének időszakára érkezett. Az Egyesült Államok és a Magyar Népköztársaság között diplomáciai kapcsolatok állnak fenn. Két oka is lenne tehát az Egyesült Államok hatóságainak, hogy itt, New Yorkban a nemzetközi szokásoknak megfelelő jogokat és feltételeket biztosítsanak számunkra. Mindezek ellenére az amerikai hatóságok közöltek velem egy népemre és kormányomra sértő, mozgá-

somat korlátozó intézkedést. Bár az intézkedés nem reám és hasonló elbánásban részesített kollégáimra, nem is népemre hoz szégyent, hanem egyedül azokra, akik ezt kitervelték – elvből tiltakozom ellene. Engem személyemben is sokszor támadtak e helyen. Ezért engedtessék meg nekem egy magántermészetű megjegyzés is. Én magyar munkás vagyok. Világnézeti meggyőződésem miatt nem kevés üldöztetésben volt részem a Horthy-fasiszta rendszer és a hazámat megszálló német fasiszták részéről, de mindig meggyőződésem és lelkiismeretem szerint cselekedtem. Az ember hibázhat, és tévedhet is, de én úgy érzem, igaz ügyet szolgálok, és büszke vagyok rá, hogy a történelem egy súlyos órájában, hű társaimmal együtt, munkásosztályomért és sokat szenvedett magyar népemért kiállva ott voltam, ahol lennem kellett, és azt tettem, amit tennem kellett."

És ekkor taps tört ki az Egyesült Nemzetek Szervezetének kongresszusi termében. Első alkalommal, amikor ebben a testületben valaki hitet tett az 1956 októberét követő magyarországi rend mellett.

Két évtized telt el a nem éppen jó emlékű New York-i „bemutatkozás" óta, s az utazni nemigen szerető Kádár, különösen a hetvenes évek közepétől, nagyon sokat utazik. 1975 augusztusában ő

vezette a magyar küldöttséget a helsinki európai biztonsági és együttműködési értekezleten. Decemberben Lengyelországban és Kubában járt, 1976 februárjában a Szovjetunióban, áprilisban Bulgáriában és Csehszlovákiában, májusban a Német Demokratikus Köztársaságban, júniusban ugyancsak Berlinben, az európai kommunista és munkáspártok tanácskozásán, decemberben Ausztriában. Évek óta alig múlik el hét, hogy ne fogadna külföldi államférfit, politikust, pártvezetőt. Talán nem a nemzeti gőg beszél belőlem, hogy a tízmilliós Magyarország tényezője lett a világpolitikának.

Ennek az az évtizedes politika az alapja, melyet Kádár így fogalmazott meg: „Azt szeretnénk, hogy a hozzánk közel és a tőlünk távol állók is értsék és tudják: ha a magyarok azt mondják, hogy »igen« – az igen! És ha azt mondják, »nem« – az nem! Amit mi elvállalunk, azt az álláspontot becsülettel támogatjuk, ha pedig valamit nem tudunk vállalni, azt is megmondjuk. A politikában felelős vezetők azért drukkolnak, hogy a partner kiszámítható legyen. Nekünk határozott törekvésünk, hogy kiszámíthatók legyünk. Mi szövetségeseinknek hű szövetségesei akarunk lenni, és azok is vagyunk! Barátainknak hű barátai akarunk lenni, és azok is vagyunk! És a másik oldallal szemben is: ha tárgyalunk és megegyezünk,

korrekt, szótartó, becsületes partnerek vagyunk, és ezután is azok akarunk lenni!"

Kádárnak nem volt könnyű magáévá tenni sem a hazafiság és a nemzetköziség ikerfogalmát, sem a békés egymás mellett élését. Ifjúsága, neveltetése, személyes élményei nem erre sarkallták.

– Én olyan korban nőttem fel – mondja –, amikor a nemzeti zászló a Horthy-korszak jelképe volt, a haza fogalma a fennálló társadalmi rendet jelentette. Ezt a rezsimet én gyűlöltem, jelképeit, fogalomrendszerét megvetettem. Időbe tellett, amíg megtanultam, hogy a piros-fehér-zöld a nemzet jelképe, nem Horthyéké, s a haza a magyar nép földje, nem a Horthy-rendszeré.

A hazafiság elsősorban érzelem, a nemzetköziséget az értelem szüli. Kádár érzelmei nemzetköziek; proletár, abból az emberfajtából, ahogy Marx megfogalmazta.

Ifjúkorához ugyanígy hozzátartozott, hogy gyűlölt minden kizsákmányoló rendszert. Akkor lett igazán államférfi, amikor megtanulta, hogy korunkban osztálya és népe, a nemzetközi munkásmozgalom alapvető érdeke a tőkés államokkal való békés egymás mellett élés. Ez sem lehetett könnyű, különösen azután, hogy ezeknek az országoknak szóvivői éveken keresztül szidalmazták, mocskolták.

Ami soha nem jelentett számára problémát, az

a Szovjetunióval való kapcsolata volt. Megélte a személyi hatalom torzulásait, maga is szörnyű árat fizetett ezekért, ami nem változtatott meggyőződésén, hogy a szocialista társadalmi rend elképzelhetetlen a Szovjetunió léte nélkül.

– Annyiszor leírták – mondja –, hogy szovjetbérenc vagyok. Hadd írják. Számomra ez kétszer kettő: ha nem Magyarországon élnék, hanem Ausztráliában, akkor is az lenne a véleményem, hogy a Szovjetunió a szocializmus legnagyobb ereje.

Mosolyog.

– Aztán nem értik, amikor azt mondom, ha Moszkvában esik az eső, Magyarországon nem kell kinyitni az ernyőt. Mert nem értik a nemzetköziség lényegét. Nem másolni kell egymást, az senkinek sem használ; hanem becsülni, amit a másik jól csinál, okulni abból is, ami másutt nem sikerül. Mi sosem szégyelltük, hogy van mit tanulnunk, s örülünk, hogy van kitől.

Köztudott, hogy Hruscsovot szerette; kapcsolatuk közös harcra épült. Jól emlékszem, milyen megrázkódtatást okozott sok magyar számára Hruscsov felmentése. Túl közel volt még a sztálini korszak, eleven a félelem, hogy a változás visszafordulást jelenthet a régi politikához, a régi módszerekhez.

Kádár ezen a napon Lengyelországban volt. Amikor hazaért, egy ország leste, mit fog mondani. Ott voltam, amikor a pályaudvaron kiszállt a különvonatból. Nem várt, amíg a hivatalába ér, nem várt, hogy tanácskozzék, tájékozódjék. Beszélt az országhoz, amint hazaérkezett. Nyugodtan, őszintén.

„A héten sok különböző esemény történt. Voltak olyan hírek, amelyeknek nagyon örültünk, és volt olyan hír is, ami meglepett bennünket. Ezt őszintén és becsületesen meg akarom mondani. Ismeretes, hogy a Szovjetunióban a legfelső vezetésben személycsere következett be. Hruscsov elvtársat, aki életkorára, nem kielégítő egészségi állapotára hivatkozva felmentését kérte, felmentették, és Brezsnyev, illetve Koszigin elvtársat választották meg a helyére. Az ilyesmi minden pártban és minden országban az illető párt és az illető ország döntésétől, elhatározásától függ. Én a magam részéről úgy gondolom, hogy Hruscsov elvtársnak nagyon nagy érdemei vannak a sztálini személyi kultusz elleni harcban és abban, hogy a béke fennmaradhatott. Ő a békéért dolgozott. Én azt hiszem, hogy azok a magyar százezrek, akik a közelmúltban és az idén is itt, a mi hazánkban üdvözölhették és szívből üdvözölték Hruscsov elvtársat, államának, népének reprezentánsát és a béke fáradhatatlan harcosát, jól tették, és utólag

sincs semmi gondolkoznivalójuk ezen. Számunkra pedig az a lényeges és döntő, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt, a Magyar Népköztársaság kormányának politikai álláspontja az ismert kérdésekben, a béke, a békés egymás mellett élés kérdésében, a szocialista országok egységre való törekvésében, a nemzetközi munkásmozgalom ismert kérdéseiben egy hajszálnyit sem változott, és nem fog változni ezután sem."

Zúgott a taps a pályaudvaron. Kádár köhécselt, és folytatta:

„Az emberi kapcsolatok terén, az emberektől függően különböző lehet a viszony, hiszen minden ember más. De szeretném nyomatékosan aláhúzni, hogy a magyar kommunisták, a szocializmus ügyét szívén viselő minden magyar ember – és ez a mi többségünk – mindig tisztelettel, jó elvtársi együttműködésre való készséggel találkozik és dolgozik azokkal, akik a nagy Szovjetunió Kommunista Pártját, a nagy szovjet államot, a nagy szovjet népet képviselik. Ők a mi népünk leghűségesebb szövetségesei, legerősebb támaszai a nemzetközi életben. Azok az elvtársak, akik most a vezető poszton felváltották Hruscsov elvtársat, Brezsnyev elvtárs, illetve Koszigin elvtárs, előttünk ismert emberek, barátaink, barátság fűz velük össze bennünket, ők ugyanannak a fő politikai vonalnak ismert képviselői, munkálói voltak

ez ideig is, ami mellett most a Szovjetunió Kommunista Pártja és kormánya ismét hitet tett, mondván, hogy a XX. kongresszus, a XXI., a XXII. kongresszus, a nemzetközi életben pedig a béke megőrzése, a haladás erőinek egysége vezérli őket. Ez így van, nem változott. Ez változatlanul így lesz tovább a magyar–szovjet viszonylatban is."

Rákosi is szakadatlanul a nagy Szovjetuniót, a nagy szovjet pártot, a nagy szovjet népet éltette, a hangsúlyt mindig a „nagy"-ra téve. Politikája alaposan elvette az emberek kedvét attól, hogy hitelt adjanak ennek a jelzőnek. Holott a valóság az, hogy a Szovjetunió, a Szovjetunió Kommunista Pártja, a szovjet nép valóban nagy. S a szónak nemcsak mennyiségi értelmében. Kádár meg tudta ezt értetni az országgal. Azért, mert a nagy és a kicsi számára nem függőséget, alárendeltségi viszonyt, hanem realitást jelent. Mert politikája a nemzetnek visszaadta elvesztett, megsértett öntudatát. Mert a szavak valóban visszanyerték értelmüket. Mert Kádár számára a Szovjetunióval, a többi szocialista országgal való együttműködés a más népek tiszteletét, mélyen átélt internacionalizmust, a nemzeti érdekek valóságos képviseletét jelenti.

Hogy a békés egymás mellett élés mennyire nem szóvirág Kádár számára, azt mi sem bizo-

nyítja jobban, mint hogy azokban az években is kitartott mellette, amikor a nyugati államok többsége nem éppen erre törekedett Magyarországgal szemben. Az őt ért, nemegyszer mocskos támadások, sértések, rágalmak sem változtattak ezen, személyét mindig alárendeli elveinek. Pontosan fogalmazott: „A békés egymás mellett élést nem egyszerűen háború nélküli állapotnak tekintjük, hanem a különböző társadalmi rendszerű országok olyan átfogó létezési módjának, amely feltételezi a normális politikai kapcsolatokat, a legszélesebb körű gazdasági, kulturális együttműködést, az emberek közötti kontaktusokat, a kölcsönösen előnyös megállapodásokat."

Az idő őt igazolta, akkor is, ha manapság megint hűvösebb a levegő a világpolitikában. A Magyar Népköztársaságnak 126 országgal van diplomáciai kapcsolata – gyakorlatilag a világ minden államával. A nem szocialista országokba való kivitel s az onnan való behozatal egyaránt tizenháromszorosa az 1957-es évinek.

– Nem hiszem én azt – mondja Kádár –, hogy Magyarországon múlik a világ sorsa. Kis állam vagyunk, az egyik legkisebb ezen a kontinensen. Mégis úgy gondolom, nekünk is megvan a magunk feladata, felelőssége a világ formálásában.

Paradox módon a két nagy világrendszer létrejötte nem kisebbítette, hanem növelte a kis ország-

gok szerepét. S nemcsak abban az értelemben, hogy egy kis állam hibás politikája szövetségeseit is belekényszerítheti olyan helyzetbe, melyet nem kívánnak.

A végtelenül sokrétűvé vált világban a számtalan különböző érdeknek, szándéknak, felfogásnak tükröződnie kell a szövetségi rendszereken belül is, hogy ez is türelemre, rugalmasságra, megértésre serkentse az államokat, különben a világ könnyen végveszélybe kerülhet. Ez a kis nemzetek feladata, eddig soha nem létezett lehetősége. Jó vagy rossz politikájukkal nemcsak saját népük sorsát javítják vagy rontják, de több száz milliós szövetségi rendszereket is befolyásolnak. Ezáltal jóval nagyobb a szerepük a világpolitikában, mint amennyire lakosságuk száma, hadászati vagy gazdasági erejük önmagában képessé tenné őket.

Kádár jogának és kötelességének véli, hogy ne csak hazája, hanem a világ sorsában is gondolkozzék. „A kor, amelyben ma élünk, sorsdöntő időszak – mondta egyik nyilatkozatában. – Egyaránt lehet áldás és átok az emberiség számára. Lehet a népek boldogulásának, a különböző nemzetek harmonikus együttműködésének, de lehet a népek iszonyatos végpusztulásának kora. Most dől el, mi lesz az emberiséggel. Nemzedékünknek az a feladata, hogy biztosítsa az emberi-

ség jövőjét. Lényegében válaszúthoz értünk: az államok harmonikus együttélésének, gyümölcsöző két- és többoldalú kapcsolataik bővítésének biztató távlata áll szemben az egész emberi civilizációt pusztulással fenyegető termonukleáris világégés veszélyével. Nyilvánvaló, mindent meg kell tenni egy új világháború kitörésének megakadályozására. Őszintén remélem, hogy korunk mindenekelőtt úgy kerül majd be a világtörténelembe, mint az emberiség békés jövője megalapozásának kora, amely lehetővé teszi a demokrácia és a humanizmus eszméinek akadálytalan érvényesülését, a népek nemzeti-társadalmi felemelkedését és a világ közös gondjainak megoldását, minden egyes ember személyiségének szabad kibontakozását."

Ez a nyilatkozat 18 évvel azután jelent meg, hogy Kádár Jánost New Yorkban megalázták, kifütyülték, lehurrogták. A „New York Times"-ban, az Egyesült Államok és a nyugati világ egyik legjelentősebb napilapjában.

Manapság nemegyszer hallok Magyarországra látogató nyugati politikusoktól, újságíróktól, turistáktól olyan dicséretet, melyet túlzásnak vélek: kívülről nézve a valóság sokszor szebbnek, egyszerűbbnek látszik, mint azok számára, akik azt nap mint nap átélik, belülről ismerik gondjait, problémáit. Az igazság kedvéért hozzá kell ten-

nem, annak sem örülök, ha a külföldi látogatók eleve fekete szemüvegen át néznek mindent, s nemcsak tájékozottságuk hagy némi kívánnivalót. Mint azé a nemrég megjelent beszámolóé az egyik tekintélyes nyugat-európai lapban, amely szerint Magyarországon nincs kenyér, nincs cukor, tüzelőt csak a feketepiacon lehet kapni, könyvesboltok nem léteznek.

Magyarországon van kenyér, és van cukor. Van tüzelő, és vannak könyvesboltok is. De ettől még nem vagyunk elégedettek.

A hetvenes évek elején élénk vita folyt az ország nevéről; voltak, akik azt javasolták, változtassák Magyar Szocialista Köztársaságra.

Kádár mind a pártkongresszuson, mind az országgyűlésen ellene foglalt állást.

– Az ország hivatalos neve – mondja – ne a célt tükrözze, hanem a valóságos állapotot.

Magyarország neve mindmáig Magyar Népköztársaság.

„Szeretjük a kifejezést: szocialista – mondta Kádár. – Szocialista meggyőződésű emberek vagyunk, szocialista iparról, szocialista mezőgazdaságról, szocialista kereskedelemről beszélünk. A szó elemi értelmében mindez igaz: hazánkban az ipar, a kereskedelem és a mezőgazdaság is lényegénél fogva szocialista. Ha azonban a részleteket, a lehetséges és előforduló hibákat nézem, egyelő-

re legszívesebben azt mondanám, hogy »ipar«, »mezőgazdaság«, »kereskedelem«, mindaddig, amíg milliók kezdik mondogatni, hogy »ez szocialista ipar, szocialista mezőgazdaság, szocialista kereskedelem«."

A szocialista társadalom kialakulásának négy döntő állomása volt Magyarországon: a termelőeszközök államosítása, a hatalom megszilárdítása, a falu szövetkezetesítése, az új gazdasági mechanizmus bevezetése. Ehhez három évtized kellett. Mikor éri el a gazdaság azt a fejlettségi fokot, amit már szocialistának lehet minősíteni, senki sem tudja pontosan. Nem is hiszem, hogy létezik egy képzeletbeli célszalag, melyet ha átszakítunk, szocialista társadalomnak nevezhetjük magunkat. Különösen, mert amíg a társadalmi viszonyok, az emberek túlnyomó többsége, az általános értékrend és közfelfogás nem szocialista, aligha beszélhetünk a szocializmus teljes megvalósulásáról.

Kádár ezt így fogalmazta meg:

„A szocialista társadalom teljes felépítéséhez lényegesen fejlettebb termelési eszközökre, a tudományos munka, a közoktatás, a kultúra magasabb színvonalára van szükség, és magasabb életszínvonalat is kell teremteni. Jól tudjuk azt is, hogy a szocializmus nemcsak nagyobb darab kenyeret, külön lakást, hűtőszekrényt és esetleg autót jelent, hanem mindenekelőtt új társadalmi

viszonyokat és új emberi kapcsolatokat. A szocializmus építése nemcsak gazdasági feladat, hanem biztosítania kell a teljes, a szó igazi értelmében vett emberi élet kibontakozását, egyén és közösség harmonikus kapcsolatát és fejlődését."

A társadalmi, gazdasági rendszer változásai természetesen jelentősen átalakították az emberi viszonylatokat is. Az ember megváltozik, ha megszűnik a kizsákmányolás, ha biztosítva van a munkája, ruhája, kenyere, anyagi igényeit legalább középfokon kielégítheti, ha feloldódik a város és a falu közötti alapvető ellentmondás, kialakul egy szilárd jogrend, nincs többé állampolgári különbség férfi és nő között, ha mindenki elvégzi legalább a nyolc általános iskolát. Mégis úgy gondolom, közéletünk szocialista struktúrájának kialakítása éppen úgy kulcskérdés, mint gazdasági életünké.

A demokrácia szó szerinti és legtágabb értelmében népuralom. Ebben az értelemben Magyarországon demokrácia van.

Más értelemben a demokrácia államszerkezet, s ezt az értelmezést használja általában a köznyelv is. Hiába görög eredetű a szó és a fogalom, értelme a polgári társadalomban bontakozott ki, ahol a feudális egyeduralommal, az arisztokrácia zárt kasztrendszerével szemben kialakult a jogi egyenlőség, az alkotmányos hatalom, az általános

választójog, a parlament, a politikai pártrendszer. Ekkor ment át a mindennapos szóhasználatba a demokrácia mint államszerkezet, s gyakorlatilag a többpártrendszerre épülő parlamentarizmus szinonimája lett. Századunkban, mint a fasiszta diktatúrák ellenpólusa, sokak számára a szabadság megtestesülése.

Semmiképp sem akarom kisebbíteni ennek a politikai rendszernek a jelentőségét a szabadságjogok kiteljesedésében, de a szocialista demokrácia fogalmilag is, gyakorlatilag is mást jelent. Ezért hibás a kettő összehasonlítása; nemcsak a polgári társadalmi rend hívei tévednek, amikor ezt a szerkezetet kérik számon a szocializmuson, a kommunisták is, amikor a maguk értékrendje szerint tagadják a polgári demokráciát. Egy társadalmi rend erényeit, hibáit, tévedéseit, fejlődését, elmaradottságát saját normarendszeréhez s nem egy más struktúrájú államszerkezethez kell viszonyítani.

Lenin szerint a szocialista demokrácia lényege nem az, hogy az emberek időnként másokat választanak, akik helyettük gyakorolják a hatalmat, hanem hogy a nép maga vegyen részt a hatalom gyakorlásában.

Bizonyos, hogy a közvetlen népképviselet struktúrájának kidolgozása, mechanizmusának meggyökereztetése sokkal bonyolultabb és hosz-

szabb folyamat, mint a parlamentarizmusé. Nem feltétlenül szükséges hozzá a többpártrendszer, de nem is zárja ki azt; a politikai mező jóval szélesebb, mint az érdek- és véleménykülönbségek pártharcokban való tükröződése. A népképviselet klasszikus formája a párizsi kommün és az oroszországi szovjetek.

Magyarországon sajátos államszerkezet jött létre: kialakult a közvetlen választásokon alapuló tanácsrendszer, megmaradt az általános szavazással választott parlament, melynek tagjait azonban nem a többpártrendszer szabályai alapján választják, ugyanakkor a Magyar Népköztársaság alkotmánya szerint „a munkásosztály marxista–leninista pártja a társadalom vezető ereje". Ha mindehhez hozzávesszük a különböző országos hatáskörű társadalmi fórumokat, mint a szakszervezetek vagy a Hazafias Népfront, láthatjuk, hogy Magyarországon a néphatalom államszerkezetét különböző típusú intézményrendszerek segítségével igyekszenek kialakítani.

„A demokráciát nem lehet pusztán határozatokkal »bevezetni« – mondta Kádár. – A parlamentarizmus »bevezetése« azért egyszerűbb, mert ott az emberek többségének közéletisége abban nyilvánul meg, hogy néhány évenként leszavaz valamelyik pártra. A közügyekben való, ha nem is mindennapos, de általános részvétel

ennél sokkal bonyolultabb. Ehhez mindenekelőtt a jog szükséges. Azután a lehetőség, hogy a jog ne csak írott malaszt legyen. Ezután pedig, hogy az embereknek igényük legyen, hogy éljenek jogaikkal és lehetőségeikkel."

Magyarországon a jogok megvannak, vannak lehetőségek is, s amennyire az országot ismerem, az emberekben is van igény a közügyekbe való beleszólásra. Úgy gondolom, államszerkezetünk legfőbb hiányossága politikai intézményrendszerünk végiggondolatlansága, kidolgozatlansága.

Marx megfogalmazása szerint „radikálisnak lenni annyi, mint a dolgok gyökeréig hatolni. Az ember gyökere azonban az ember." A szocialista társadalom nem cél, hanem szükségszerű feltétele a szocialista ember kialakulásának. S annyit megtanultunk az elmúlt évtizedek alatt, hogy az ember átalakulása a legnehezebb s a leglassúbb folyamat, különösen, ha nem egyénekről, hanem egy népről van szó.

Volt idő, amikor olyan egyszerűnek látszott: úgy véltük, szocialista az, aki a maga érdekeit alárendeli a közérdeknek. Csakhogy az effajta önmegtagadás ideig-óráig elképzelhető, alapelvnek azonban nem. A hőskorszaknak vége; a konszolidált szocialista társadalom tisztelettel tekint az ügyért életüket áldozó hősökre, a kopott ruhákban, korgó gyomorral is éjt nappá téve robotoló

pionírokra, de a példaképet nem bennük keresi. Inkább azokban, akik saját érdekeiket összhangba tudják hozni a közérdekkel, akik az egyén és a társadalom céljainak harmóniájára törekszenek. A szocialista ember közösségi ember. A szocialista demokrácia kimunkálása és megvalósítása azért kulcskérdés, mert elképzelhetetlen olyan szocialista ember, aki valamilyen formában nem vesz részt a közéletben.

Kádár, Veres Péterre emlékezve, így ír erről: „Mindenben illetékesnek érezte magát ez a folyvást gondolkodó, nyugtalan ember. Úgy érezte, minden rá tartozik, ami csak történik körülötte. Nem tudta közönyösen, érdektelenül nézni sem a kis, sem a nagy dolgokat. Azt tartotta, akármilyen nehéznek vagy éppen megoldhatatlannak látszik valamely kérdés, »az nem lehet, hogy az ember mindegyet legyintsen«. Voltak, akik azt mondták: »Péter bácsi azt hiszi, mindenhez ért, mindenbe beleszól.« Pedig ez a beleszólás nem valamiféle nagyképű szereplési vágy, feltűnési viszketegség volt nála, hanem közéleti szenvedély, érdeklődés. Ő mindig tudatában volt annak, hogy a történelmet, a társadalmat a dolgozó nép teremti, formálja: a nép kötelessége és jussa, hogy az élet, az erkölcs, a gazdaság, a politika dolgaihoz értsen, azokat vitassa, a köz ügyeiben szavát hallassa."

Az igény és a követelmény naponta fogalmazódik meg az országban, elképzelések is vannak, vágyak és teóriák; a megvalósítás még várat magára.

Ha élő emberről írunk, valahol, többé-kevésbé önkényesen, meg kell szakítani a történetet. Ez, ebben az írásban, eléggé kézenfekvő. Kádár János – azon kívül, hogy tagja a Magyar Népköztársaság Országgyűlésének s Elnöki Tanácsának és a Hazafias Népfront Országos Tanácsának – a Magyar Szocialista Munkáspárt első titkára. Az MSZMP legfelsőbb szerve, a pártkongresszus, 1980-ban ülésezett utoljára. Eddig követtem vázlatosan Kádár életútját, s ennek hátterében Magyarország történetét. A pártnak Magyarországon más szerepe van a társadalomban és az államéletben, mint a polgári demokráciák pártjainak. Az MSZMP egyszerre tömegpárt, s a Népköztársaság alkotmányában rögzített szerepe szerint a társadalom vezetője. Sántít az a gyakori hasonlat, miszerint a Politikai Bizottság lényegében a polgári államok kormányának, a Központi Bizottság az országgyűlésnek felel meg. Az államélet végrehajtó szervei Magyarországon a minisztériumok és a tanácsok; a Politikai Bizottságnak végrehajtó funkciója, a Központi Bizottságnak törvényhozó joga nincs, s ebbe a sémába nem illik bele a legfelsőbb pártfórum, a kongresszus sem.

Az MSZMP részben központi szervei, részben helyi szervezetei, részben az állami, társadalmi és gazdasági életben tevékenykedő párttagok révén végzi a politikai irányítást. Minden alapvető országos kérdésben a Politikai Bizottság javaslata alapján a Központi Bizottság dönt.

Mindez nem azt jelenti, hogy a jelenlegi struktúra ideális, a párt működésének mechanizmusa, a párt és az állam közötti munkamegosztás tökéletes. Amit az államélet demokratizálásával kapcsolatban vázoltam, lényegében, ha olykor más formákban, érvényes a pártélet demokratizálására is.

Talán nem érdektelen néhány adatot ismertetni. A Magyar Szocialista Munkáspártnak 24 ezer alapszervezetben 800 ezer tagja van. A párttagok 1 százaléka a felszabadulás előtt lépett be a pártba, 16 százaléka 1944-től 1948-ig, 9 százaléka 1949 és 1956 között, 74 százaléka 1957 óta.

A párttagság 29 százaléka munkás, 6 százaléka mezőgazdasági munkás, 41 százaléka szellemi dolgozó és alkalmazott, 16 százaléka nyugdíjas, 8 százaléka más munkakörben dolgozik. Eredeti foglalkozásuk szerint a párttagok 62 százaléka munkás, 11 százaléka paraszt, 25 százaléka értelmiségi és alkalmazott; 2 százaléka 30 éven aluli, 26 százaléka 30-tól 39 éves, 27 százaléka 40-től 49 éves, 24 százaléka 50-től 59 éves, 15 százaléka 60 évnél idősebb.

A párttagok 12 százaléka nem végezte el a nyolc általánost, 25 százaléka általános iskolát, 46 százaléka középiskolát, 17 százaléka egyetemet vagy főiskolát végzett.

A párttagság 72 százaléka férfi, 28 százaléka nő.

A számok arról tanúskodnak, hogy a felszabadulás előtti párttagok lassan kihalnak. Ne tévesszen meg, hogy 8 ezren vannak, noha ebben az írásban néhány ezerre becsültem az illegális kommunisták számát. A ma élő 8 ezerbe beleszámítanak az egykori szociáldemokraták s az emigráns kommunisták is. A többi adat jól mutatja a valóságos társadalmi mozgást: viszonylag nagy az 1948-ig belépők száma, amikor a mozgalom felfelé ívelt, s meglepően kicsi az 1949 és 1956 között belépőké, holott a párt taglétszáma ekkor volt a legnagyobb: mindössze 70 ezren vannak, akik ebben az időszakban lettek párttagok. A párttagok háromnegyede 1956 után lépett be a pártba: ők képezik a párttagság döntő többségét. Különösen figyelemre méltó, hogy csaknem 300 ezer olyan tagja van a Magyar Szocialista Munkáspártnak, aki életkora szerint tagja lehetett volna a Magyar Dolgozók Pártjának is, de akkor nem lépett be a pártba.

A párttagság jelenlegi és eredeti foglalkozása közötti jelentős eltérés erős társadalmi mobilitást

jelez. A párttagok háromnegyede eredetileg ipari és mezőgazdasági munkás volt, ma már csak egyharmada az. Ha nem is számítom azokat, akik közben nyugdíjba mentek, a jelenlegi párttagok közül 300 ezer munkásból és parasztból lett szellemi dolgozó.

Az iskolai végzettség azt mutatja, hogy a párttagok közül lényegesen többen nem végezték el az alapfokú iskolát s lényegesen többen diplomások, mint az országos átlag. Az előbbiek azok a munkások és parasztok, akiknek a régi rendszerben nem volt erre lehetőségük. Az utóbbi azt jelzi, hogy az ország legképzettebb állampolgárai között jelentősen nagyobb a párttagok aránya.

A férfiak és a nők aránya ugyancsak erősen eltér az országos átlagtól, amely nagyjából ötven-ötven százalék. Azt hiszem, ez sajnos megfelel a valóságos helyzetnek. Ami nemcsak azon múlik, hogy Magyarországon a nők alig fél évszázada lettek egyenjogú állampolgárok. Utal a férfiak és nők jelenlegi, társadalmilag, gazdaságilag, emberileg determinált közéleti szerepére, érdeklődésére is.

18-tól 29 éves a párttagság 9 százaléka, az ország lakosságának pedig 17 százaléka. Ez szerintem arra vall, hogy nincs összhangban a pártnak nem annyira a politikája, mint struktúrája és mindennapos gyakorlata a fiatalok életfelfogásá-

val. Ezen csak enyhít, hogy az elmúlt öt évben felvett párttagok 60 százaléka 30 éven aluli.

Nem érdektelen alaposabban, a felszabadulásig visszamenően elemezni a párt irányító testületének, a Politikai Bizottságnak összetételét. Már csak azért sem, mert ebben az írásban méltatlanul nem esett szó azokról, akik 1956 után Kádár munkatársai voltak; úgy éreztem, szerepük elemzése meghaladja lehetőségeimet. Kádár maga gyakran hangsúlyozta jelentőségüket; „nem tudom megkülönböztetni a saját egyéni munkámat a többinek a munkájától", mondta hatvanadik születésnapján.

Az 1945-ben megválasztott Politikai Bizottság átlagéletkora 41 év; a legfiatalabb 32 éves, a legidősebb 53 éves. Hatan munkások, öten értelmiségiek. Hatan jöttek a magyarországi illegális mozgalomból, öten a moszkvai emigrációból. Valamennyien ültek börtönben politikai tevékenységükért. Az emigránsok többsége 50 év körüli volt, az illegálisoké 40 év alatti. Előbbiek között több az értelmiségi, az utóbbiak közt a munkás.

Az 1948-ban, a szociáldemokrata párttal való egyesüléskor megválasztott Politikai Bizottság átlagos életkora 47 év; a legfiatalabb 35 éves, a legidősebb 60 esztendős. Kilencen voltak az egyesülés előtt kommunisták, öten szociálde-

mokraták. A Horthy-rendszer börtöneit tizenketten ismerték belülről. Kilencen voltak munkások, öten értelmiségiek. Az egykori kommunista emigránsok és szociáldemokraták az 50 éves generációt képviselték, a magyarországi illegális kommunisták általában 40 éven aluliak voltak. Az illegálisok és a szociáldemokraták között több volt a munkás, az emigránsok között az értelmiségi.

Az 1957-es Politikai Bizottság átlagéletkora 50 év; a legfiatalabb 36 éves, a legidősebb 71. Valamennyien a felszabadulás előtt léptek be a pártba. Kilencen voltak kommunisták – közülük egy emigráns –, ketten szociáldemokraták. Nyolcnak az eredeti foglalkozása munkás, háromnak értelmiségi. Nyolcan ültek közülük börtönben a felszabadulás előtt, hárman a törvénysértések időszakában.

23 év távlatából visszatekintve: az 1957-es Politikai Bizottság tagjai közül hárman meghaltak. Egy ma is tagja a Politikai Bizottságnak. Az élők egy kivételével mindnyájan tagjai a Központi Bizottságnak.

Heten nyugdíjasok, de ma is jelentős tisztséget töltenek be; köztük van az országgyűlés elnöke, a Hazafias Népfront elnöke, a Szakszervezetek Országos Tanácsának alelnöke, a Magyar Partizánszövetség elnöke.

Az 1980-ban megválasztott Politikai Bizottság átlagéletkora 56 év. A legfiatalabb 38 éves, a legidősebb 68. Eredetileg munkás volt közülük 6, paraszt 2, értelmiségi 5. Öten 1945 előtt léptek be a pártba, heten 1944 és 1948 között, egy 1956 után. Eredetileg kommunista párttag volt 8, szociáldemokrata 2, az egyesült párt tagja 2. A Politikai Bizottságban 1 nő van.

A Politikai Bizottság összetétele jól tükrözi a magyar kommunista mozgalom elmúlt 35 évének változásait. A felszabadulás után a párt irányító testületébe fiatal illegálisok – általában munkások – és idősebb, tapasztalt emigránsok – általában értelmiségiek – kerültek; a két munkáspárt egyesülése után ugyancsak idősebb, jobbára munkásszármazású szociáldemokraták, akik azonban már hosszabb ideje függetlenített pártfunkcionáriusként dolgoztak. Jellemző a testületre, hogy szinte valamennyi tagja börtönben ült a Horthy-rendszerben. Az 1957-es Politikai Bizottság döntő többsége börtönviselt, egykori illegális kommunista volt, akik életük nagyobb részében munkásként dolgoztak. Az 1980-as változás: a testület tagjainak többsége már a felszabadulás után lett párttag.

A kontinuitást Kádár János képviseli. Ő a legidősebb, 68 éves; tagja volt az illegális, majd a legális kommunista pártnak, tagja a szociálde-

mokrata pártnak; munkás, de negyven éve pártvezető; börtönben volt a felszabadulás előtt s a törvénysértések idején; ötéves kényszerű megszakítással 1945 óta tagja a Politikai Bizottságnak.

Nemcsak az élete jelent folyamatosságot, az életfelfogása is, amely meghatározza politikáját.

– Az ember megismer egy eszmét – mondja –, elfogadja azt, meg akarja valósítani. Aztán az elmélet összeütközésbe kerül a valósággal; semmi sem úgy valósul meg, ahogy az ember először elképzeli. Csak a józan ész segít, a valóságérzék, hogy az eszméből milyen lehetőségek között mi valósítható meg. Különben az elméletből dogma lesz, s nem segíti az eszmét, hanem akadályozza. A dialektika nem lehet ellentétben a logikával, mert ami nem logikus, az nem is dialektikus.

Nem tudom, mikor fogalmazta meg magának tételesen is az életbölcseletét, de ez az életfelfogás megnyilvánul egész politikai pályájában, amennyire azt a múltban nyomon lehet követni.

A közvélemény Kádár legnagyobb erényeként azt tartja számon, hogy az 1956-os csőd után talpra állította az országot; a nép nem felejti el, hogy tíz évvel a teljes káosz után viszonylag békében, jólétben élhetett.

– Egy országnak, amelyik annyit szenvedett, mint a miénk – mondja Kádár –, az volt a legfon-

tosabb, hogy végre egy kis nyugalma, biztonsága legyen, amikor megpihenhet, összeszedheti magát, erőt, önbizalmat gyűjthet.

Magyarország valóban mérhetetlen megrázkódtatásoknak volt kitéve ebben az évszázadban: az első világháború, a monarchia bukása, a Tanácsköztársaság, a fehérterror, Trianon, a második világháború, a nyilasuralom, a felszabadulás, a fordulat éve, a Rákosi-korszak, 1953, 1956; végiggondolni is sok, nemhogy megélni, tudatunkban feldolgozni, ösztöneinkkel megemészteni.

Volt időszak, amikor nem kevesen zúgolódtak a kádári politika makacssága miatt, hogy hajthatatlanul ragaszkodik az egyensúlyhoz, a biztonsághoz. Magam is lázongtam a nyugalomból születő restség, tunyaság, elkényelmesedés ellen. Az emberi élet nagyon rövid; minden elszalasztott napot, hónapot, évet tragédiának érzünk. A történelem más időegységgel mér: az évtizedek úgy csúsznak ki az ujjai közül, mint nekünk a percek, s az évszázad, az ember számára elérhetetlen idő, a történelemnek millimétere.

Pedig mi minden történt ezekben az években is. 1957: a szétzilált hatalom megszilárdul. 1960: átalakul a falu, milliók életét kavarva fel. 1961: a következetes szövetségi politika kibontakozása; ismét százezrek élete változik. 1968: a gazdasági reform, megmozdul az ország. A hetvenes évek

eleje: a megtorpanás, az elbizonytalanodás. A hetvenes évek vége: az újabb nekilendülés.

Nem jól értékelik Kádár szerepét, akik csak a konszolidációt, az egyensúly megtartását tartják számon. Ez a politika radikális volt 1956-ban, a parasztkérdésben, a népi egység megteremtésében, a gazdasági struktúra átalakításában. Utóbbiban arra is képes volt, hogy második nekifutásra ne csak saját hibáit javítsa ki; a gazdasági reform igényeiben és céljaiban az egész társadalmi struktúra átformálásává, nemzeti programmá erősödött. S ezekben az években lett Magyarország, épp belső fejlődése miatt, tényező a világpolitikában.

– Valamikor a felszabadulás után – mondja Kádár – panaszkodott nekem egy elvtársnő, szégyenli, hogy az apja gyáros. Nagyon rendes, bátor asszony volt, együtt harcoltunk az illegalitásban. Mit panaszkodsz, mondtam neki, te nagyobb utat tettél meg, a jólétet hagytad ott a mozgalomért. Nekem egyszerűbb volt: én azért lettem kommunista, mert nap mint nap éreztem, hogy nyúzzák a bőröm.

Döntse el az olvasó, valóban egyszerű volt-e Kádár János életútja.

Epilógus

Meleg, kora nyári nap. Mielőtt elérjük a megye határát, ahová igyekszünk, a gépkocsik megállnak. A csomagtartóból előkerül egy hűtőtáska, iszunk egy pohár sört. Jólesik a nagy melegben.

Kádár mindenhová percre pontosan érkezik. Ahányszor fogadott, percre pontosan nyílt az ajtaja. Most is azért álltunk meg, hogy pontosan érkezzünk az első városba, ahol a megye vezetői várnak bennünket. Az úton, amerre jöttünk, nem állították le a gépkocsiforgalmat.

Három napig jártuk a megyét, az előre megállapított menetrendet mindenütt percre betartottuk. Kivéve egy esetet; erről majd később. Hazafelé jövet, Budapest határában ismét megálltunk. Kádár elővette a zsebóráját.

– Azt mondtam a feleségemnek, hat óra tájban otthon leszek.

Fél hat volt.

Estére érkezünk a megyeszékhelyre, a tanács vendégházába. A vacsoránál Kádár kiveszi a pincér kezéből a kanalat.

– Inkább magam szedek.

Keveset eszik, nem szereti, ha megrakják a tányérját. Ahhoz a nemzedékhez tartozik, amelyik megtanulta, hogy az ételt otthagyni vétek.

Késő este a kihalt parkon át átsétálunk a közeli fürdőbe. Kádár tempósan, nyugodtan úszik; látszik, hogy nem úszómestertől tanulta. Sokáig veri magát a forrás langyos vizével. A teste arányos, jó erőben van, nem látszik, hogy rövidesen hetvenéves. Láttam már sokkal fáradtabbnak, meggyötörtebbnek.

Másnap reggel hétkor kelünk, nyolckor reggeli, utána a pártbizottság székházában a megye vezetőinek beszámolója. Kádár röviden válaszol: nincs különösebb mondanivalója, az elmúlt időben többször beszélt a nyilvánosság előtt, mást úgyse tudna mondani, a megye problémáit elsősorban a helyiek illetékesek megoldani. Inkább csak körülnézni jött, ismerkedni, látogatóba; régen nem járt ebben a megyében.

Indulnak a gépkocsik az ország egyik legnagyobb kohászati üzemébe. Előbb a gyár vezetői számolnak be a munkájukról, aztán autóbusszal végigjárjuk a falunagyságú üzemet. Többször megállunk, kiszállunk, Kádár elbeszélget az emberekkel.

Egy órakor ebéd a gyárban. Kádár félórára visszavonul, összpontosít a délutáni beszédjére. Délután nagygyűlés a művelődési házban. A te-

rem zsúfolt, nagyon meleg van. Kádár szabadon beszél, csak néha pillant bele a jegyzeteibe. A gyűlés után egy pohár hideg ital. Kádár leveti a zakóját, nyakkendőjét. Tíz perc pihenő.

Gyalog indulunk a városba. Kádár belebújik a zakójába, töpreng egy kicsit, sóhajt, aztán megköti a nyakkendőjét.

– Jobb lenne nyakkendő nélkül. De nehogy azt gondolják az emberek, nem tisztelem meg őket.

Járjuk az új városrészt, bemegyünk egy élelmiszerüzletbe, egy nyugdíjas pártkörzetbe, Kádár rövid időre meglátogatja lakásán a megyei pártbizottság első titkárát. A vendég tiszteletét teszi vendéglátójánál. Este a szállodában vacsora a megye népfrontvezetőivel. Van köztük pap, pártalkalmazott, színész, munkás, egyetemi tanár, rendőr, gyárigazgató. Kádár röviden beszél. Éjfél után érünk haza, még egy órát beszélgetünk a vendégház halljában. Másnap reggel hétkor kezdődik elölről.

Az egyetlen eset, amikor nem tudtuk magunkat pontosan a menetrendhez tartani, a városlátogatás volt. Nem tudom, hány ember tolongott az utcákon a kétszázezres városban, olykor annyira összezsúfolódva, hogy alig lehetett utat törni közöttük, de legalább ötvenezer. Kádár nyugodtan megy a tömegben, néha elmosolyodik, üdvözlésre emeli a kezét. Körülötte tapsolnak,

mosolyognak az emberek; sokan néhány szál virágot szorongatnak a kezükben, azzal integetnek. Kádár meg-megszólít valakit, beszél vele néhány mondatot.

Apróságnak tűnhet, de megjegyeztem. Ott voltam a parlament kupolatermében, amikor az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztere több mint harminc év után átadta Szent István koronáját, melyet még a nyilasok vittek Nyugatra, s azóta az USA-ban őriztek. Láttam az amerikai biztonsági szolgálat embereit: az arcukon megfeszültek az izmok, a szemük szakadatlanul körbejárt, a karjuk behajlítva, hogy azonnal fegyvert ránthassanak. Nem volt nehéz felismerni őket: egyik fülükben kis gomb volt, a karórájukon valami szerkezet, amibe időnként beleszóltak. A civil ruhás kormányőrök, akik Kádárt kísérték, ugyanolyan nyugodtak voltak, mint ő. Akkor léptek csak közelebb, ha utat kellett nyitni a tömegben.

Tudom, mi a tömeghisztéria. Azt is tudom, hogyan lehet mesterségesen szítani vagy megrendezni. Számtalan filmet, híradót láttam tébolyultan ünneplő tömegről. Hallottam az ütemes, szűnni nem akaró tapsot, ahogy Rákosit éltették. Ilyet, mint ezekben a napokban, még nem láttam. Nem diadalmenet volt ez, nem tömeghisztéria, nem őrjöngés, nem vastaps, nem éljenzés.

A korai kánikulában az emberek rövidnadrágban, fürdőruhában, meztelen felsőtesttel hömpölyögtek az utcákon. Amerre mentünk, kitódultak az erkélyekre, megteltek az ablakok. Nők, kötényben, kezükben fakanállal integettek az utcán, ahogy leszaladtak a tűzhely mellől. Idős férfiak megemelték a kalapjukat.

Kádárért nem rajonganak az emberek, nem bálványozzák őt, nem istenítik, nem ünnepelik. Szeretik. Bensőségesen, örömmel, tisztelettel. Ismerni vélem minden gondunkat, bajunkat, nehézségünket; mint minden gondolkodó embert, olykor engem is elfog a kétségbeesés, látván a világ, az ország keserves, szinte megoldhatatlannak tűnő problémáit. Nem kevésszer érzem, hogy az elmúlt két és fél évtizedben csupán néhány homokszemet tettünk odébb, sziszifuszi munkával, ha az eredményeinket a vágyainkhoz mérem. De soha nem tudtam olyan bizonyossággal, hogy Kádár János: Magyarország.

Kádár nem elérzékenyülő természet. Keményre kalapálta az élet. Azon az estén mégsem tudta leplezni, hogy meghatotta ez a szeretet. Nem lenne ember, ha nem hatott volna rá. Nehéz időkben, 1957 tavaszán mondta az országgyűlésen: „A bizalom olyan, elvtársak, hogy néha megijed az ember tőle. A szeretet is ilyen annak, akinek van lelkiismerete. Mert a szeretet és lehet

mondani, a hála és bizalom olyan felelősséget ró az emberre, aminek – ha az ember komolyan veszi – teljes mértékben becsülettel eleget tenni nem jelent csekélységet."

– A vetés beérett – mondtam neki, bizonyára patetikusan, de magam is az élmény hatása alatt.

Ivott egy kortyot a poharából; lassan, mérsékelten iszik.

– Ez nem nekem szól. A politikánknak.

„Ön 14 éve áll a magyar párt élén. Mit tekint legnagyobb eredményének, mik a legnagyobb csalódásai? – kérdezte tőle 1971-ben az egyik amerikai hírszolgálati iroda tudósítója. – Melyek személyi tervei a jövőre vonatkozólag?

Válasz: Mindenki, aki felidézi a 14 év előtti viszonyokat és a mai Magyar Népköztársaságot, az tudja, hogy itt tíz- és százezrek, milliók összefogása, harca és munkája nyomán gyökeres változás ment végbe; nagy eredmények születtek. Számomra a legfontosabb: részese lehettem ennek a folyamatnak, és az a tudat, hogy személyes erőfeszítéseim nem voltak hiábavalók, és hozzájárultak valamivel az elért eredményekhez. Csalódások természetesen mindenkit érnek. Ami engem illet, az élet sosem kényeztetett, mindig reális gondolkodásra kényszerített, s így az elkerülhetetlen csalódásokat is tűrhetően viseltem. Személyemre vonatkozó különleges terveim soha-

sem voltak, és most sincsenek. Már régen eljegyeztem magam egy eszmével, s általában mindig azt tettem, amit ennek az eszmének a szolgálata megkövetel, illetve megenged. Végül az elmondottakhoz szeretnék még valamit hozzáfűzni; a személyeknek természetesen mindig van valamilyen szerepük az eseményekben. De ami a Magyar Szocialista Munkáspárt politikai irányvonalát illeti, az nem egy, nem öt és nem tizenöt ember politikája. Ezért ezzel a politikai kurzussal úgy kell számolni, hogy az nálunk a tömegekben mélyen meggyökerezett, szilárd alapokon nyugszik és tartós lesz."

Ifjúságomat, fiatalkoromat beárnyékolta, befeketítette a személyi kultusz, mindaz, ami összefonódott vele. Gyűlölöm. Fojtogat, elkomorít ma is. De átéltem az elmúlt negyedszázadot is, s olvastam Marxot:

„Nagyon kényelmes lenne persze világtörténelmet csinálni, ha csak azzal a feltétellel fognánk harcba, hogy az esélyek csalhatatlanul kedvezőek. Másfelől nagyon misztikus valami volna, ha a »véletlenek« nem játszanának benne szerepet. Ezek a véletlenek természetesen maguk is a fejlődés általános menetébe esnek, és más véletlenek ismét kiegyenlítik őket. De a gyorsulás vagy késlekedés nagyon is ilyen »véletlenektől« függ – melyek között szerepel az a »véletlen« is, milyen a

jelleme azoknak az embereknek, akik a mozgalom élén állnak."

Magyarország történelmének elmúlt negyedszázadát nem kis mértékben egy ilyen „véletlennek" köszönheti. Lehet, hogy évszázados távlatból az utódok inkább „a fejlődés általános menetére" figyelnek majd, s úgy ítélik, az ország sorsa lényegében akkor is így alakul, ha 1956-ban nem Kádár lesz a párt vezetője. Mint kortárs csak azt mondhatom, százezrek, milliók sorsa, mindennapos élete bizonyára más lett volna, s nem tudom olyan elvont elfogulatlanul vizsgálni a történelmet, hogy megfeledkezzek a történelemben élő emberekről. Nemcsak Kádár azonosult az országgal, az ország is azonosult vele. Ezért mertem leírni a dagályos mondatot, hogy Kádár János: Magyarország.

Kádár ritkán beszél magáról, különösen a nyilvánosság előtt. Az ország nem könnyű időszakában, 1958 októberében, szükségesnek érezte, hogy képviselői jelölőgyűlésén, Angyalföldön azt mondja:

„Mindenkinek megvan a maga életútja; az egyiké ilyen, a másiké olyan. Én 19 éves koromban kommunista lettem. Azt, hogy sohasem követtem el hibát, nem állíthatom. Elkövettem én hibát, néha olyat is, hogy háromnak is elég lett volna. Tettem jót is. Amit azonban állíthatok, és

amit még az ellenség sem vitat el tőlem, az az, hogy kommunista vagyok. A miniszterelnöki rang – nagyon magas rang. A párt első titkárának lenni – szintén nagyon magas rang. De van egy rang, amely mindennél magasabb: az, hogy az ember kommunistának és embernek nevezheti magát. Mert aki kommunistának és embernek nevezheti magát, annak van a legnagyobb rangja. Beosztása lehet bárkinek bármi. Láttam már miniszterelnököt – később nem volt miniszterelnök. Láttam első titkárt – később nem volt első titkár. De aki kommunista és ember, és mindig kommunista és mindig ember, annak mindig megmarad a legmagasabb rangja. Én azt mondhatom: szándékaimmal, gondolataimmal, érzéseimmel mindig kommunista voltam, amióta kommunista lettem. Igyekszem az is maradni, amíg élek."

Ezt a beszédét fejezte be azzal a megrázó vallomással, amelyből már idéztem:

„Amikor úgy volt, hogy meg kell halnom, elég nyugodtan számvetést készítettem, hogy hol jártam, mit csináltam életemben. 1944-ben nem is volt nekem semmi bajom. Ha úgy adódott, hát meg kell halni. Azért a nép élni fog, a szovjet hadsereg ideér, és a szocializmus győz. A másik esetben bajban voltam. Akkor valahogy úgy látszott: olyan helyzetben kell meghalnom, amikor összes munkatársam, összes testvérem, akiknek a

véleménye az én szememben számít, és akikkel én mint ifjúmunkás együtt dolgoztam, azt fogják hinni, hogy elárultam a kommunizmus ügyét. És ez, higgyék el – szörnyű dolog. Abban a helyzetben én nem az életemért harcoltam. Nagyon szerettem volna megérni, hogy az emberek megtudják: nem vagyok árulója a kommunista zászlónak. Ez a nap azt jelenti: Önök tudják. És nekem ez elég."

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ
Felelős kiadó Kardos György
Alföldi Nyomda 6758.66-14-1 Debrecen, 1982
Szedte a Nyomdaipari Fényszedő Üzem (829657 08)
Felelős szerkesztő: Kardos György · Műszaki vezető
Sebestyén Lajos · A kötetet Bezúr Györgyi tervezte
Kiadványszám 5347 · Megjelent 17,1 A5 ív terjedelemben, Plantin betűtípusból szedve · MA 4193

ISBN 963 271 801 1

Ez az írás nem arckép, legfeljebb arcképvázlat. Egy emberről, akit Kádár Jánosnak hívnak.

A korról alkotott véleményem bizonyára vitatható, nemegyszer eltér az általában elfogadott képtől. Mint állampolgár joggal háríthatnám át a felelősséget a történészekre, ideológusokra, közgazdászokra, politikusokra, miért nem tárták fel alaposabban, részletesebben ennek a kornak, ennek a személyiségnek a történetét. Mint ennek az írásnak a szerzője, magamnak kell felelnem ítéleteimért, azok megkérdőjelezhetőségéért, olykor nem eléggé megalapozott véleményemért is.

A magam megnyugtatására csak azt tehetem hozzá: úgy hiszem, az alapvető tényeket ismerem. A részletek feltárása nem ennek az írásnak a feladata. Talán az árnyalatok tisztázása nélkül is felvázolható a lényeg.

Gyurkó László